

Eesti Vabariik 90

Konverentsi kogumik

Pärnu 27.-28. august 2008

Konverentsi EESTI VABARIIK 90 kogumik on ilmunud Haridus- ja Teadusministeeriumi toetusel.

Koostanud Mare Oja
Keeletoimetaja Ene Sepp

Selle publikatsiooni autoriõigused kuuluvad Haridus- ja Teadusministeeriumile

ISBN 978-9985-72-187-2

Sisukord

Konverentsi päevakava.....	4
Tõnis Lukas. Tervitus.....	6

Artiklid

1. Kaarel Raik. Eesti Vabariik aastal 2008.....	7
2. Lidia Danilova, Valeria Kainelainen. Eesti Vabariik aastal 2008.....	11
3. Toomas Jürgenstein. Eesti Vabariik ja õpetaja aastal 2008.....	12
4. Dmitri Rõbakov. Ja mina loodan.....	15
5. David Vseviov. Eesti idee.....	18
6. Tunne Kelam. Eesti Vabariik aastal 2008.....	20
7. Ago Pajur. Eesti riigi kolm sünnipäeva (1917-1918).....	24
8. Jaak Valge. 1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt.....	28
9. Eero Medijainen. Eesti välispoliitika kolm allikat ja komponenti.....	38
10. Vello Kuldna. Kultuurielust Eesti Vabariigis (1920-1940).....	42
11. Väino Sirk. Hariduselu Eesti Vabariigis (1918-1940).....	46
12. Seppo Zetterberg- Esimene Eesti Vabariik – müüte ja fakte.....	49
13. Tõnu Tannberg. Moskva kontrollimehhanismind liiduvabariikides Eesti NSV näitel.....	53
14. Kalev Kukk. Majandus Eesti NSVs.....	58
15. Helena Sepp. Võimatu võimalikuks tegemine: Eesti NSV eestlaste ja soomlaste suhted 1944–1987.....	63
16. Anu Raudsepp. Eesti hariduspoliitika nõukogude ajal (1944-1991).....	68
17. Aili Aarelaid. Vaimuelust Eesti NSVs.....	73
18. Rein Taagepera. Eesti Moskva ikke all (1940-1986).....	77
19. Mart Laar. Eesti areng 1991-2007.....	81
20. Marko Mihkelson. Eesti välispoliitika 1987-2008.....	85
21. Jüri Sepp. Eesti majanduse tulevikuvõimalused.....	90
22. Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Eesti siirdeaeg tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid.....	97
Artikli autorite tutvustus.....	102
Konverents EESTI VABARIIK 90 demonstreeritavate filmide nimekiri.....	104

Konverents EESTI VABARIIK 90

Pärnu 27.-28. august 2008

Päevakava

Kolmapäev, 27. august

10.30 – 11.00	Tervituskohv
11.00 – 11.15	Pärnu Noorte Puhkpilliorkestri kontsert
11.15 – 11.35	Tõnis Lukas, haridus- ja teadusminister. Konverentsi avaettekanne: Hariduse tähtsusest ja tähendusest tänases Eestis
11.35 – 11.50	Aivar Kriiska. 3-kõitelise Eesti Vabariigi ajaloo teose tutvustus
11.50 – 12.00	Kaarel Raik. Eesti Vabariik aastal 2008
12.00 – 12.10	Lidia Danilova. Eesti Vabariik aastal 2008
12.10 – 12.20	Toomas Jürgenstein. Eesti Vabariik ja õpetaja aastal 2008
12.20 – 12.30	Dmitri Rõbakov. Eesti Vabariik ja õpetaja aastal 2008
12.30 – 12.55	David Vseviov. Eesti idee
12.55 – 13.10	Tunne Kelam. Eesti Vabariigi tähendus eestimaalastele 2008. aastal
13.10 – 14.00	Lõuna

Eesti Vabariik 1918-1939. Paneeli juhatab Ago Pajur

14.00 – 14.25	Ago Pajur. Eesti riigi kolm sünnipäeva (1917-1918)
14.25 – 14.50	Jaak Valge. 1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt
14.50 – 15.15	Eero Medijainen. Kas Eesti kuulus rahvusvaheliste suhete süsteemi?
15.15 – 15.40	Vello Kuldna. Kultuurielu Eesti Vabariigis
15.40 – 16.00	Kohv ja tee
16.00 – 16.25	Väino Sirk. Hariduselu Eesti Vabariigis
16.25 – 16.50	Seppo Zetterberg. Eesti <i>esimene vabariik</i> : müüte ja fakte
16.50 – 17.05	Film
17.05 – 17.20	Küsimused ja vastused
17.45 – 19.30	Vastuvõtt

Neljapäev, 28. august

Eesti 1940-1987/1988. Paneeli juhatab Tõnu Tannberg

9.00 – 9.25	Tõnu Tannberg. Moskva kontrollimehhanismid liiduvabariikides Eesti NSV näitel
9.25 – 9.50	Kalev Kukk. Majandus Eesti NSVs
9.50 – 10.15	Helena Sepp. Eesti NSV ja Soome suhted
10.15 – 10.40	Anu Raudsepp. Eesti hariduspoliitika nõukogude ajal
10.40 – 11.00	Kohv ja tee
11.00 – 11.25	Aili Aarelaid. Vaimuelu Eesti NSVs
11.25 – 11.50	Rein Taagepera. Eesti Moskva ikke all
11.50 – 12.05	Film
12.05 – 12.20	Küsimused ja vastused

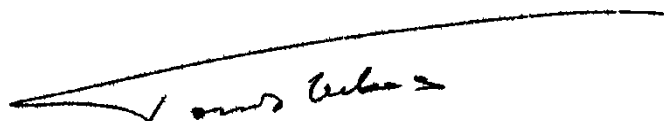
12.20 – 14.00	Lõuna
Eesti Vabariik taasiseseisvumisest tänaseni 1987/1988-2008. Paneeli juhatab Mart Laar	
14.00 – 14.25	Mart Laar. Eesti edulugu
14.25 – 14.50	Marko Mihkelson. Eesti välispoliitika
14.50 – 15.15	Jüri Sepp. Eesti majanduse tulevikuvõimalused
15.15 – 15.35	Kohv ja tee
15.35 – 16.00	Marju Lauristin. Eesti siirdeaeg tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid
16.00 – 16.15	Film
16.15. – 16.30	Küsimused ja vastused
16.30 – 17.15	Konverentsi lõpetamine, Toomas Volli laulustuudio kontsert

Hea tunne on tervitada konverentsi, „Eesti Vabariik 90”. Alles üks gümnaasiaga tagasi poleks niisugune konverents olnud enesestmõistetav ja tundunud nii loomulik.

Täna saame üheksakümneaastase elutarkusega täiel häälel rääkida meie hariduselu ja kultuuri ajaloost ning kokku võtta, kuhu me oleme jõudnud. Ilma selle kogemusega oleks tänapäeva maailma tunduvalt keerulisem mõista ja selles hakkama saada. Meil on väljakujunenud seisukohad, saame rääkida oma riigi välispoliitikast ja kavandada tulevikku.

Oleme selle ajaga saanud küllalt küpseks ja väärrikaks, et hinnata oma ajaloo eri perioode rahulikult ja ausalt, taluda ka teistsuguseid arvamusi ja kriitikat. Ning kindlasti peame me rääkima ja kirjutama oma loost, nii selleks, et iseend paremini mõista ja et teised meist paremini aru saaksid. Loodan, et käesolev konverents ja kogumik aitavad sellele tublisti kaasa.

Tervitan Teid teel Eesti sajanda sünnipäeva poole!

A handwritten signature in black ink, reading "Tõnis Lukas" with a stylized flourish at the end.

Tõnis Lukas

Eesti Vabariik aastal 2008

Kaarel Raik

Meie, eestlased, oleme siin Mandri-Euroopa põhjaosas elanud juba 11 000 aastat. Oleme pidanud seda oma koduks hoolimata sellest, kelle juhtimise all oleme olnud. Nüüd, kus kalendrist vaatab vastu aastaarv 2008 ning iseseisev demokraatlik Eesti Vabariik on saanud 90aastaseks, oleks õige aeg peatuda ja veidi mõelda meie Eesti üle, suunata pilk sellele, mis olnud, mõelda olevikule, mis on, ning mõistatada, mis ootab ees.

Kui 11 000 aastat tagasi jääaeg Euroopas ümber sai ja jää sulanud oli, asustasid meie esivanemad ala, mida me nüüd Eestiks nimetame. Pulli külast Pärnu lähedalt leitud säilmed on esimesed teadaolevad inimtegevuse jäljed Eestimaa pinnal ning toonaseid asukaid võime ka eestlaste esivanemateks pidada. Muide, eestlased on üks kõige kauem oma praegusel asualal elanud Euroopa rahvaid. Meie esivanemad elasid, töötasid ja arenesid kivi-, pronksi- ja rauaajal, süvendades endas tunnet, et maa-ala, mille nad olid kunagi asustanud, on nende kodu. Teatavasti pidid nad esimest korda tõsisemalt oma kodu kaitseks välja astuma 13. sajandi algul, kui puhkes muistne vabadusvõitlus. Kahjuks ei suudetud toona oma vastast võita ning alistuti. Selle kaotuse hind oli äärmiselt kõrge: hoolimata ülestõusmispüüetest ei olnud omal maal peremehed järgnevad 700 aastat. Tahe kunagi jälle end vabana tunda püsis elus, sõltumata sellest, kas peremeheks oli taanlane, rootslane, poolakas, sakslane või venelane.

Pärast pikka ootamist saabus aasta 1918. Esimese maailmasõja tormilised sündmused, poliitiline segadus Venemaal ja eestlaste suur iseseisvumistahe – need oli soodsad tegurid, tänu millele sai Eesti iseseisvumine võimalikuks. 23. veebruaril luges Hugo Kuusner Pärnus ette iseseisvusmanifesti ning järgmisel päeval kuulutati Eesti iseseisvaks ka pealinnas Tallinnas. Kuid 25. veebruaril marssis sisse Saksa sõjavägi ja kardeti, et iseseisvus võibki nõnda üürikeseks jääda. See muremõte sai leevendust aasta lõpu poole. Nimelt lõpetati 11. novembril Esimene maailmasõda Compiègne'i vaherahuga ning Saksamaa oli sunnitud oma väed välja viima.

Oht iseseisvusele polnud aga kaugeltki möödas, otse vastupidi, suur Venemaa ei tahtnud mitte mingil tingimusel lasta Eestit enda haardest ning selle tõestuseks alustas 28. novembril Eesti vastu sõda. Nagu 700 aastat varem olid eestlased taas teelahkmed – kas suudetakse võita ülekaalukat vastast ja saadakse iseseisvaks või kaotatakse ning teenitakse taas pikka aega võõrast isandat. Kunagine valus muistse vabadusvõitluse kaotus oli põlvkondade jooksul edasi kandunud ja mõneti ka seetõttu oli eestlaste vaim tugevam. Algul ei suudetud küll ülekaaluka vastase pealetungi peatada, kuid peagi koguti ennast ja lõpptulemusena suudetigi võita sõda, mis meie vabadusepüüdest tingituna jääb ajalukku Vabadussõja nime all.

Nii oli Eesti rahvas suutnud end iseseisvaks kuulutada ning hiljem seda ka edukalt kaitsta. Rõõmu ja vabaduse tunne kattis tervet Eestit, sest hoolimata kõigist raskustest oli ennast vabaks võideldud. Kahjuks jäid need tunded üsna üürikeseks, kui vaadata teiste Euroopa riikide vanust. Ainult kaks kümnendit hiljem puhkes uus maailmasõda, seekord võimsamate relvade ja suuremate sõjaliste jõududega kui Esimeses maailmasõjas. Eesti väikese riigina jäi selgelt alla kahele tollasele Euroopa üliriigile – Saksamaale ja Nõukogude Liidule. Nii otsustasidki need kaks riiki Eesti edasise saatuse. Enamiku aja sõjast oli Eestis Saksa okupatsioon, kuid sõja lõpu poole, kui Saksamaa jõud olid nõrgenenud, okupeeris Eesti Nõukogude Liit ning jäi siia peaaegu 50 aastaks.

1980ndate teisel poolel oli Nõukogude Liit kaotanud suure osa oma kunagisest tugevusest, sestap avanes paljudel väikerahvastel võimalus taastada oma iseseisvus, mida nad polnud kunagi loovutanud, vaid mille oli suur agressor asendanud oma diktatuuriga. Balti kett, öölaulupeod ja fosforiidisõda – need olid sündmused, mille ühisnimetaja oli eestlaste vabadusiha, mis lõpuks võidule pääses ja Eesti vabaks tegi. Nii suutiski eesti rahvas iseseisvuse taastada ning on tasapisi oma riiki edasi arendanud.

Nõnda oleme ajateljel jõudnud praegusesse aega ehk olevikku. Olevik on justkui üks punkt sel teljel, kuhu suubuvad ja kust lahkuvad kiired. Suubuvad kiired on rajad, mida mööda oleme

käinud minevikus; lahkuvad kiired aga paljud tulevikuvõimalused, mille hulgast peame sobilikud valima. Olevik on aeg, mil peame otsustama, mida minevikust tulevikku kaasa võtta. Möödunud radadega meenuvad meile erinevad mälestused ja kogemused. Mõned neist olid meeldivad ja toredad, teised aga sellised, mida sooviks unustada. Hoolimata sellest, kas need rajad tõid meile häid või halbu kogemusi, tuleb nendest õppida, et tulevikus ette tulevate valikute puhul targem olla.

Selle Eesti ajaloo lühikokkuvõtte eesmärk on samuti näidata erinevaid radu, mida mööda on kõnnitud ning mida sellest teekonnast võiks meelde jätta.

Alustagem positiivsest. Fakt, et eestlased on üks kõige kauem oma praegusel territooriumil elanud Euroopa rahvaid, näitab meile, et eestlasele on kogu ajaloo vältel olnud tähtis kodu. Eestlane pole oma loomu poolest olnud elusolend, kes oleks koduks pidanud igat paika, kuhu veidigi pikemaks peatuma jäädakse. Kodu on olnud miski, mis on olnud meile püha, sest see on alati olemas ning pakub vajaduse korral tuge. Hea näide on muistsed saarlased, kes tegid küll pikki meresõite ja rüüsteretki, kuid pöördusid alati koju tagasi ega üritanud leida mingisugust teist ja paremat elupaika. Kui eestlased on alati kodu tähtsaks pidanud, siis peaksime seda tegema meiega, sest see on meie loomus. Tänapäeva maailmas on sadu võimalusi minna välismaale õppima, tööle või koguni elama. Neid võimalusi on ka paljud eestlased kasutanud. Kindlasti ei tohi endale välismaal käimist keelata, otse vastupidi, peabki ringi käima ja õppima, kuid ei tohi kunagi unustada, et meie kodu on Eesti. Kui seda kodu, mida on muistsest ajast saati arendanud meie esiisad, ei arenda nüüd meie, siis ei arenda seda keegi.

Eestlaste püsijäämise pandiks on olnud üks huvitav isiksuseomadus – visadus. Usun, et me poleks tänapäeval nii kaugel, kui poleks olnud meie visadust ja eestlaslikku jonni. Tänu sellele oleme säilinud me ise ning on säilinud meie keel ja kultuur. Muistne vabadusvõitluski näitas, et ega eestlane lihtsalt alla anna. Taas võiks pöörduda saarlaste juurde, kes olid teatavasti viimased, kes muistse vabadusvõitluses alistuma sunniti, ning see juhtus oluliselt hiljem kui mandril. Saarlased olid kõige edukamad ka Jüriöö ülestõusu ajal, suutes Saaremaa isegi pooleks aastaks võõrvägedest puhtaks lüüa. Raske on muul viisil seletada sedagi, et pikkade võõrvõimu sajandite kestel säilis meie keel ja kultuur, nt meie regilaul, rahvaluule ja muistendid. Meie teadmised nendest näitavadki, et eri põlvkonnad on suutnud neid sajandeid alles hoida, nii et võime olla uhked rikka kultuuri üle. Seepärast peame nüüd meiega andma oma panuse sellesse, et 500 aasta pärast mäletaksid tulevased põlved meie kunagiste esivanemate loomingut ning meie loodut. Seda saame tagada vaid investeeringutega kultuuri ja haridusse, sest vaevalt me tahame, et meid meenutatakse kui Eesti kultuuri käestlaskjaid.

Nii nagu me ei tohi unustada, kes oli Lembitu või Ivo Schenkenberg, ei tohi me unustuse hõlma jätta neid mehi ja naisi, kes aitasid Eesti iseseisvaks võidelda. Me peame hoidma au sees nende ajalooliste isikute mälestust, kes on meie ajaloos olnud tähtsal kohal, olgu selleks siis muistse vabadusvõitluse aegne vanem, Vene-Liivi sõdade aegne väesalga juht või sõjavägede ülemjuhataja Vabadussõjas. Nende mäletamine ja austus nende vastu on märk sellest, et Eesti on meile tähtis, sest me tähtsustame neid, kes on eri aegadel selle eest võidelnud. Sestap ei tohiks me lõputult vaielda vabadussamba üle, vaid selle püstitama. Selle monumendi kuju ja väljanägemine ei ole nii tähtsad, kui selle mõte ja sisu. Kui me pingutame, et anda sellele parim võimalik vorm, siis oleme teinud kõik vajaliku, sest see, milline ta lõpuks vormiliselt tuleb, ei vähenda kuidagi meie mõtet avaldada austust Vabadussõjas langenutele. Vabadussamba püstitamise ees ei tohi lõppeda langenute austamine. Parim viis hoida nende mälestust au sees on juba maast-madalast õpetada noortele, kes need inimesed olid ja milline oli nende roll meie riigi jaoks. Rõõm on näha, et seda ka tehakse. Näiteks juhatakse Tallinna Reaalkoolis juba 1. klassi avaaktusel laste tähelepanu marmortahvlile, millel on kirjas kõigi kunagiste langenud realistide nimed. Mis kõige tähtsam, väärtustades Eesti kangelaste mälestust, loome soodsa pinnase sellele, et vajaduse korral on meil ka tulevikus need kangelased, kes ei kõhkle Eestit kaitsta.

Eesti ajaloos on olnud neidki olukordi, kus on käitunud valesti ning hiljem seetõttu kannatatud. Kõige negatiivsem ilming on Eesti ajaloos olnud võimetus teha rasketel hetkedel koostööd. Minnes taas tagasi eespool mainitud muistse vabadusvõitluse juurde, usun, et eestlaste kaotuse peamisi põhjusi oli suutmatus teha omavahel koostööd. Kui toonased maakonnad, näiteks Ugandi, Sakala, Läänemaa ja Virumaa, oleksid töötanud ühtse löögirusikana, võinuks tulemus

hoopis teine olla. Sama probleem on ilmnunud ka hilisemas ajaloos. Näiteks ajasid Teise maailmasõja eel nii Eesti, Läti kui ka Leedu oma asja, kuigi eesmärk oli neil üks: mitte anda käest oma kättevõidetud iseseisvust. Selge on, et kui võimas Nõukogude Liit esitas järjepanu ultimatumi kõigile kolmele Balti riigile, polnud kellelgi neist midagi teha. Vastuhakk võinuks kaasa tuua veel hullemat lõpptagajärje. Samas arvan, et kui siis oleks suudetud teha koostööd ja luua midagi ühisrinde taolist, võinuks tulemus olla teistsugune. Neist näiteist selgub, et kahel tähtsal ajaloolisel teelahkmel ilmutatud koostöövõimetus maksis karmilt kätte mõlemal korral, tuues kaasa pika võõrvõimuperioodi.

Usun, et säärane minevikku vaatamine eesmärgiga parandada oma tulevikku on kasulik. Niisiis kordan veel üle mineviku õppetunnid ning selle, mida on nendega võimalik tulevikus saavutada.

Kui me väärtustame oma kodu, siis sellega saame tagada Eesti säilimise. Kui praegused ja tulevasedki põlvkonnad väärtustavad Eestit oma koduna, siis ei pea me ka oma kodumaa tulevikku üle liialt muretsema.

Seesama visadus ning eestlaslik jonn loovad soodsa aluspinna kultuuri ja keele säilimisele. Kui seda kultuuri noorte seas varajasest east väärtustada, võime olla kindlad, et see ka säilib, sest nii tunnevad eestlased uhkust oma vaimupärandi üle. Samuti tuleb säilitada meie keelt maailmas, kus üha enam tungivad peale suure rääkijaskonnaga keeled.

Ajalooliselt tähtsate isikute austamine ja meespidamine loob eestlastes uhkustunde oma maa ja rahva üle. Sel viisil tagatakse, et ka tulevikus tahavad noored olla eestlased ning julgevad seda vajaduse korral valju häälega välja öelda. Uhkustunne võib kunagi tulevikus Eesti ka päästa, sest see loob alge tulevaste kangelaste esiletõusuks.

Hea meel on näha, et oma mineviku vigadest on õpitud ning soovitakse seeläbi oma tulevikku helgemaks muuta. Kunagine koostöövõimetus on asendunud koostöötahetega. Selle hea näide on Eesti kuulumine Euroopa Liitu ja NATOsse. Kuid siingi valitseb oht, et jäädakse ülearu teiste peale lootma. Ennekõike tuleb olla ise julge ja teotaheline ning vajaduse korral aidata kaaslasi või ise abi paluda. Euroopa Liit ja NATO aitavad meid siis, kui me ise tahame midagi korda saata ning selle protsessi vältel abi soovime. Tegevusetult istumine ja käte laiatamine, miks keegi meid ei aita, ei vii mitte mingite tulemusteni. Praegu võib õnneks väita, et nii me pole käitunud ning abile oleme lootnud ikka siis, kui oleme ise enne midagi ära teinud.

Säärasel viisil minevikust õppides kindlustame oma tuleviku. Ega Juhan Liiv asjata öelnud: „Kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta.“

Tulevik toob meile ka probleeme, millele me ei saa vastust otsida ajaloost. Osa neist on lähitulevikus, teised jälle kaugemas tulevikus ette tulevad katsumused. Vahet saab teha probleemide olemuses. Mõned on nii-öelda tavaelus ette tulevad takistused, mis tuleb küll ületada, kuid suure tõenäosusega ei ole neil suurt ohtu eestlaste edasisele elule pikemas perspektiivis. Ent on ka probleeme, mis on eestlaste püsijäämise seisukohast väga olulised.

Meid lähitulevikus ootavad katsumused on seotud näiteks energeetika ja majandusega. On selge, et meie energiavajadus üha suureneb ning seetõttu peab midagi ette võtma. Arvan, et selle mure lahendab tuumaenergia kasutamine. Kindlasti peaks rohkem rakendama ka muid energiaallikaid, näiteks tuule- ja päikeseenergiat. Tuumaenergia suudaks katta suure osa meie kasvavast energiavajadusest ning oleks jätkusuutlikum kui taastumatute energiaallikate kasutamine.

Majandust arendades peaks prioriteet olema selle ümberstruktureerimine. See tähendab, et me ei tohiks toota üksnes lihtsat tööstustoodangut ega eksportida vähe töödeldud toodangut. Meie majanduse arendamise võti on teaduses ja kõrgtehnoloogias. Mida suuremaks läheb kõrgtehnoloogilise toodangu hulk, seda rohkem puhkeb õitsele Eesti majandus. See saab juhtuda ainult siis, kui me väärtustame teadust ja teadlasi ning innustame noori õppima reaalteadusi. On hea, et seda on ka tasapisi tegema hakatud, kuid pikk tee on veel käia.

Meie rahva püsijäämise seisukohast on eelnimetatud kaks probleemi väiksema kaaluga kui alljärgnev. Kui me tahame, et meie kultuur, keel ja rahvas säiliks, peame ennekõike lahendama

iibeprobleemi. See, et praeguses Eestis on rahvaarv vähenenud, on traagiline. Suurrahvad saavad endale mingi aja jooksul rahvastiku vähenemist lubada, kuid mitte Eesti-sugune väikerahvas. Kahjuks ei ole sellele probleemile lihtsat lahendust. Iibe positiivseks saamine oleks küll suur samm edasi, kuid me peame arvestama, et millalgi saabub aeg, kus rahvuse pealekasv on selle põlvkonna õlul, kelle sündimise ajal oli iive negatiivne. See tähendab, et siis peab too põlvkond suutma selle olukorra kuidagi lahendada, vastasel juhul läheb kõik analoogset rada pidi ning eestlased liiguvad tasapisi oma väljasuremise poole. Lahenduse võib pakkuda riigi soodne perepoliitika. Inimestel peab tekkima tunne, et nende järglasi on siia ilma vaja ning nende eest hoolitsemisele aitab riik omalt poolt igati kaasa. Loodetavasti suudame nii vältida seda, et 500 aasta pärast on meist järel pelgalt märkus ajalooramatus. Uskudes oma rahvuskasulastele ja iseendasse, arvan, et seda ei juhtu.

Et tulevikus edukas olla, peab vaatama hoolikalt minevikku ja õppima varem tehtust. Olevik ongi justkui punkt ajateljel, kus tehakse otsus, mida minevikust tulevikku kaasa võtta. Minevikule vaadates ei tohi midagi kõrvale lükata ning õppida tuleb nii edust kui ka möödalaskmistest. Kahjuks ei paku minevik lahendust kõigile tulevikuprobleemidele. Tulevikus tuleb meile kindlasti ette takistusi, mille lahenduse peame ise ja ainult ise välja mõtlema, olgu selleks siis energeetika, majanduse või koguni eestlaste püsijäämise küsimus. Ometi usun, et kui eestlased midagi saavutada tahavad, siis nad selle ka saavutavad.

Eesti Vabariik aastal 2008

Lidia Danilova, Valeria Kainelainen

Eesti Vabariigi 90. aastapäeva puhul väljendaksin oma mõtteid sellest, mida tähendab Eesti Vabariik meile, Eestis elavatele ja õppivatele vene rahvusest noortele.

Kõigepealt, Eesti on meie jaoks sünnimaa. See on maa, kus me elame ja õpime, kus on meie vanemad, sugulased ja sõbrad. Ükskõik, mis sellel maal ka ei juhtuks, jääb ta alati meile kalliks, sest see on ainuke kodu, mis meil on.

Meile meeldib siin elada, kuna Eesti on rahulik riik võrreldes riikidega, kus tihti toimuvad erinevad terroriaktid ning suhted teiste riikidega on keerulised. Muidugi on meil väga kahju, et Eesti ja Venemaa suhted on pingestatud. Oleme ju lähedased naaberriigid ja naabrid peaksid omavahel hästi läbi saama. Samas tunneme mõnikord, et me ei ela päris demokraatlikus riigis, sest kui tahame avaldada mõnikord oma seisukohti Eesti poliitika kohta, võime saada vastuseks: „Kui sulle Eestis ei meeldi, koligi Venemaale.“ Ei saa ju väita, et kõik eestlased oleksid alati rahul riigis toimuvaga, ja nende rahulolematuse väljenduse peale ei taha ju keegi neid riigist välja saata.

Me hindame seda, et Eesti on maailma ja Euroopa peamiste liitude liige (nt EL, NATO, Schengen). See avab noortele ukSED ja annab piiramatud võimalused nii õppida kui ka töötada põhiliselt teistes Euroopa riikides.

Oma tuleviku seostan kindlalt Eestiga, tahaksin saada tõlgiks. Selleks pean aga kindlasti mõne aasta õppima kusagil Euroopa ülikoolis, sest kõige parem on õppida keelt just keelekeskkonnas. Eesti kuulumine Euroopa Liitu annab selle võimaluse.

Enamik noori jääb siiski haridust saama ja elama Eestisse, kuna meil on üsna kvaliteetne haridus ning just Eestis asuvad sellised kogu Euroopas tuntud ülikoolid nagu Tallinna Tehnikaülikool ja Tartu Ülikool. Naisse võivad astuda kõik hoolimata sellest, kas õppija emakeel on vene või eesti keel. Venelastest õppureil on mõistagi raske õppida eesti keeles, aga praegu valmistavad paljud venekeelsed keskkoolid ja gümnaasiumid õpilasi ette, andes neile väga hea eesti keele oskuse.

Ka mina hindan kõrgelt Eestis saadavat haridust ning olen otsustanud kõrgema hariduse omandada Tallinna Tehnikaülikoolis. Ma ei pea muretsema ka selle pärast, et ülikooli õppekeel on eesti keel, sest eesti keeles olen harjunud õppima juba esimesest klassist.

Meie koolis on süvaõppeklassid, kus lapsed räägivad alates 3. või 4. klassist vabalt eesti keeles. Samal ajal on nende vene keele tase niisama kõrge nagu teistelgi, kes õpivad tavaklassides. Ma olen väga õnnelik, et sain sellisesse süvaklassi, kuna nüüd mul suhtlemisprobleeme ei ole. Saan täiesti vabalt suhelda nii oma rahvuskaaslastega kui ka eestlastega ning see teeb mu elu palju kergemaks.

Kui praegu on paljud noored paanikas ülemineku pärast eestikeelsele õppele gümnaasiumis, siis tahaksin neid rahustada. Vanasõna ütleb „Raske õppustel, kerge lahingus“. Et midagi saavutada, peab pingutama. Ilma keeleta pole Eestis tõesti midagi peale hakata. Mida varem alustada, seda parem, hiljem teeb see elu kergemaks.

Saan tuua näite oma isikliku elukogemuse põhjal. Suhtlen väga palju eesti rahvusest eakaaslastega, kuna käin nendega koos ühes võrkpalliklubis. Juba esimesest päevast võtsid nad mind vastu kui võrdset ja nendel oli ükskõik, mis rahvusest ma olen. Ei loe rahvus, vaid see, kes sa oled inimesena. Selline toetus aitab mind väga palju ja võimaldas mul edu saavutada. Olen kindel, et see aitab mind ka tulevases elus.

Veel paar sõna koolist. Kahjuks suletakse tänapäeval palju venekeelseid koole ning mõnes piirkonnas on vene õpilased sunnitud minema eestikeelse õppekeele kooli, kuna teist varianti lihtsalt ei ole. Kas see on aga normaalne, et suureks kasvades ei oska inimene enam oma emakeeles isegi suhelda, rääkimata kirjutamisest? Nii kaugeneb ta oma juurtest, rahvusest ja kultuurist, ei tea midagi Puškinist ega Lermontovist. Kas me võime väita, et selline inimene on õnnelik? Tugeva ühiskonna alustala on aga endaga toimetulev ja rahulolev inimene. Jätagu meile siis võimalus õppida oma emakeeles, lisades sinna tugeva eestikeelse aineõppe.

Eesti Vabariik ja õpetaja aastal 2008

Toomas Jürgenstein

Oskar Lutsu „Kevade“ kaudu on laulusalmi algusrida „Mis vaevab sinu südant“ saanud Eestis üldtuntud pöördumiseks, kui kellegi mõtete ja probleemide kohta selgust otsitakse. Vahel kasutatakse sellist pöördumist koos kerge irooniaga, mõnikord vägagi tõsiselt. Mulle tundub, et Eesti Vabariigi juubeliaastal eeldab see küsimus õpetajatelt üsna üldist vastust oma muredest, kuid ka rõõmu ja rahulolu pakkuvatest asjaoludest. Allpool püüangi teha mõningaid ettevaatlikke üldistusi, mis võiks kirjeldada õpetajate seisundit, tundeid ja rõõmusid aastal 2008.

Sissejuhatuses tsiteerin veel auväärt preestrit Vello Salot, kes tavatseb öelda: „Kes üldistab, see süldistab.“ Öeldu mõte on selles, et üldistades läheb sageli kaotsi individuaalsus ja täpsus. Annan endale aru, et minu mõtted ei pruugi kajastada kõigi õpetajate kogemusi ega arusaamu tänapäeva haridusoludest.

Õpetaja ja piirid

Alustuseks otsisin mõnda meie aja õpetajat iseloomustavat kujundit. Mingil hetkel veendusin, et 2008. aasta õpetaja on piiride looja ning piirilkõndija, kelle valitud tee mõlemal pool terendavad elusfäärid ei pruugi talle enam tuttavad olla. Töötades õpilastega, on aga üks õpetaja ülesandeid tutvustada vastuoluliste ja ka mitmekesiste elualade piire. See on ohtlik, ent samal ajal loominguiline töö, sest postmodernistlikul ajal on selgeid ja püsivaid piire vähe. Ühtaegu pakub niisugune looming riskantsete valikute või siis valikutest loobumise võimalusi, mis piltlikult võib tähendada Buridani eesli kombel kahe ühesuguse heinakuhja vahel nälga suremist.

Minnes sümbolite juurest konkreetsete näidete juurde, püüan esile tuua mõningaid probleeme, kus õpetajal mõistlikku piiri alati lihtne aduda ei ole. Esiteks piirid täiskasvanu, nooruki ja lapse vahel. Millal me õpetame koolis last, millal noorukit ja millal juba täiskasvanud inimest?

Lõbusamates toonides jätkates võin kinnitada, et õpetaja enese vanusepiir on raskesti tabatav juba seetõttu, et õpilased teevad meid kogu aeg nooremaks. Räägin tuttavatele tihti lugu, kuidas helistasin ühe oma õpilase lauatelefonile selge tahtmisega teda noomida. Väike öde võttis vastu ja kuulsin, kuidas ta hüüdis: „Tule ruttu, jälle sulle üks poiss helistab.“ No mis asja sa seal veel noomid!

Tõsisemaks minnes juhin tähelepanu Tallinna Ülikooli välja antud põhjalikule artiklikogumikule „Eesti kool 21. sajandi algul: kool kui arengukeskkond ja õpilase toimetulek“, kust võib lugeda, et üle 30% õpilaste arvates pole koolis ühtegi õpetajat, keda võiks täielikult usaldada. Eesti koolide puhul arvas nii koguni 37,2% küsitletud õpilastest.¹ See arv paneb mõtlema ning küsima, kas me kipume äkki unustama, et tänased gümnaasiumilõpetajad on juba 19–20aastased. Nii mõnelgi juhul tuleks neisse suhtuda kui partneritesse. Kui õpilasele ei anta tema õpitulemuste kohta selgitusi ega tagasisidet ega võimaldata küsimusi esitada, siis kaob partneriga usalduslik side. Kaob ka teatud osa austusest haridussüsteemi vastu.

Samal ajal olen ise kogenud, kui suur õnn on jõuda arusaamisele, et õpilased on muutunud õpetajast sõltumatuteks ja mitmes ainevaldkonnas kompetentsemateks mõtlejateks. Niisugusel juhul tuleb nende täiskasvanuks saamist tunnistada ning nad lähevad oma teed. Tõsi, see võib olla õpetajale valus: Platoni ja Aristotelese või Sigmund Freudi ja Carl Gustav Jungi suhe, kus õpilased oma õpetajate vaadetest lahknesid, on siin kohased näited.

Teiseks toonitan, et elame kahe vabaduse piiril. Filosoofid teevad vahet vabadusel millekski ja vabadusel millestki. Mulle tundub, et ühiskonnas ja kooliski on ülekaalukalt rõhutatud esimene

¹ Marika Veisson, Roman Kallas, Mare Leino, Viive-Riina Ruus. Erinevusi ja sarnasusi Eesti Vabariigi eesti ja vene õppekeelela tldhariduskoolide koolikultuuris, õpilaste edukuses, heaolus, huvides ja toimetulekus. – Eesti kool 21. sajandi algul: kool kui arengukeskkond ja õpilase toimetulek. TLÜ Kirjastus, 2007, lk 87.

neist. Siim Kallas on kirjutanud: „Me elame vabaduste maailmas, enneolematu vabaduste maailmas. Mida rohkem selle üle juurelda, mida rohkem jälgida, mis maailmas toimub, mida rohkem võrrelda toimuvat ajaloo, seda rohkem võib veenduda, et maailma on õrn ja haavatav. Miski pole kinnistatud igaveseks. Vabadust ja vabadusi tuleb kaitsta ja hooldada.“¹

Paraku peab õpetaja koolioludes sageli tõdema, et vabadust mõistetakse pelgalt võimalusena sukelduda naudingute maailma. Statistikaameti andmetel on nii 15aastaste poiste kui ka tüdrukute hulgas vähemalt korra kanepit proovinute osakaal mõne aastaga kasvanud kuni kaheksa protsenti. 2006. aasta jooksul tarvitas vähemalt korra kanepit 24 protsenti 15aastastest poistest ja 14 protsenti tüdrukutest. 2006. aastal tarbis 15aastastest poistest üle veerandi ja tüdrukutest ligi üks viiendik vähemalt korra nädalas alkoholi.² Nendele andmetele mõeldes on isegi kahju, et naudingut otsimine ei kandu noortel sageli mitte epikuurlikku mõtestatusse, vaid mõõdutundetusse hedonismi. Teatava õigustuse saab hoidumine noorte liiga varasest täiskasvanuks pidamisest. Siit tuleneb ka piirilkõndijale tõsine ülesanne pakkuda piire ja raame, mis avaks õpilaste jaoks vabaduse millestki võlud, mis omakorda võimaldavad noore inimese loovat arengut.

Koostöö ja konkurents

Kolmandana nimetaksin õpetaja piirsituatsiooni fragmentaarsuse ja terviklikkuses vahel. Alustan pisut kaugemalt. Kõik me teame, et viimastel aastatel on laiatarbekaubaks saanud pildistavad, lindistavad ning filmivad mobiiltelefonid ja kaamerad. Neid kasutatakse intensiivselt ka koolisituatsioonides ning paljud lindistused on Internetti panduna tekitanud suuri skandaale. Teoloogina ütleksin, et kooli on tagasi tulnud inimest igal momendil jälgiv Jumala silm. Samal ajal tundub mulle, et uue ajastu nn Jumala silm fikseerib ja avalikustab üksnes fragmente ning kaduma läheb tervik. Pedagoogiline töö on aga tervik. Kui vaadata üht tundi, võiks väita, et õpetaja rõhutab liialt mingit seisukohta või teemat, keskendub ülearu ühele probleemile, tegeleb liiga palju ühe õpilasega vms. Tunnistan, et selliselt muutunud keskkond on õpetajale pisut hirmutav.

Võib-olla ma liialdan, kuid näen just terviklikkuse kadumise tõttu haridussfääri imbumas teatavat ärapanijamentaliteeti. Näiteks avaldub see vaidlemisstiilis, kui tõsiste ja südamevaluga kirjutatud probleemide puhul kistakse diskussioonil vastaspoole kontekstist välja lause, mida seejärel üldistatakse ning hakatakse siis naeruvääristama. Olen seda tunnetanud isegi siis, kui arutatakse niivõrd tõsiseid teemasid kui meie kooli fakti- või analüüsikeskus, tuupimisvajadus või loominguulisus, reaalia või humanitaaria domineerimine, rahvuslus või kosmopoliitsus jne. Kahjuks olen tihti märganud, et niisugune ärapanijalikkus töötab ning Murphy seadus „Igale keerulisele probleemile on olemas lihtsad, endastmõistetavad ja valed lahendused“ kehtib ka haridussfääris.

Õpetaja töötab koostöö ja konkurentsi piiril. Nii konkureerime riigieksamite tulemuste, õpilaste koolivalikute, koolide püsijäämise jm nimel. See on kandunud edasi ka kooliellu: soovitud omadused on individualism, ettevalmistus karjääriks ning läbilöögivõime. Õnneks olen kuulnud ka säärase vaatenurga ühekülgsust kinnitavaid väiteid. Meenub Haridus- ja Teadusministeeriumi välishindamisosakonna nõuniku Maie Kitsingu kokkuvõtte ja tabav ütlus meie edukaid TIMMSi ja PISA tulemusi ning nendega kaasnenud õpilaste küsitlusi ja õpilaste rahulolu uuringuid kommenteerides: „Eesti õpilane on tark, aga õnnetu.“

Loomulikult on raske vaielda selle vastu, et teatud konkurents viib edasi, kuid domineeriva üldprintsibiina hakkab see lõhkuma koostööoskusi ja dialoogi. Lapsed, kes konkurentsis alla jäävad, löövad käega ning on kergesti haavatavad. Õpetajad, kes konkurentsis ei püsi, on närvilised.

Samas olen koolielus tunnetanud, kui viljakalt mõjub koolis dialoog nii õpetaja ja juhtkonna, õpetaja ja õpetaja kui ka õpetaja ja õpilase tasandil. Tõeline dialoog tähendab avatud suhtlust, kus vastastikuseid väiteid kuulatakse ja ollakse valmis enda seisukohti korrigeerima. Dialoogis

¹ Siim Kallas. Poliitika ja õiglane kohtupidamine. – Postimees 14.06.2008.

² Hetlin Villak. Uuring: noored eelistavad kanepit koolile. – Eesti Päevaleht Online 19.06.2008.

kujunevad sageli sallivus ja mõistmine ning sekundaarse tähenduse saavad arvulised saavutused. Sellest on tänapäeva koolis puudus.

Loomulikult ei tähenda dialoogi ja terviklikkuse rõhutamine, et koolielus hakkavad konfliktid kohe vähenema. See pole võimalik, hariduses toimuvad muutused aeglaselt ning vilju võib sageli noppida alles kümne või enamagi aasta pärast. Küll tuleks aga püüelda selle poole, et meie niigi vähete laste hulgast me kedagi ei kaotaks ega õpetajad ametist lahkuda ei sooviks.

Kõige haavatavamaid inimesi olen vahel kutsunud vähemateks vendadeks, kelle kohta Jeesus on öelnud: „Tõesti ma ütlen teile, et mida te iganes olete teinud ühele nende mu vähemate vendade seast, seda te olete minule teinud.»¹ Analoogselt astus suur hindu Mahatma Gandhi välja India vähemate vendade, ühiskonnaelust väljaetud kastitute eest, keda ta kutsus jumala rahvaks ning viis neid templitesse ja muudesse kohtadesse, mis neile seni suletud olid. Vähemate vendadele peab koolis rohkem tähelepanu pöörama, olgu selle rollis koolipoiss või -tüdruk, mees- või naisõpetaja.

Uue ja vana kooli piiril

Viimaks rõhutan, et oleme vana ja uue kooli piiril. Meie pedagoogiteaduste raudvara Johannes Käis on kirja pannud vana ja uue kooli kümme käsku.² Esitan need paaridena, nagu on teinud J. Käis.

Vana kool	Uus kool
1. Pane tähele ja kuula sõna	1. Ole huvitatud oma tööst
2. Jäljenda	2. Ole iseseisev
3. Ära liigu klassis ilma loata	3. Ole vaba, uuri, katsu järele
4. Ära räägi ilma loata	4. Vaidle
5. Ära naera tunnis ilma loata	5. Tunne rõõmu oma tööst
6. Püüa olla kõige parem	6. Püüa töötada eeskujulikult
7. Püüa teistest ette jõuda	7. Püüa aidata kogu klassi
8. Ära aita kaasõpilasi	8. Aita eriti nõrgemat
9. Ära kasuta kaasõpilase abi	9. Võta vastu tugevama abi
10. Ära astu üle kooli kodukorrast	10. Tee nii palju kooli heaks, kui suudad

Pangem tähele, mitu Johannes Käisi käsitluses vanasse kooli kuuluvat käsku on leidnud uue hingamise tänapäeva koolis. Aga üks postmodernistlikus maailmas ole selline ringkäik loomulik. Küll paneb see aga õpetajale piiride tõmbaja raske, vastutusrikka ja loova ülesande.

Tulles lõpuks tagasi kirjutise alguses esitatud küsimuse juurde, mis vaevab 2008. aastal sinu südant, õpetaja, siis piiride looja ja piirilkõndijana ei ole mul sellele küsimusele ühest vastust. Siiski arvan, et selle vanast Eesti koolitraditsioonist tulenev küsimus annab mulle kindlust vaadata õppimiseks minevikku ning suunata oma otsingud uute piiride tunnetamiseks tulevikku. Lõpetuseks võin vaid Kurt Vonnegutist inspireerituna sedastada: armas Jumal, anna mulle jõudu nihutada piire, kui see on vajalik, tunnetada piire ka siis, kui nende muutmine pole minu võimuses, ja mõistust nende kahe vahel vahet teha.

¹ Matteuse evangeelium 25:40.

² Johannes Käis. Valitud tööd. Tallinn, 1946, lk 124.

Ja mina loodan ...

Dmitri Rõbakov

„Tere!

Eesti on meie oma riik, meie vanemate looming, meie endi õnn ja rõõm. Ainult meile endile, meile kõigile, kuulub privileeg ja samas kohustus otsustada, kuidas me edasi läheme ja millise Eesti me oma lastele pärandame.“

Niisuguste sõnadega pöördub Vabariigi President kõigi riigipea kodulehe küllastajate poole.

See on tõepoolest nii. Eesti on demokraatlik riik, kus määravaks ongi inimese tahe. Kui meis on piisavalt tahet muuta Eesti sõbralikuks, turvaliseks ja jõukaks, peame presidendi esitatud retoorilisele küsimusele vastama. See vastus peaks kõlama väarikalt, sest kui oleme loonud riigi, siis peame olema hoolivad kõige ja kõigi vastu, mis siin sees on. Teatavasti ei ole meie maa rikas maapõuevarade poolest, ent ta on rikas oma intellektuaalse kapitali, töökuse ja oskuste poolest ning oma tahte poolest neid oskusi rakendada. Just seepärast peamegi oma riiki kalliks.

Eelmisel sajandil valisime arengutee, mis põhineb mitmekesisusel, vabadusel, inimeste sallival ja austaval suhtumisel teistsugustesse ideedesse ning inimestesse. Ühelt poolt oleme alati tuginenud euroopalikule traditsioonile, mis näitab, et kultuur on seda tugevam, mida enam ta sisaldab erinevaid värve, mõtteviise ja keeli. Teiselt poolt ei unusta me iial, et meie rahvas on sidunud oma riigi arendamise eeskätt **eesti** rahvuse ja kultuuri säilimisega. See ei ole mingit vastuolu, vaid vist kõige realistlikum arusaam Eesti ideest ning saatusest Euroopas.

Kui ma räägin Eesti ideest, siis pean silmas nii eestlaste kui ka muude siin elavate rahvuste ühtset ideed. Seda enam, et meie, kohalikud venelased, oleme just tänu Eestile omaks võtnud paljud euroopalikud väärtused ning oleme Eestile selle eest tänulikud. Ma mõtlen, et seda tänulikkust oleks veel rohkemgi vaja, sest mis on see ülesanne, mille oleme mahutanud sõnasse *lõimumine*. Ei midagi rohkemat kui see, et iga siin elav inimene tunneks endas armastust Eesti vastu ning vastutust Eesti eest. Nende väärtuste kasvatajaks ei ole paraku üksikisik, vaid pere ja kool. Perekonnas taastoodetakse kultuurimudelit ning kujundatakse lapse identiteeti, kool omakorda õpetab, et kultuurilised erinevused ühiskonnas on ressurss, mitte probleem.

Vene õppekeelega koolis toetab eesti rahvuse ja kultuuri säilimist eeskätt eesti keele tulemuslik õpe. Enamikule mitteestlastest tundub see loogiline, sest üleilmastumine tähendab üleüldist mitme keele oskust, teadmisi eri kultuuridest ning tolerantsust erinevuste suhtes. Osalise eestikeelse gümnaasiumiõppe vajalikkust ja olulisust on vene õppekeelega üldhariduskoolides samuti teadvustatud, kuid on vältimatu, et niisuguse ümberkorraldusega kaasnevad ka teatud probleemid, skeptilised hoiakud ning rahuolematuse. Kõige rohkem kardetakse seda, et muukeelsest haridusest saab kehva hariduse sünonüüm. Mina suhtun sellesse vastupidi. Üleminek osalisele eestikeelsele gümnaasiumiõppele on meie ainulaadne võimalus suurendada õppe sisulist väärtust sõnavara mõttes, st mõelda, kuidas oleks õppeained muukeelsetele õpilastele eesti keeles mõttekam õpetada, lähtudes nende eesti keele oskuse parandamise ja rikastamise eesmärgist.

See on tõepoolest proovikivi venekeelsele koolile, ent ka impulss selleks, et koolidesse tuleks teotahtelisi, loovaid õpetajaid, kes pööraks rohkem tähelepanu eri ainete, kultuuride, teadmiste ja praktika lõimimisele ning koolivälisele õppetegevusele. See peaks olema niisugune õpe, mis ei tahaks ühelgi etapil võtta õpilastelt midagi ära, vaid annaks midagi juurde.

Meie lühike kogemus selles valdkonnas on näidanud, et need koolid, kelle valik on olnud sisemiselt motiveeritud ning kes on teadvustanud eestikeelse aineõppe vajalikkust nii vene õpilaste edasiste haridusvõimaluste ja toimetuleku kui ka vene kooli püsijäämise seisukohalt, on olnud eestikeelse aineõppe sisseseadmisel tulemuslikumad ning on tuleviku suhtes optimistlikumalt meelestatud. Seevastu koolid, kelle tegutsemisajendid on seotud eeskätt välise hariduspoliitilise survega ning kellel on pigem kahtlusi eestikeelse aineõppe vajalikkuses, kalduvad keskendumise eeskätt raskustele ja probleemidele, mitte niivõrd lahendustele.

Tänu Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevusele hakkavad õpetajad saada metoodilist tuge. Lahendus ongi ju see, et õppeaineid tuleb õpetada vähemalt kaks korda huvitavamalt, köitvamalt ja mitmekesisemalt. Tähelepanu tasuks pöörata sellele, et õpilased ei oskaks ainult nn koolikeelt. Juba praegu valdavad nad hästi klassis räägitud keelt, mida tõendavad jätkuvalt väga head riigieksamitulemused, kuid avaramas sotsiaalses keskkonnas on neil raskusi olukorras sobiva keelekasutusega. Seepärast tasub kavandada võimalikult palju kokkupuuteid eesti keelse keskkonnaga.

Samal ajal ongi nende võimaluste nappus peamine takistus, sest eesti ja vene kogukond elavad endistviisi tüksteisest üsna isoleeritult. Eestlased suhtlevad omavahel, venelased omavahel ning kahe kogukonna kokkupuuteid on üsna vähe. Päris suur hulk meie õpilasi ja nende vanemaid elab küll Eestis, kuid teises kultuuriruumis, vaadates Vene televisiooni ning tarbides Venemaalt pärit meelelahutust.

Õnneks on suurem osa õpilasi rohkem integratsioonivalmis. Igapäevaelus väljendub see näiteks selles, et neile muutub prestiižseks osata rääkida eesti keelt ja esineda välismaal Eesti kodanikuna. Nad on kursis Eestis toimuvaga ning neil on eestlastest sõpru. Reaalselt lõimuvad eesti ja vene noored kuidagi iseenesest, ühiste huvide põhjal. Aga nemadki seisavad teelahkmel ja otsivad tuge, sest just parimad õpilased mõistavad, et neil võiks võimalusi palju rohkem olla. Statistikaandmeile tuginedes küsivad nad, miks on avaliku sektori võimustruktuurides töötavate mitteeestlaste arv on tagasihoidlik. Nad usuvad Eestisse ning arvavad, et meie maa pole nii rikas, et võiks loobuda eestlaste ja mitteeestlaste ühisest panusest Eesti riigi, majanduse ja kultuuri arengusse. Keegi ei taha, et nad Eestis pettuksid ning välismaale pageksid. Lähevad ju noored professionaalid ja mitte sellepärast, et Eestis neid lämmatataks või survet avaldataks, vaid nad lähevad sinna, kus on rohkem võimalusi ennast teostada.

Investeeringimine noortes on teadaolevalt kõige kasulikum investeering viis, ent hariduseski on olemas mõiste *inflatsioon*. Mida me koolis õpetame? Siin-seal püütakse ikka ja jälle õpetada õigesti vastamist, kuid elu nõuab hoopis midagi muud. Elu nõuab mõtlemist ja selle mõistmist, et meil ei ole vastuseid kõigile küsimustele. Elame pidevalt muutuvmas maailmas, koolis peab aga alati olema tasakaal konservatiivsuse ja uuenduse vahel. Kui ma räägin uuendustest, siis pean silmas kooliõppe viimist veel kõrgemale tasandile, õpilaste iseseisva mõtlemise, vastutustunde ja initsiatiivi arendamist, teadmiste ning oskuste põimumist.

Õpetajatena peame olema visionäärid ning juba praegu aimama neid erialasid, millest suurt hulka tänapäeva koolis veel ei eksisteeri. Kui me seda ette ei võta, suureneb oht kasvatada lapsi sellistena, et nad eelistavad vabadusele ja valimise vaevale enesekindla uskumise laiska hoolelust.

Oleme ju siia tulnud erinevatest koolidest, kuid meie mure on sarnane: õpilasi jääb aina vähemaks. Selle pärast peame hindama ja kaasa kutsuma igäüht, peame hindama õpetajat ja tema tööd. Ühendagem oma jõud ning mõtisklegem koos, kuidas hinnata haridust. Mis on hariduse kriteerium?

Meil on nn eliitkoole. Kahjuks pole nende seas eriti palju venekeelseid. Arvan, et Eesti võiks endale niisuguse gümnaasiumi lubada. Soomes on selline kool olemas. Vahest leiame ettevõtjaid, kes oleks nõus asutama erakooli. Kahjuks ei torma kohalikud mitteeestlastest ärimehed investeerima ei haridusse ega kultuuri.

Võite minu käest küsida, milline peaks olema Eesti venekeelne eliitkool. Olles osalisele eesti keelsele õppele ülemineku toetaja, arvan, et venekeelne gümnaasiumiharidus võiks soovijaile ikkagi kättesaadavaks jääda, sest vene kultuuri varasalve eesti keele vahendusel avada oleks vist mõttetu. Andeka ja arenemistahtega õpilase peaks venekeelse kirjanduse, muusika ja teatri ning venekeelse teaduse juurde viima otsetee. Kõike seda on vaja pigem kogu Euroopa jaoks.

Seesugune haridusasutus rikastaks meie koolisüsteemi. Selle kooli idee olgu kultuuri terviklikkus. Tuleks taotleda selle kujunemist eesti ja vene kultuuri levitamise keskuseks, kus õpe toimuks mitmes keeles. Õppe prioriteetid olgu loovus, renessanslikult lai silmaring ning teadmiste ja oskuste universaalsus. Et see euroopalik traditsioon meil suuremas osas veel puudub, tuleks ta luua ning just kooli juurutada, siin ellu äratada ning meie kultuuri koostisosaks kasvatada.

Loomulikult vajab see kool eesti meelt ja eestlust ning alustada saab lihtsatest asjadest. Ärgem laskem aktustel rahvushümni kutselistel kooridel valjuhääldaja kaudu lindilt laulda. Laulgem ise, kas või vaikselt, aga peast ja südamest.

Selles koolis näen ma haritlastest õpetajaid, kel on usku iseenda jõusse ja algatusvõimesse. Näen ka selle õpilasi, kes lahendavad enda jaoks küsimuse „Kes ma olen?“ ning defineerivad end venelastena, kes oskavad mitut keelt, orienteeruvad mitmes kultuuris ja on uhked iseenda üle. Paljude jaoks on õigeusu tähendus muutunud olulisemaks. Nad tähtsustavad elukestvat õpet ning kui nad tööle asuvad, siis mitte keegi ei saa neid sundida erialale, mis neid ei huvita. Nad reisivad palju ja mitte üksnes Türgis, Egiptuses ega Tais, vaid jõuavad Tretjakovi, Louvre'i, Metropolitan ja Briti muuseumi, Suurde Teatrisse ning Covent Gardenisse. Kõige tähtsam on, et nad tunnevad oma valda, linna ja maad. Nende eeskujud on vene euroopluse kandjad Vladimir Nabokov, Sergei Rahmaninov, Juri Lotman. Eeskujuks saab olla ka õpetaja, kes oma eneseohverdusega teeb alati natukene rohkem kui võimalik. See on aga iga õpilase otsustada, kas ta oskab niisugusest eeskujust õppida. Valiku teeb igaüks ise. Loodan, et need õpilased valivad Eesti Vabariigi tuleviku ning tõenäosus õigesti valida on seda suurem, mida enam nad õpivad.

Et lõpuks ometi oma elu õiglasteks ja hoolitsevateks peremeesteks saada, peame kõik õppima, et orienteeruda pidevalt muutuvmas maailmas, kus igaüks tahab olla võitja. Tõelise võitja tunneb ära suuremeelsusest, kaotajat iseloomustab püüdlemine ühepäevakasu poole, tigidus, kadedus ja vihkamine. Peame endale aru andma, et tõsisemad ohud kerkivad just kaotajatundest: soovimatus luua perekonda, pagemine välismaale, riiginihilism, laiskus ja silmakirjalikkus.

Need on tänase päeva mured, kuid mure käib käsikäes lootusega. Loodan, et oleme juba praegu sellised ning meil on õpilasi, kellele toetudes on Eestil võimalik praegustest raskustest ja lootustest ehitada meile kõigile väärilist tulevikku. On tähtis, et me saaks vabadusest õigesti aru, et see poleks meie jaoks vabanemine kohustusest iseseisvaid otsuseid langetada ja oma otsuste eest vastutust kanda. Ainult sellele tuginedes saamegi ennast teostada mõtleva inimesena. Selleks on aga vaja eneseusaldust ning usku, et kõik see, mis meile eluks vajalik on ja mille olemasolust me praegu ei ole isegi teadlikud, on meis juba olemas või lisandub õppimisega.

Eesti idee

David Vseviov

Tänapäeval on oma riik kõigile meile reaalsus ning meie seas on juba arvukalt neid noori, kelle jaoks on oma riik justkui igavesti olnud. Nad on Pika Hermannini tornis näinud lehvimas ainult üht lippu – sinimustvalget – ning nende mälus puuduvad muud kogemused. Nii paistabki, et kõik see on kehtinud ajast aega ja muid võimalusi polekski nagu olemas. Ometi on siin Läänemere kallastel ja tsivilisatsioonidevahelisel piiril üks väike iseseisev riik pigem ime. Minevikus oli mitu korda rohkem neid võimalusi, mis võinuks viia täieliku hävinguni, selleni, et eestlased kui riigivõimeline rahvas olekski jäänud kujunemata. Niisiis pole Eesti riik midagi iseenesest antut ega loomulikku. Ta on pigem õnnelik juhus, kättevõidetud erand, mis vajab erilist suhtumist ja hoidmist.

Kuigi pürgimus riikliku iseolemise poole on iseloomustanud kogu ajaloo kulgu vähemalt viimase sajandi jooksul, pole riik kui lõpptulemus veel iseenesest mingi väärtus. Riike on igasuguseid: on neid, mis pakuvad inimestele rahu ja turvalisust ning võimalust jääda iseeneseks, aga on ka neid, kus väärtuseks ongi riik kui selline, kus riik on inimestest ülem, tähtsam ja suurem. Ta on pigem alternatiiv igapäevastele muredele ja viletsusele. Selline riik nõuab enesekumardamist ning vastuvaidlematut austust. Selle eest pakub ta oma kodanikele näilist osasaamist oma vägevusest ja võimsusest.

Sääraseid riike on ajaloos olnud rohkesti ning ühes neist – Nõukogude Liidus – on paljud meistki elanud. Nõnda kujutame enam-vähem ette, mida niisugune riik enesest kujutab. On inimesi, kellele see variant sobib, andes neile näiliselt seda, milleks nad pole iseseisvalt võimelised. Siis on võimalik, omamata tegelikult midagi, tunda enesepetlikku uhkust selle üle, et nii-öelda minu riigil on näiteks sedavõrd palju rakette ja pomme. Kuigi küsimusele, miks peaks see kedagi õnnelikuks tegema, ei osata tavaliselt vastata.

Eesti riik on väike ning kõigile ponnistustele ja paraadidele vaatamata kuuluvad meie relvad pigem minevikku kui olevikku. Nad võivad tagada meile teatud turvalisuse, kuid ei anna kunagi põhjust uhkustamiseks ja üleolekutundeks. Midagi sellist ei suuda Eesti riik oma kodanikele iialgi pakkuda ning võistlemine selles valdkonnas suurriikidega on mõttetu. Kuigi ka meil leidub inimesi, kes näevad relvades midagi enamasti lihtsatest tapariistadest, ei saa meie paraadidest kunagi üritusi, mis peaksid muule maailmale demonstreerima midagi eriti jõulist ja hirmuäratavat. Kui meil puuduksid rahvusvahelised sõjalised kohustused, siis oleks Eesti sõjaväe relvastamine kiviheitemasinatega igati mõistlikum võrreldes 1950. aastate suurtükidega. Konfliktid puhul ei huvitaks need suurtükid kedagi, samal ajal kui ükski agressor ei elaks tänapäeva maailmas üle infotormi, mis järgneks niisuguse riigi ründamisele, mille piir oleks kaitstud pelgalt kiviheitemasinatega.

Samal ajal on asju, mille poolest Eesti riik saab olla teistega mitte ainult võrdne, vaid ka paljudest lähematest ja kaugematest naabritest üle. Need on kõik mittemõõdetavad asjad, näiteks vabadus ja demokraatia, mida saab meil tinglikult olla kõige rohkem maailmas. Just nende mõistete raamides paikneb valdkond, mis võib Eestist teha unikaalse riigi. See on ainus idee, mis võib tõsta Eesti üheks maailma liiderriiiks.

Loomulikult vajab Eesti riik institutsioone ja inimesi, kes tõhustavad nii sise- kui ka väliturvalisust. Küsimus on aga väärtuste prioriteetides ehk selles, mis on meie oludes ja meie jaoks kõige tähtsam Eesti kui riigi püsijäämise aspektist vaadatuna. Pole mingit kahtlust, et Eesti riik on seda jätkusuutlikum, mida vabam ja demokraatlikum ta on. Ainult sel moel saab välistada näiteks 1939. aastate lõpust tuntud salasobinguid ja kokkuleppeid, mis lõpptulemusena võivad taas viia meie iseolemise kadumiseni.

Rääkides meie suurest idanaabrist, on viimasel ajal sageli juhitud tähelepanu sellele, kuidas ja mis kaalutlustel on Venemaa pööranud pilgud ajaloo poole, st mida on ajaloost otsitud ja sealt päevavalgele toodud. Olgu üks selle pürgimuse näiteid kas või hiljuti ekraanidele jõudnud film „1612“, mis on mineviku sügavikust tõstnud esile sündmuste rea, mis veel aastaid tagasi ei

äratanud mingit erilist tähelepanu. Nii on otsitud ja leitud minevikust midagi sellist, mis peaks näiliselt ja kõigile arusaadavalt toetama oleviku pürgimusi, mille võib kokku võtta naabrite juures korduvalt öeldud lausesse „Tõusta põlvedelt ja saada taas tugevaks riigiks“.

Imelikul kombel kipub meie suhe ajalooga olema ligilähedaselt samasugune. Meie mineviku sündmusi jäädvustavad monumendid ja filmid pole suhtelises mõõtkavas kaugeltki tagasihoidlikumad, pigem isegi vastupidi. Milleks seda kõike vaja on? Kas Eesti idee on olla idanaabriga sarnaste väärtustega riik, mida arvestatakse, sest seda kardetakse? See oleks ju Eesti variandis täielik nonsenss.

Jah, Venemaa ei kao meie naabrusest ilmselt kunagi ning Venemaa faktor jääb meid pikalt ja mitmekesiselt mõjutama, kuid lasta ennast tõmmata võistluse Venemaaga pole meil mingit mõtet, sest seda võitlust pole Eestil lõpptulemusena lootustki võita. Selle asemel peab Eesti pakkuma alternatiivi, milleks saab olla ainult vabadus ja demokraatia. Üksnes need väärtused saavad pakkuda mingit vastuargumenti ka nendele Eestis elavatele noortele venelastele, kes viimasel ajal tehtud sotsioloogiliste uurimuste põhjal seovad ennast emotsionaalselt Venemaaga. Mida vabam ja demokraatlikum Eesti on, seda rohkem ta oma idanaabrist eristub, muutes nii viisi ka inimestele valiku maailmadest, millega oma saatust siduda, selgemaks.

Vabadus ja demokraatia pole mitte lihtsalt äraleierdatud ilusad sõnad, millega on mänginud ainuvalitsejatest diktaatoridki. Need on mõisted, mis vajavad konkreetset sisu ja arusaamist. Meie variandis on need näiteks kas või parteide rahastamise selgus, kodanikuühiskonna toimimine, võimustruktuuride esindajate igapäevane käitumine jne. Need ja paljud muud normaalseks ühiskonnaeluks vajalikud aspektid pole kaugeltki iseenesestmõistetavad ega kõigile inimestele meeltnööda. Need on väärtused, mille eest tuleb seista ja võidelda, säilitades seejuures pideva valvsuse. Ajalugu on näidanud, et vabadust ja demokraatiat on sageli piiratud vargsi ning tükikeste kaupa, rääkides seejuures otstarbekusest ja meile kõigile sellest tulenevast kasust, kuni ühel hommikul on leitud end hoopis teistsuguses riigis ning siis on olnud lootusetult hilja. Võib-olla mõne suurema riigi jaoks pole säärane arengustsenaarium veel katastroof, kuid väikese Eesti jaoks oleks see kindlasti lõpp või vähemalt selle algus. Nii saabki Eesti ideeks olla üksnes vaba, demokraatlik ja kultuurne riik ning seda ideed on võimalik ka ellu viia.

Eesti Vabariik aastal 2008

Tunne Kelam

Alternatiivide kujundamine Eesti lähiajaaloos.

Eesti on saavutanud 21. sajandi alguseks ajaloolise unistuse täitumise – olla iseseisev ja võrdne riik teiste maailma riikide seas. Juhan Liivi valulis-ilmutuslik unistus – „ükskord – kui terve mõtte –, ükskord on Eesti riik“, on teostunud. Kaotatud ja jälle teostunud. See on riik, mis on äärmiselt vaba, mis pürgib jõukusele, mille elanikud löövad jõudsalt kaasa läänelik-individualistliku tarbimis- ja meelelahutusühiskonna väljakujundamises.

Minu kolleeg Europarlamendis, Gunnar Hökmark, kes sai meie jaoks tähtsaks 1990. ja 1991. a Stockholmi esmaspäevamiitingute korraldajana Balti riikide taasiseseisvumise toetuseks, meenutab sageli, kuidas ma olevat talle neil aegadel kõnelenud oma unistusest. Sellest, et Eesti võiks kunagi olla samasugune igavalt normaalne riik nagu Rootsi. Riik, kus ei arutata eksistentsiaalseid küsimusi, vaid tegeldakse eelarve, maksude ja sotsiaalse õigluse probleemidega. Väliselt on see unistus täitunud. Oleme liitunud heaolu kasvatamisele orienteeritud ühiskondadega ning mõõdame oma progressi rahvatulu ning palkade kasvuga.

Sellel taustal on eriti oluline teadvustada Eesti riigi ja eriti tema ajalookäigu omapära. Teatavais olulistest küsimustes ei ole me nagu teised. Võime nentida, et oleme rahvas, keda ajaloo loogika ning Euroopas valitsevate jõuvahekordade põhjal poleks pidanud täna olemas olema. Vähe-masti mitte rahvana, kel on oma keel, kultuur ja riiklus. Põhjasõja käigus oleksime peaaegu füüsiliselt välja surnud, saksastamine ja venestamine ohustasid realselt meie identiteeti.

Eesti on enamikust teistest erinev, kuivõrd meie ajalooline kogemus seab meid jätkuvalt silmitsi hamletliku valikuga – „olla või mitte olla“. Seda isegi iseseisvuse tingimusi, kuivõrd meie arv on langenud alla miljoni ning osutab jätkuvat kahanemist. Seda valikut ei suuda mõista suuremad rahvad, kes võivad kogeda katastroofe ja kaotada sõdades miljoneid, kuid kelle füüsiline eksistents ja kultuur pole kunagi olnud eksistentsiaalselt ohustatud.

Seetõttu edastab minevikukogemus tänase ajalooõpetuse jaoks lausa kohustusliku sõnumi: eestlased ei saa lubada endale luksust harjuda ära normaalse riigi kui endastmõistetavusega. Sajanditepikkustest minevikutraumadest kandub alateadvusse aim, et 90-aastane vabariik pole endastmõistetav nähtus.

Lagle Parek on öelnud, et iga nii väikese rahva jaoks on iseseisev riik erakordne luksus. See on luksus, mille eest tuleb olla valmis maksma kõrget hinda nagu ikka makstakse luksuskauba eest. Säilitamiseks poliitilist luksust nimega Eesti Vabariik, peavad tema kodanikud olema valmis tunduvat suuremaks isiklikuks panuseks, missioonitundeks ning eneseohverdamiseks.

Meil on vajalik ning värskendav sõnum, mida noorele põlvkonnale edasi anda. Arusaam sellest, et Eesti iseseisvus ning praegune positsioon Euroopas on ime, mis sündis loogiliste jõuvahekordade kiuste, olukordades, kus vastupidised tõenäosused olid märksa suuremad. Ime oli 1918. a väljakuulutatud iseseisvuse edukas kaitsmine Vabadussõjas. Veelgi suuremaks imeks võib lugeda sõltumatu rahvusriigi taastamist pärast poolesajandilist okupatsiooni, vaimset ja füüsilist ümberrahvastamist. Kõigest kakskümmend kaks aastat tagasi mäletan rahvuslikult mõtlevat keskealist kultuuritegelast lausumas: „Iseseisev Eesti riik? Minu silmad seda küll ei näe“.

Meie tuleviku seisukohalt on keskseks ülesandeks nende imede väärtustamine noorema põlve jaoks, kel puuduvad isiklikud kogemused totalitaarsest ühiskonnast.

Pea tõsiseks ohuks libiseda normaalse riigi arengu käigus omamoodi rutiini, milles praeguse seisundini jõudmist kujutatakse ajaloo loogilise arenguna, nagu pidanukski kõik kirjeldatud sündmused just nii juhtuma. Et 24. veebruari manifestile järgnes loomuldasa võidukas Vabadussõda koos Tartu rahuga, et nõukogude okupatsioon päädis laulva revolutsiooni, 20. augusti ning Euroopa Liitu jõudmisega.

Tarvitseb vaid heita pilk itta või kagusse ning täheldada meiega kaua aega sama saatust jaganud rahvaste arengut, mis kulgeb hoopis erinevaid marsruute mööda.

Kui Nõukogude impeeriumi lagunemine oli lõpptulemus, mida vägivald ja vale ekstremistlik kontsentratsioon ning võimu põhimõtteline inimvaenulikkus pika aja jooksul ette valmistas, siis selle lagunemise lõppstaadiumi saabumist oli niihästi ajalisel kui ka vormilt õige raske prognoosida. Kõige vähem olid selleks ette valmistatud Lääne demokraatiad. Kuid mäletan aastal 1974 Eesti Demokraatliku Liikumise programmi koostamist põranda all (ideoloogiliseks eestvedajaks Artjom Jushkevitch). Tulemuseks oli üks oma aja põhjalikum filosoofilis-poliitiline dokument, mis lõppes totalitaarse süsteemi kriisi kirjeldamise ning võimu ülevõtmise stsenaariumiga, kuid lähtus sellest, et võimalolijad osutavad ägedat vastupanu. Arvatavasti ei sõandanud keegi tõsiselt loota, et enam kui 70-aastane terroristlik režiim variseb kokku kui ämmatoss – ilma suure pauguta. Kuid enamus ei osanud oodata ka seda, et see kuivetund kurjus osutub nii paindlikuks ja elujõuliseks oma juurte siirdamisel uutesse struktuuridesse.

Igal juhul on oluline mõista, et impeeriumi lagunemise võimaluste ära kasutamine oli iga rahva puhul erinev. Vene Föderatsioon on tagasi libisenud autoritaarse post-imperialistliku riigi seisundisse, Kesk-Aasia riikides ning Valgevenes on Moskva tsentralism asendunud lokaalsete diktatuuridega, Ukrainas, Moldovas ja Taga-Kaukaasias jätkub visa võitlus euroopaliku suundumuse ning nõukoguliku pärandi vahel. Üksnes Balti riigid ja rahvad suutsid ajaloolist võimalust pea täies ulatuses ära kasutada ning jõudsid välja Euroopa õigus- ja majandusruumi.

Eesti ajalooline kogemus kõneleb sellest, et uskumatu on osutunud võimalikuks, seda välistest jõuvahekordadest ning statistilistest prognoosidest hoolimata. Kuid antud medalil on ka teine pool. Meie ajalooline kogemus hoiatab, et kõike on võimalik kaotada, et midagi pole endastmõistetavalt tagatud. 1940. aastal hävines kaks aastakümnet edukalt ehitatud riik kahe kuuga – hävines ühtaegu kodanikuühiskonnana ning õigusriigina. Keegi poleks suutnud sedavõrd dramaatilist hävingut uneski ennustada. Isegi Ždanovi käpiknuku Johannes Vares-Barbaruse jaoks oli see liig – okupatsioonivõimude marionett üritas viimasel hetkel sonida Eestile Mongoolia-taolise staatuse kinnistamisest. Vastus Nõukogude saatkonnast kõlas: asi on palju lihtsam, seltsimees – teie esitate avalduse ja meie võtame teid vastu.

Seda meenutades võib tõdeda, et keegi ei saa tänapäeva maailmas anda sajabrotsendilist tagatist ühe väikeriigi säilimiseks. Me ei saa pidada endastmõistetavaks ettekujutust, et kümnete ja kümnete eelseisvate aastate vältel tuuakse Eesti koolidesse 24. veebruaril pidulikult sinimustvalge lipp ning iseseisev rahvusriik tähistab uhkelt oma sünnipäeva. Ajalugu pole seiskunud. Maailmas on alanud suurte kriiside tõusulaine – kliimamuutused, energiatarviduse dramaatiline suurenemine, uute jõukeskuste esilekerkimine Hiinas, Indias, Ladina-Ameerikas, natsionalistliku ja revanšistliku Venemaa naasmine areenile, rahvastiku kasv ja toidupuudus, massihävitussõjavägede ja terrorismi levik. Lootus, et väike ja kena Eesti elab kõigi nende mullistuste keskel rahulikult oma elu on sama naiivne, nagu 1930. aastate juhtkonna lootus, et neutraalne ja kõigi vastu sõbralik riik jääb suurtest kiskjatest puutumata. Rõhutamata süngeid stsenaariume, on ometi vajalik õpilastele meenutada, et Eesti Vabariik on suur luksus, mille säilitamiseks ja kaitsmiseks on vaja jätkuvat sihiteadlikku pingutust koos kodanike aktiivse panusega.

Venemaa impeeriumi-nostalgilised hääled süüdistavad Eestit jätkuvalt Nõukogude Liidu lagunemises. Kui see ka vormiliselt ei vasta tegelikkusele – Nõukogude Liidust astus välja esimesena Jeltsini juhitud Vene Föderatsioon – siis sisuliselt on meie ründajail paljuski õigus. Okupeeritud Eestis, kelle elanikud said alates Hirvepargist järjest teadlikumaks oma õiguslikust staatusest, valmistati aastast 1987 kõige sihiteadlikumalt ja edukamalt ette demokraatlike alternatiive olemasolevale süsteemile ning mis veelgi enam – asuti neid alternatiive teostama. Alternatiivide kujundamise võime, nende pidev olemasolu, on vabaduse ja demokraatia põhitõlgimus. Parlamentaarne demokraatia rajaneb valikuvõimalusel, autoritaarne, juhitud või „suveräänne“ demokraatia võimalusel hääletada valitseva ainujõu poolt. Ehtsal alternatiivil on diktatuurühiskonnas suurem poliitiline ja moraalne plahvatuspotentsiaal kui tuumarelval.

Selle asemel, et kakskümmend aastat pärast laulvat revolutsiooni üha väiklaselt jageleda, milline liikumine oli õigem või kellel olid suuremad teened iseseisvuse taastamisel, on mõtet analüüsida Eesti ajaloolisi arenguid just alternatiivide moodustamise seisukohast. Selles osas on

eestlastel põhjust kõige paremas mõttes uhked olla. Ja seda uhkust kasvatada ka noortes. Arvukad välismaalased, kes on vaevunud süvenema 1980. aastail Eestis valitsenud olukorda (mis Eesti rahvuslike taotluste seiskohalt tundus täiesti lootusetuna), ilmutavad mitte lihtsalt viisakat tunnustust, vaid reeglina vaimustust ja imetlust selle üle, mida üks väikerahvas nelja-viie aastaga suutis saavutada. Saavutada mitte pseudo-iseseisvus Sõltumatute Riikide Ühenduses, vaid täiemahuline riiklik sõltumatus, taasluua rahvusriik, valmistada selleks õigeaegselt ette õiguslik vundament koos rahva absoluutse enamuse toetusega, teostada kogu pingeline protsess rahumeelselt, vägivallatult, ilma kättemaksupursete ja etniliste kokkupõrgeteta. Eestist oleks vägagi hästi võinud saada Põhja-Euroopa Bosnia, verise sisesõja tallermaa. Et nii ei läinud, et sõltumatu riik taasloodi ühegi ohvrita, loodi tsiviliseeritult ja rangelt rahvusvahelise õiguse alusel, on välisvaatlejate jaoks midagi uskumatut. Ka meil on kohustus ajaloo ning selle ajaloo edastamise ees sellisele tulemusele jõudmist tõsisemalt uurida ning väärtustada.

Lähtugem alljärgnevalt alternatiivide kujundamise vaatevinklist. See ei tähenda siiani paremini teadaolevate liikumiste ja pürgimuste pisendamist. Siinkohal on õige veel kord tõdeda, et lõpptulemuse seisukohalt osutusid vajalikuks, seega ajalooliselt hinnatavaks kõik liikumised. Väike-se rahva tarkus ja alateadvuslik poliitiline küpsus ilmnes just nimelt erinevate variantide loomises, kuivõrd praktiliselt oli võimatu ette ennustada, milliseid variante on eri stsenaariumide käivitamise puhul võimalik kasutada. Nimetatud poliitiline küpsus aitas kaasa 1991. aasta augusti rahvusliku kokkuleppe saavutamisele.

Poliitiliste alternatiivide kujundamine algas Gorbatsšovi algatatud kommunistliku süsteemi „ümberrivistumise“ (*perestroika*) taustal. Eesmärgiks oli süsteemi olemusest tingitud kriisi ületada Nõukogude impeeriumi ummikusse juhtinud ainuvalitseva kildkonna jätkuval eestvedamisel, eesmärgiga säilitada võimalikult palju vanast süsteemist. Asi polnud demokraatia sisseviimise kavades, vaid süsteemi täielikus suluseisus, mis sundis improviseerima totalitaarsele režiimile mitteomaste vahenditega, nagu märksa ulatuslikuma arvamustevabaduse võimaldamine. Tõsiasi oli see, et *perestroika* esimestel aastatel nägi valdav enamus eestlasi kommunistlikus parteis ainsat reaalselt jõudu reformide läbiviimiseks. Lootused olid rajatud valitsevas parteis endas toimuvatele uuendustele, mitte alternatiividele. Viimastesse oli süsteemi kauaaegne terror õpetanud inimesi suhtuma eemalehoidumise, skepsise ning hirmuga, et mitte kaotada liiga julgete nõudmistele esitamisel isegi seda piskut, mida väidetavalt reformimeelsed kompartei juhid osava ja ettevaatliku taktikaga olevat kätte võitnud. Iseseisva Eesti riigi taotlust käsitati vastutustundetute äärmuslaste provokatsioonina.

Eesti omapäraks kujunes süsteemivälise kodanikualgatuste kiire levik. Fosforiidisõjale järgnes esimene selgelt poliitiline ettevõtmine – 23. augusti 1987. aasta Hirvepargi meelevaldus, mis esitas avaliku väljakutse totalitaarse süsteemi nõrgimale küljele – ametlikule valele ehk ajaloo süstemaatilisele võltsimisele. Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollide avalikustamisest loodeti ja saadigi vastus küsimusele, kas Eesti oli Nõukogude Liiduga seaduslikus abielus, nagu seda pool sajandit oli nõukogude koolides õpetatud või toimus 1940. aastal väikeriigi vägistamine ja ebaseaduslik pantvangiks võtmine. Ajaloolise töö selgumine järgneva aasta jooksul (selle protsessi teisel etapil etendasid juhtivat osa Nõukogude Liidu Rahvasaadikute Kongressi eesti liikmed eesotsas Endel Lippmaaga) seadis avalikult kahtluse alla valitseva süsteemi seaduslikkuse ning andis õigustuse siiani lootusetuks utopiaks peetud taotlustele. Eesti iseseisvuse taastamise ideed julgustas teadmine, et Ameerika Ühendriigid kui maailma suurim demokraatia polnud kunagi tunnustanud Balti riikide annekteerimist Stalini poolt.

Hirvepargist saab alguse Eestile iseloomulik areng – sõltumatud süsteemivälised kodanikualgatused asuvad sündmuste kulgu ideoloogiliselt juhtima, tõrjudes füüsiliselt ikka veel valitseva kommunistliku partei neile algatustele reageerija rolli. Nii võiks IME (isemajandava Eesti) algatust paar nädalat pärast 23. augustit 1987 käsitada olemasoleva süsteemi raamides esitatud mõõdukama reageeringuna Hirvepargi sõnumile. Kuid sõltumatud algatused tõstavad tempot, mis muutub võimulolijate jaoks varsti hingematvaks. 1988. aasta jaanuaris esitatakse avalikkuses ettepanek asutada Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP), veebruaris tähistavad rahvuslik-demokraatlikud jõud Tartu rahu ning seejärel Eesti Vabariigi 70. aastapäeva. Siitpeale edestavad süsteemivälised jõud keskmiselt aasta võrra nõukogude režiimi reformlikult häälestatud esindajaid.

Eesti Vabariigi juubeli omaalgatuslikule tähistamisele reageeris ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 23. veebruari telekõnega, milles hoiatas Ühendriike Nõukogude Eesti siseasjadesse sekkumise eest ning deklareeris, et eesti rahvas ei pöörduvat iial tagasi 1940. aastal vabalt valitud teelt nõukogude rahvaste vennalikus peres. Aasta hiljem, kui Nõukogude Eesti juhid heiskavad Pikas Hermannis eesti rahvuslipu, tähistavad rahvuslik-demokraatlikud liikumised Estonia kontserdisaalis esmakordselt pärast okupatsiooni kehtestamist pidulikult Vabariigi aastapäeva ning kuulutavad välja kodanike komiteede liikumise. Vahepeal, augustis 1988 on rajatud nõukogude impeeriumis esimene mittekommunistlik erakond – Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, mille nimi ütles kõik. Küsimus polnud üksnes kompartei poliitilise monopoli murdmises, vaid *perestroikale* põhimõttelise alternatiivi esitamises. Kui siiani orienteerusid kõik süsteemi raames toimuvatele järkjärgulistele majanduslik-kultuurilistele reformidele, siis ERSP esitas julge, kuid samas realistliku lahenduse – ainult poliitiline sõltumatus, õigus oma saatust ise otsustada võimaldab ka majanduse reformimist.

24. veebruaril 1989 välja kuulutatud kodanike komiteede liikumine kujunes Eesti ajaloo suurimaks kodanikualgatuseks, mis ühendas rahvusriigi ideaali alusel praktiliselt kõik rahvuslikud jõud. Liikumise esitatud küsimus oli eksistentsiaalse tähtsusega – kes on õigustatud otsustama Eesti tuleviku üle? Kas kõik Nõukogude Eesti asukad (koos okupatsiooniarmeeaga) või seadusliku Eesti Vabariigi kodanikud? Ligemale 800 000 inimese enesemääratlus Eesti Vabariigi kodanikena osutus selgeimaks rahvahääletuseks tõeliselt iseseisva, õiguslikule järjepidevusele tugineva riigi kasuks. Selle enesemääratlusega, millega 1990. a alguseks ühinesid nii rahvuskommunistid kui ka rahvarinde juhtkond, saavutas avaliku juhtpositsiooni rahvusliku sõltumatuse mudel. Sama protsessi tagajärjel toimus Eesti ühiskonnas põhimõtteline murrang. Kompartei, kelles veel 1987 ja 1988 nähti ainsat juhtivat jõudu, kaotas 1990. a alguseks igasuguse autoriteedi ning selle eesti osa sulas vaikselt nagu kevadine määrdunud lumehang.

Enesemääratluse teostanud kodanike poolt veebruaris 1990 valitud Eesti Kongress (kuhu kandideerisid ka rahvarinne ja isegi kompartei) kehas tas kogu Nõukogude impeeriumi ulatuses kõige õigusjõulisemalt rahvuslik-demokraatlikku alternatiivi, millel oli nüüd Eesti kodanike absoluutse enamuse volitus ning rahvusvahelise õiguse tugi. Selle alternatiivi olemasolu aitas 20. augustil 1991 jõuda rahvuslikule kokkuleppele iseseisvuse taastamises rahvusriigina, õigusliku järjepidevuse alusel. Taas on põhjust tõdeda, et nii poleks tingimata pidanud juhtuma. Viimase hetkeni oli märksa tugevam surve kuulutada välja Nõukogude Eesti sõltumatus rahvarinde juhtide pakutud nn nullvariandi põhjal (poliitiline otsustusõigus kõigil ENSV territooriumil elavil isikutel, kaasa arvatud nõukogude armee personal). Sellisel korral oleks esimeses iseseisvusaja parlamendis olnud 35–40% mittekodanikke, kellest enamuse oli tollal aktiivselt vastu Eesti iseseisvusele, töö oleks jätkunud kahes ametlikus keeles nagu see toimus veel 20. augustil 1991. Tulemusena oleks see jõuline vähemus blokeerinud algusest peale kavad teha pööre idast läände, viia läbi põhjapanevad reformid ning võtta suund NATO-sse ja Euroopa Liitu astumisele. Tõenäoliselt oleksime täna Moldova seisundis, tugevas sõltuvuses Moskvast, Vene väed viibiksid edasi Eesti territooriumil ning vene keel oleks käibel teise ametliku keelena. Muidugi oleks võimalik ka nõnda elada. Kuid sellisel juhul poleks meil olnud ka tänast põhi-seadust, mille sissejuhatus määratleb Eesti riigi mõtte: tagada eesti rahvuse ja kultuuri säilimine läbi aegade.

Eesti riigi kolm sünnipäeva (1917–1918)

Ago Pajur

Esimest korda pühitetakse tänavu iseseisva Eesti riigi sünnipäeva terve aasta ning tuleb tunnistada, et ajaloolisest seisukohast on niisuguses lahenduses oma iva eeskätt seetõttu, et Eesti riigi sünd oli pikemaajaline protsess, millest ühe „ainuõige ja kõige tähtsama“ daatumi väljavalimine on ennekõike kokkuleppe ja traditsiooni küsimus.

Traditsioon kujunes üpris varakult. 1919. aasta jaanuaris esitas haridusministeerium Ajutisele Valitsusele eelnõu „Eesti Vabariigi pühade määrus“. Kiriku- ja rahvakalendripühade kõrval oli selles dokumendis märgitud kaks omariikluse sünniga seotud tähtpäeva: 28. november kui *Iseseisvuse päev* ja 24. veebruar kui *Vabariigi päev*. Projekt ei pälvinud valitsuse heakskiitu ning peaminister Konstantin Päts kirjutas eelnõu servale resolutsiooni: „Niisuguste pühade määramine jääb Asutava Kogu hooleks.“ Pool kuud hiljem seisukoht muutus ning 12. veebruaril sõnastas valitsus otsuse, milles öeldi: „Vabariigi väljakuulutamise päevaks lugeda 24. veebruar.“ Just selle otsuse alusel korraldati 24. veebruaril 1919 kogu Eestis sõjaväeparaade, rahvaüksusi, rongkäike, aktusi, jumalateenistusi, peoõhtuid jne. Valitsuse ootamatu meelemuutuse taga võib näha sõjastundmusi. Oli ju Rahvavägi peatanud Eesti riiki neelata ähvardanud punase laviini, haaranud initsiatiivi ning puhastanud veebruari alguseks isamaa vaenlastest. Loomulikult tuli sellist saavutust tähistada ning sobivat võimalust pakkunud 24. veebruar oli käeulatuses. Võib-olla ei olnud tähtsusetu seegi, et valitsusjuht K. Päts oli olnud juhtivalt seotud 24.–25. veebruaril 1918 Tallinnas toimunuga.

Ehkki 24. veebruari esiletõstmise riigi sünniprotsessist oli mõneti juhuslik, on toonane valitsuse otsus jäänud püsima tänaseni ja saanud hilisemate seadusandlike aktide läbi korduvalt kinnitust. Nii kiideti 27. aprillil 1920 heaks „Määrus pühade ja puhkepäevade kohta“, mis nimetas 24. veebruari *Eesti vabariigi iseseisvusepäevaks*. 1922. aastal vastuvõetud samasisuline määrus eelistas lühemat nimetust *Iseseisvuse päev* ja 1937. aastast võeti kasutusele keeleliselt korrigeeritud vorm *Iseseisvuspäev*.¹ Pärast omariikluse taastamist ei ole tekkinud enam küsimustki, millal vabariigi aastapäeva pühitseda.

Ometi ei ole omariikluse sünnipäeva küsimus nii ühetähenduslikult lahendatav ning iseseisva riigi loomisena võib käsitleda vähemalt kolme sündmust (sündmuste jada), mis leidsid aset novembris 1917, veebruaris 1918 ja novembris 1918.

November 1917

Juba 1905. aasta *punastel päevadel* kerkis Eestis esile soov koondada eestlaste asualad rahvuskubernanguks ja saavutada selle autonoomia. Unistus sai teoks pärast Veebruarirevolutsiooni, kui 30. märtsil (12. aprillil) ilmunud Venemaa Ajutise Valitsuse määrus liitis Põhja-Liivimaa Eestimaa kubermanguga ning tagas uuele haldustüksusele laialdased omavalitsuslikud õigused.² Muu hulgas sätestas määrus kubermangu Ajutise Maanõukogu (Maapäev) loomise, millest kujunes sisuliselt Eesti esimene parlament.

Mõnda aega rahuldusid eestlased saavutatuga, kuid olukord muutus kiiresti. Vene armee laostumine suurendas järsult keiserliku Saksamaa vägede sissetungi ohtu. Augusti lõpus vallutasid sakslased Riia ning oktoobri algul langesid nende kätte Lääne-Eesti saared. Saksa okupatsiooniohu teravnemine sundis Eesti poliitikuid otsima võimalusi maad ja rahva tulevikku kindlustada. Muu hulgas hakati arutama võimalust lüüa Venemaast lahku ning luua uus riiklik moodustis kas Eesti-Läti kaksikriigina, Eesti-Soome unioonina või koguni Balto-Skandia ühendusena. Ühtlasi kõneldi järjest sagedamini sellest, et otsustusõigus Eesti tuleviku üle peaks kuuluma Eesti Asutavale Kogule.

¹ Riigi Teataja (RT) 1920, nr 67/68, lk 201; RT 1922, nr 155/156, lk 93; RT 1937, nr 24, art 202.

² Õie Elango, Ants Ruusmann, Karl Siilivask. Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn: Olion, 1998, lk 47.

Veelgi otsustavamalt mõjutas poliitilise mõtte arengut enamlik oktoobripööre. Analüüsid selle võimalikke tagajärgi, pakuti mitmeid tulevikustsenaariume (anarhia, kodusõda, reaktsiooni võidulepääs, ennenägematud sotsiaalsed eksperimendid), kuid ükski neist ei töotanud Eesti-le midagi head. Tumedad väljavaated sundisid senisest aktiivsemalt otsima Venemaast eraldumise võimalusi.¹

Vormiliselt kuulus võim Eestis pärast oktoobripööret küll enamlastele, kuid isehakanud sõjarevolutsioonikomitee kõrval jätkas tegevust ka Maanõukogu, kes otsustas võtta maa saatuse määramise enda kätte. 15. (28.) novembril 1917 kogunes Maanõukogu oma ajaloolisele istungile. Kuna kõik päevakorrapunktid olid enne läbi arutatud, langetati vajalikud otsused vähem kui poole tunniga ja ennenägematu üksmeelega.

Maanõukogu otsustas:

- 1) Eesti tulevase riigikorra määrab Eesti Asutav Kogu;
- 2) kuni Asutava Kogu kokkutulekuni on ainus kõrgema võimu kandja Eestis Maanõukogu;
- 3) Eestis kehtivad ainult Maanõukogus kinnitatud seadusandlikud aktid.²

See otsus tähendas senise riikliku sideme katkestamist Venemaaga, sest ei Vene Asutaval Kogul ega Ajutisel Valitsusel (ammugi mitte enamlikel võimuorganitel) olnud nüüdsest õigust Eesti asjadesse sekkuda. 1920.–30. aastail leidsid toonased juhtivad õigusteadlased (Artur-Tõeleid Kliimann, Ants Piip, Jüri Uluots jt), et Maanõukogu otsus tähendas – vähemalt puhtjuriidilises mõttes – iseseisva Eesti riigi loomist. Kuigi otsuses ei kõneldud otsesõnu iseseisvast Eesti riigist, tähendas eraldumine senisest emamaast ning Venemaast sõltumatu seadusandliku võimu loomine uue riigi sündi *de jure*.³

Muidugi leidis oponente (nimekamatest Eduard Laaman), kes rõhutasid, et Maanõukogu otsused kujutasid enesest vaid taktikalistel kaalutlustel astunud ajutist sammu, mille ainus siht oli enamlikule pöördele järgnevad segased ja ohtlikud ajad võimalikult valutult üle elada. Seetõttu ei saavat Maanõukogu otsuseid samastada Eesti riigi loomisega. Tõlgenduste erinevusele vaatamata on vaieldamatu, et 15. (28.) november 1917 kujutas üliolulist punkti Eesti omariikluse teel.

Veebruar 1918

Sõna *iseseisvus* ilmus Eesti poliitikute leksikasse avalikult alles 1918. aasta algul. 1. jaanuaril peetud esinduslikul nõupidamisel formuleeriti otsus „iseseisvuse väljakuulutamise lähemal ajal tarvilikuks tunnustada“ ning mõni päev hiljem avaldati ajakirjanduses Maanõukogu vanematekogu seletuskiri „Iseseisev Eesti rahvariik“.⁴ Samal ajal otsiti kontakte lääneriikide diplomaatidega, et selgitada, kuidas suhtuks Antant Eesti iseseisvusesse, ning 19. jaanuaril suundus Lääne-Euroopasse välisdelegatsioon, kelle ülesandeks sai tutvustada eestlaste olukorda ja sihte ning hankida tulevasele omariiklusele toetust.⁵

Kuigi rahvuslikud jõud võtsid kursi iseseisva riigi väljakuulutamisele, polnud kaugeltki selge, kuidas, kus ja millal seda teha õnnestub. Oli ju tegelik võim jätkuvalt enamlaste käes. Esialgu loodeti kõige enam Eesti Asutavale Kogule, mille kokkutulekupäevgi oli juba määratud. Kuid 27. jaanuaril kehtestasid enamlased piiramis seisukorra, alustasid ulatuslikke repressioone ning

¹ Ago Pajur. Eesti riigi loomine. – Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Tartu: Rahvusarhiiv, 2008, lk 19.

² Mati Graf. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk 182–186.

³ Vt Vabaduse tulekul. I: Koguteos Eesti Maanõukogu 1917. aasta 15./28. nov. otsuse tähistamiseks. Tartu: Akadeemia, 1938.

⁴ Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I köide: Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918. Tallinn: Eesti Ajakirjanikkude Liit, 1927, lk 392–395; Eesti Sõjamees: Eesti Sõjaväeosade Häälekandja nr 1–2, 05.01.1918.

⁵ Eesti ja maailm: XX sajandi kroonika. I osa: 01.01.1900–16.06.1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002, lk 166.

peatasid Asutava Kogu valimised. Paratamatult tuli Eesti iseseisvaks kuulutamiseks otsida uusi teid.

Veebruari keskpaiku otsustas Maanõukogu vanematekogu kuulutada iseseisvuse välja *revolutsioonilisel teel*, st koostada rahvale adresseeritud manifesti, milles proklameeritakse Eesti iseseisvust, ning valmistuda manifesti avalikult välja kuulutama. Manifesti avalikustamise aega ega kohta kindlaks ei määratud, kuid oldi seisukohal, et seda tuleb teha viivitamatult paigas, kus õnnestub enamlastel võimult tõrjuda.

Edasised sündmused arenesid kaleidoskoopilise kiirusega: 18. veebruaril arutati läbi iseseisvusmanifesti üldpõhimõtted, 19. veebruaril valiti Eestimaa Päästmise Komitee ning 20. veebruaril tehti Päästekomiteele ülesandeks sõita Haapsallu, et seal paikneva 1. Eesti polgu kaitse all omariiklus välja kuulutada (manifest ette lugeda).¹

Kuigi Päästekomitee reis Haapsallu 21. veebruaril ebaõnnestus (Saksa väed jõudsid linna esimestena), dateeriti just selle kuupäevaga iseseisvusmanifesti originaal. Et manifest deklareeris: „Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides, kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokratiliseks vabariigiks“², võiks järeldada, et Eesti Vabariik kuulutati välja 21. veebruaril 1918. Tõsi, manifest ei jõudnud avalikkuse ette ei sel päeval ega järgmiselgi päeval, mil kukkus läbi Päästekomitee katse sõita Tartusse.

Pärast neid luhtumisi saadeti manifesti ära kirjad usaldusväärsete kulleritega mitmesse maakonnalinna lootuses iseseisvus seal välja kuulutada. Esimesena jõuti sihile Pärnus – 23. veebruari õhtul kell 8 luges Maanõukogu saadik Hugo Kuusner iseseisvusmanifesti Endla teatri rõdult avalikult ette (24. veebruaril loeti manifest ette Viljandis, 25. veebruaril Tallinnas ja Paldiskis ning 26. veebruaril Rakveres).³ Seega tuleks iseseisvuse väljakuulutamise päevaks pidada 23. veebruarit; 24. veebruar oli aga oluline mitte niivõrd omariikluse avaliku proklameerimise, vaid loodava riigi esimeste võimustruktuuride kujundamise seisukohast.

Iseseisvusmanifesti koostamise ja väljakuulutamise ega kaasnenud Eesti riigi tegelik (*de facto*) sünd. Reaalne võim läks hoopistükkis Saksa sõjaväelastele, kes ei tunnustanud ei iseseisvat Eesti Vabariiki ega selle Ajutist Valitsust.

November 1918

Reaalne võimalus Eesti riiklus üles ehitada avanes 1918. aasta novembris pärast seda, kui Saksamaa oli sõjaliselt lüüa saanud ja puhkenud revolutsioon keisrivõimu hävitanud. 11. novembril kirjutas Saksamaa uus valitsus Compiègne'i metsas alla relvarahule, mis lõpetas Esimese maailmasõja ning ühtlasi Saksa ülemvõimu okupeeritud aladel.

Eestis oli okupatsioonivõim hakanud murenema juba paar päeva varem. Ajendatuna toiduainete jätkuvast väljaveost Saksamaale puhkesid novembri alguses Tallinnas toitlusrahutused. 9. novembril võttis kindralleitnant Adolf von Seckendorff vastu eestlaste delegatsiooni, kes nõudis toiduainete väljaveo seiskamist, Saksa vägede lahkumist ning võimu üleandmist omavalitsusasutustele. Samal päeval jõudis Tallinna Saksa revolutsioon: sadamas seisvatel sõjalaevadel heisati punalipud, madrustega ühinesid maavägede sõdurid, väeosades valiti soldatite nõukogusid, püstitati loosung „Tagasi koju!“. Neist sündmustest kohutatud Seckendorff kutsus 10. novembril enda juurde autoriteetse seltskonnategelase Jaan Poska ning kui viimane kinnitas, et ainus tee olukorra normaliseerimiseks on kutsuda kokku Eesti Maanõukogu, siis ei vaielnud kindral vastu.⁴

11. novembril peeti üle hulga aja Ajutise Valitsuse koosolek. Kuigi koosolekul osales vaid kuus ministrit (ülejäanud olid kas arreteeritud või varjasid end) ning nõupidamine toimus teedeministri erakorteris, võib seda sündmust pidada Eesti riikluse tegeliku rajamise alguseks. Koos-

¹ Ago Pajur. Iseseisvusmanifesti sünd. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri 2003, nr 2, lk 28–31.

² Manifest kõigile Eestimaa rahvastele. – Riigi Teataja 1918, nr 1, lk 1.

³ Ago Pajur. Iseseisvusmanifesti sünd, lk 33–38.

⁴ Eduard Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Kolmas trükk. Tallinn: Faatum, 1990–1997, lk 397–399.

olekul otsustati taastada Ajutise Valitsuse ja kohalike omavalitsuste tegevus, kutsuda uuesti kokku Maanõukogu ning alustada ettevalmistusi Asutava Kogu valimisteks.¹

Järgnenud paaril nädalal olid valitsusel käed tööd täis. Ennekõike tuli kiiresti lahendada võimu ja varade ülevõtmise probleemid. Põhja-Eestis tuldi nendega toime suhteliselt kiiresti ja suuremate tagasilöökideta, kuid Lõuna-Eestis ja saartel ei tahtnud sakslased omi positsioone kuidagi loovutada. Olukorra normaliseerimiseks saatis Ajutine Valitsus oma esindajad Riias resideerinud Baltimaade peavoliniku juurde. 19. novembril kirjutati alla lepingule, mille põhjal läks võimutäius kogu Eesti territooriumil Ajutise Valitsuse kätte. 20. novembril astus Tallinnas uuesti kokku Maanõukogu.

Valitsuse ja Maanõukogu ees seisis suur hulk kiiret lahendust ootavaid küsimusi. Taasjõustati 8-tunnine tööpäev, võeti vastu terve hulk seadusi, kehtestati trükisõna väljaandmise ja liikumise korraldamise eeskiri, koostati kohtute töö reguleerimise määrused, alustati kaitsejõudude (Rahvaväe) loomist ning ettevalmistusi maareformiks, kujundati ministeeriume ja teisi keskasutusi. Kõige põletavamad probleemid tulenesid riigi rahanduslikust ja toitlusolukorrast – riigikassa oli tühi ja maad ähvardas tõsine näljahäda. Samal ajal saabusid üha ähvardavamad teated idapiiri tagant ning vaid 17 päeva pärast Ajutise Valitsuse esimest koosolekut puhkeski Vabadussõda.²

Kokkuvõtteks

Ühest vastust küsimusele, millal sündis Eesti riiklik iseseisvus, ei ole võimalik anda. Juriidilises mõttes kaasnes oma riigi sünd senise emamaa – Vene impeeriumi – rüpest lahkumisega 15. (28.) novembril 1917. Avalikkusele tehti uue riigi olemasolu teatavaks iseseisvusmanifestiga, mis kandis küll kuupäeva 21. veebruar 1918, kuid loeti esimest korda rahvale ette kaks päeva hiljem. Iseseisva riigi võimustruktuurid said hakata kujunema aga alles alates 11. novembrist 1918. Seega oli Eesti riikluse sünni näol tegemist protsessiga, mis vältas umbkaudu aasta.

¹ Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 47.

² Ago Pajur. Eesti riigi loomine. – Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Tartu: Rahvusarhiiv, 2008, lk 29–30.

1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt

Jaak Valge

1934. aasta 12. märtsi riigipööre on kahtlemata kõige olulisem sündmus Eesti sisepoliitika ajaloos. Selles lühiartiklis on keskendutud sellele, kuidas erinevad poliitilised voolud käsitlesid 12. märtsil toimunut. Vaadeldud on autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja erakondade seisukohti. Alustada tuleb aga varasemate sündmuste kirjeldamisest.

Eellugu

Suure majanduskriisi mõju kujunes Eestis mitmel põhjusel – nii siinsest majanduspoliitikast sõltumatutel põhjustel kui just tulenevalt majanduspoliitikast – eriti teravaks. Sellest ülrängast majanduskriisist välja kasvanud sisepoliitiliste pingete piksevardaks sai põhiseaduse muutmise küsimus. Piksevarras ei ole lihtsalt juhuslik kujund, just põhiseadus võttis tõepoolest vastu kodanike rahulolematuse äikese; iseasi, kas sisuliselt põhjendatult. Eesti põhiseadus oli küll tõepoolest väga omapärane ja parlamendikeskne, aga siiski enne kriisi toimiv.¹

Rahuolematust tulenes kahest omavahel põimunud asjaolust: majandusolukorrast ja sellest, et rahvas oli kaotanud usalduse erakondade vastu. Pole kahtlust, et demokraatia vastupidavus on nõrgem vaesemates riikides, mida ka Eesti kahe maailmasõja vahel oli, ning on samuti täiesti kindel, et selle vastupidavuse tegi veel hapramaks majanduslangus,² eriti niivõrd järsk majanduslangus, nagu Eestis 1930. aastate algul oli. Nimelt oli Eesti SKT inimese kohta kukkunud 1932. aastaks 1930. aastaga võrreldes peaaegu 10%.³ Majandusraskused oli niisiis esimene, algne ja tõenäoliselt ka peamine niivõrd terava rahulolematuse kujunemise põhjus.

Teiseks põhjuseks oli poliiteliidi käitumine. Tolle aja oludes võinuks Eestis majanduskriisi leevendada krooni devalveerimine, aga Riigikogu, valitsused ja Eesti Pank menetlesid seda küsimust ülimalt saamatult. Selle asemel et kohe 1931. aasta sügisel järgida Põhjamaade ja Soome eeskujuga – tegelikult oli Eestis devalveerimise vajadus veel suurem kui Põhjamaades ja Soomes –, hakati venitama. Enamgi veel, 1932. aasta septembris nõudis Riigikogu valitsuselt kõigi vahendite kasutamist, et krooni senist taset säilitada, kusjuures sellekohane avaldus võeti Riigikogus vastu häältega 70 : 1. Sama aasta novembris võttis parlament lisaks vastu seaduse, mis keelas karistuse ähvardusel krooni devalveerimise avaliku propageerimise ning toetamise. Arutluste vältel süüdistati krooni devalveerimise pooldajaid ägedalt isegi Eesti iseseisvuse õõnestamises. Järgmise aasta juuni lõpul kroon siiski devalveeriti.⁴ Loomulikult ei mõjunud säärane heitlikkus riigivõimu mainele kuigi hästi.

Pealegi kujunes krooni kursi küsimus erakondade lõhenemise põhjuseks. Nimelt oli 1931. aasta lõpul ja järgmise aasta algul osa erakondi ühinenud. Paraku lõhestas neid äsja ühinenud erakondi seestpoolt võitlus krooni kursi pärast ning 1933. aastal lagunesid nad taas. Osalt seepä-

¹ Tagantjärele võime selle põhiseaduse üle uhked olla. Näiteks saab kaasaja ühe autoriteetsema demokraatia mõõtmise süsteemi Polity järgi Eesti 1920. aastatel oma demokraatia eest maksimaalsed 10 punkti, seejuures oli 1929. aastal demokraatlikke riike maailmas ainult 21 ning neist oli maksimumpunktis nagu Eesti vaid 14. Polity järgi 1929. aastal maksimumpunktid saanud riigid olid Austraalia, Eesti, Kanada, Kostariika, Taani, Kreeka, Iirimaa, Holland, Uus-Meremaa, Rootsi, Soome, Šveits, Ühendkuningriik ja USA. (Polity IV koduleheküljel. <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/polity/>, 05.09.2007).

² Vt nt A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub, F. Limongi. Millest sõltub demokraatia elukestus. – Akadeemia 2005, nr 1, lk 150–152.

³ J. Valge. Uue majanduse lähteil. Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–38. – Akadeemia 2004, nr 12, lk 2721.

⁴ Vt nt J. Valge. Okkiline devalveerimine. – Akadeemia 1996, nr 6.

rast, aga laiemalt võttes kõigi poliitiliste küsimuste teravnemise tõttu lühenes keskmine valitsuste võimulolek kriisiajal viiele kuule. Juba nendegi asjaolude tõttu pidi ühiskonnale paistma, et midagi on Eesti poliitilises juhtimises või juhtkonnas väga valesti.

Riigikogu ja kogu senise poliiteliidi mainet madaldas viis, kuidas põhiseaduse parandamise ettepanekuid menetleti. Esiteks seadis Riigikogu erinevatele eelnõudele häbematu ebavõrdsed tingimused, soodustades enda eelnõusid ning pidurdades vabadussõjalaste eelnõu heakskiitmist. 1926. aasta seaduse järgi pidi põhiseaduse muutmise poolt olema vähemalt 50% hääleõiguslikest kodanikest. Enne Riigikogu koostatud eelnõu rahvahääletust 1932. aasta augustis muudeti seadust nii, et eelnõu vastuvõtmiseks rahvahääletusel piisas 50% hääletanute heakskiidust, ent osavõtt hääletamisest muudeti kohustuslikuks. Riigikogu algatatud järgmise, 1933. aasta juunis rahvahääletusele tulnud põhiseaduse muutmise katse eel „korrigeeriti“ aga seadust veel nii, et muudatuseks piisas suurema osa hääletamas käinute (hääletussundus kaotati) heakskiidust, kuid poolt hääletanuid pidi olema vähemalt 30% hääleõiguslikest kodanikest.¹ Mõlemal korral oli aga vastaseid rohkem kui pooldajaid ning teisel korral oli vastaste ülekaal masendav. Kui oktoobris 1933 tuli hääletusele vabadussõjalaste eelnõu, taastas Riigikogu 1926. aasta seaduse nõude.² Vabadussõjalaste eelnõu täitis sellegi seatud normi ja nii võttis rahvas põhiseaduse muudatused vastu, minnes mööda selleks kutsutud, seatud ja valitud seadusandjast – Riigikogust – või isegi vastandudes Riigikogule.

Teiseks ei täitnud Riigikogu ise põhiseaduse § 32 nõuet laiali minna juhul, kui tema pakutud eelnõu rahvahääletusel heaks ei kiideta. Teise eelnõu läbikukkumise puhul oli põhjendus suisa naeruväärne: tegemist ei olevat olnud seaduse eelnõuga, mille puhul peaks kohaldama Riigikogu laialiminekut, vaid põhiseaduse eelnõuga.³ Pole põhjust arvata, et see riugas Riigikogu prestiiži oleks tõstnud.

Lisaks eelöeldule madaldas 1933. aastal valitsuse ja erakondade mainet sõjalaevade Vambola ja Lennuk müümise ümber lahvatanud skandaal ning häbiväärne juhtum kohtu- ja siseministriga, kelle omanduses olev laev tabati salapiirituseveolt. Loomulikult oli see vesi vabadussõjalaste veskile ning süüdistajate esireas oli vabadussõjalaste ajaleht Võitlus. Poliitiline pinge kasvas erakordselt suureks. 11. augustil kehtestas Jaan Tõnissoni valitsus kogu riigis kaitseseisukorra ja keelustas vabadussõjalaste tegevuse, lugupidamatuseavaldused valitsusele ja poliitilised koosolekud ning kehtestas trükiteodete tsensuuri.⁴ See halvasti argumenteeritud ja elluviidud aktsioon võis tekitada rahvas veel järsemat vastasseisu Toompeale ning sümpaatiat vabadussõjalaste vastu ega takistanud tegelikult oluliselt ka nende poliitilist tegevust, sest nende ajalehed jäid ilmuma. Üha enam hakati kõnelema demokraatia või parlamentarismi kriisist; seejuures näis paljudele, et see kriis on üleilmne, objektiivne nähtus, mille põhjused peituvad lääne ühiskondade sügavamates arengutendentsides. Tõsi, „demokraatia“ poliitilise retoorika terminina oli endiselt käibel ning Eestis üritasid kõik poliitilised jõud just ennast näidata demokraatia kaitsjatena ka pärast riigipööret.

Uue, 1933. aasta oktoobris heakskiidetud põhiseaduse paranduste kohaselt pidi rahvas otse valima riigipea (riigivanema) viieks aastaks ning parlament ei saanud sundida teda tagasi astuda. Küll võis aga riigivanem 50 isikust koosneva ja neljaks aastaks valitava Riigikogu vajaduse korral laiali saata. Riigikogu ja riigivanema valimised pidid olema kevadel ning vabadussõjalaste šansid häid tulemusi saavutada näisid üpris reaalsed. Kõige rohkem olid sündmuste niisuguse arengu pärast mures Eesti sotsialistid, sest nende suhted vabadussõjalastega olid muutunud ülimalt teravaks. Sotsialistide juhid leppisid Karl Asti väitel läbirääkimistel Konstantin Pätsiga kokku, et toetavad teda üleminekuvalitsuse ametisessaamisel (pärast vabadussõjalaste põhisea-

¹ J. Klesment. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk 49.

² Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid. Tallinn, 1934, lk 887–903.

³ Vastavale Rahvusliku Keskerakonna ettepanekule kirjutas Riigikogu esimees Karl Einbund 29. juunil Riigikogu juhatuse resolutsiooni: „Juhatuse seisukoht on: Vabariigi Põhiseadus, samuti ka Põhiseadusele põhjenevad Riigikogu valimisseadus ja Riigikogu kodukord ei anna selleks alust, et Põhiseaduse muutmise eelnõu tagasilükkamisel rahvahääletusel saaks kuulutatud välja uued Riigikogu valimised.“ ERA (Eesti Riigiarhiiv), f 80, n 5, s 1692, l 1.

⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Stockholm, 1991, lk 284.

duse paranduse võitu rahvahääletusel oli Jaan Tõnissoni valitsus esitanud lahkumisavalduse) ning usaldavad tema kindlat tahet „vapsidele õige koht kätte näidata“, mida Päts neile olevat ka lubanud. Karl Ast sai kindlasti aru, et võimu hoidmiseks kasutab Päts vajaduse korral ebalegalseid teid, kuid pidas seda paratamatuks. „Pidasin seda tuhat korda paremaks kui võimu loovutamist Sirgule ja Larkale.“¹

Valimiseelne poliitiline vastasseis 1934. aasta alguses oli kompromissitu: ühel pool vabadussõjalased, teisel pool kõik ülejäänud erakonnad; seejuures olid vabadussõjalaste suhted eriti teravad sotsialistidega. Kuna vabadussõjalased alustasid 1. veebruarist 1934 ka mitme ajalehe ja meediaari boikoteerimise kampaaniat, teravnes erakondlikult orienteeritud ajakirjanduse vastasseis vabadussõjalastega veelgi, nüüd enam mitte ainult poliitilistel, vaid ka puhtärilistel põhjustel.

21. oktoobril 1933 pärast rahvahääletust riigivanemaks saanud Konstantin Pätsi põhieesmärki pidi olema viia Eesti Vabariik uute valimiseni rahvahääletusel heakskiidetud eelnõu II osa kohaselt saja päeva jooksul pärast põhiseaduse kehtima hakkamist.² Kõigepealt pidid toimuma riigivanema, seejärel Riigikogu valimised. Kui riigivanema valimistel ei oleks ükski kandidaat esimeses voorus osavõtjate arvu enamust saanud, pidanuks kolme kuu jooksul toimuma teine hääletusvoor. Teiseks hääletamiseks võis seada üles uusi kandidaate ning seal võitnuks see, kes kõige rohkem hääli saanuks.

Riigivanemana kandideerimiseks oli vaja koguda 10 000 toetusallkirja. 12. märtsiks oli vabadussõjalaste kandidaat Andres Larka kogunud 52 436, Ühinenud Põllumeeste kandidaat Johan Laidoner 18 220, Põllumeestekogude kandidaat Konstantin Päts 8969 ning sotsialistide kandidaat August Rei 2786 allkirja. Allkirjade kogumine pidi lõppema 20. märtsil. Juba nüüd võisid Päts ja Laidoner ette kujutada, et Rei on mängust väljas, Larka võib juba valimiste esimeses voorus absoluutse häälteenamuse saada ning valimiste teist vooru, kus nad võiksid üksteise kasuks kandideerimisest loobuda, ei pruugi tulla.

12. märtsil kehtestas riigivanem oma otsusega nr 173 kogu riigis kuueks kuuks kaitseseisukorra ning nimetas Johan Laidoneri kaitsevägede ülemjuhatajaks ja sisekaitsetilemaks.³ Laidoner keelas meelevaldused, sulges Eesti Vabadussõjalaste Liidu ja veel kaks organisatsiooni, keelustas vabadussõjalaste või nendega seotud väljaannete ilmumise ning tühistas kolme veel mitte ilmuma hakanud ajalehe ilmumisloa.⁴ Laidoneri määramine ülemjuhatajaks oli aga põhiseaduse § 80 järgi võimalik üksnes mobilisatsiooni väljakuulutamise või sõja alguse puhul.⁵ 15. märtsil informeeris Päts oma sammudest Riigikogu. Viimane kinnitas riigivanema otsuse nr 173.⁶ 19. märtsil antud dekreediga teatas Päts, et riigivanema ja Riigikogu valimised on kaitseseisukorra lõpuni edasi lükatud.⁷ Selle dekreediga eirati esiteks põhiseaduse § 60, mis keelas otseselt riigivanema dekreediga muuta Riigikogu valimise seadust, ning teiseks rahvahääletusel olnud põhiseaduse II osa, kus oli sätestatud, et valimised peavad toimuma saja päeva jooksul alates põhiseaduse muudatuste kehtima hakkamisest.⁸ Selle dekreeki kinnitamiseks Riigikogu kokku ei tulnud, ehkki tema istungjärk ei olnud veel lõpetatud. Ka hiljem oleks Riigikogu saanud kokku tulla erakorralisele istungjärgule põhiseaduse § 25 põhjal, kui 25 Riigikogu liiget seda oleks nõudnud. Nii tuleb arvata, et Riigikogu ei pidanud kokkutulemist ja dekreeki arutamist vajalikuks. Riigikogu valimiste korral oleks suurem osa senisest sajast Riigikogu liikmest oma mandaadist ilma jäänud (sest uus Riigikogu pidi olema 50-liikmeline, kelle hulgas oluksid ka vabadussõjalased), kuid valimiste edasilükkamine tähendas, et alates 3. maist, mil möödus sada

¹ K. Ast. Demokraatliku Eesti loojakul. – Vaba Eesti 1955, nr 11. Viidatud teosest „Vaba Eesti tähistel. Valimiks tsensuurivaba Eesti mõttelugu aastaist 1948–64. Koostanud ja toimetanud H. Grabbi, I. Iliste ja V. Linnuste. Tallinn, 2000, lk 37–39.

² Riigi Teataja 28.10.1933, nr 86.

³ Riigi Teataja 16.03.1933, nr 22, lk 377.

⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all I, lk 421.

⁵ Riigi Teataja 28.10.1933, nr 86, lk 992.

⁶ Riigi Teataja 16.03.1934, nr 23, lk 393.

⁷ Riigi Teataja 19.03.1934, nr 25, lk 418.

⁸ Riigi Teataja 28.10.1933, nr 86.

päeva oktoobripõhiseaduse kehtima hakkamisest, muutus senise, V Riigikogu legitiimsus küsitavaks.

Autoritaarvõimu repressioonid tabasid esialgu ainult vabadussõjalasi. Rein Marandi andmetel arreteeriti 12. märtsil või vahetult pärast seda umbes 500 vabadussõjalast või nendega seotud isikut, juhtkonnast jäi vabadesse ainult Andres Larka. Suurem osa neist vabastati eeluurimise lõppedes poole aasta jooksul, kuid tavaliselt järgnes vabastamisele alalisest elukohast väljasaatmine; seejuures võeti isikult enne lubadus, et ta loobub poliitilisest tegevusest. Mõne nädala jooksul pärast pööret järgnes poliitiline puhastus sõjaväes, kaitseliidus, politseis ja avalikus halduses.¹ Alles 1934. aasta alguses valitud vabadussõjalastest linna- ja vallavolinikud eemaldati volikogudest, ei aidanud ka enda erapooletuks tunnistamine.

Riigikogu erakondade maha- või õigemini kõrvalesurumine autoritaarvõimu poolt oli aeglane ja leebe, sündides aasta vältel märtsist 1934 kuni märtsini 1935. Erakondade avaliku tegevuse lõpetas Johan Laidoner kohe 12. märtsil 1934, keelates ära kõik eraisikute ja -organisatsioonide korraldatavad poliitilised koosolekud. Hiljem kinnitas seda Konstantin Pätsi dekreediga peaministri asetäitjaks nimetatud Karl Einbund, kes teatas oma esimesel pressikonverentsil 29. augustil, et erakondade avalik tegevus on endiselt keelatud. 7. septembril pikendas Päts oma otsusega kaitseseisukorda veel aasta võrra,² see tähendas ühtlasi valimiste uut edasilükkamist. Edasi andis Laidoner sõjavägede ülemjuhatajana 22. septembril 1934 sundmääruse, kus teatas, et erakondade tegevus on peatatud. 2. oktoobril lõpetas Päts oma otsusega Riigikogu istungjärgu.³ 22. novembril teatas Einbund, et valitsus ei otsi enam koostööd vana Riigikoguga ning uue valimist ei tule niipea. 5. märtsil 1935 kuulutas erakondade tegevuse peatamist Kaarel Eenpalu (aastani 1935 Karl Einbund) sundmäärus.⁴ Isiklikud repressioonid erakondade juhte siiski veel ei tabanud, aga keegi neist ei astunud esialgu ka põhiseaduse rikkumise vastu välja.

Vabadussõjalastega seotud väljaanded suleti, kuid ülejäänud ajakirjandus jäi oma väljendusvõimalustes veel üsna kaua suhteliselt iseseisvaks. Ajakirjanduse suukorvistamisel oli keske tähendusega siseministri 18. detsembri 1934 sundmäärus, mis nõudis perioodiliste trükiteodete tekstidelt väljendusviisi, mis oleks „rahva elu ülesehitav ja kasvatav“ ning keelas lugupidamatuseavaldused „maksva demokraatliku riigikorra“ ja riigi institutsioonide vastu.⁵

Autoritaarvõimu põhjendused

Pätsi, Laidoneri ja Eenpalu 12. märtsi järgsetest esinemistest ja nende muudest avaldustest võib eristada nelja võimuhaarde põhjendust. Esimene ja peamine oli, nagu oleksid vabadussõjalased tahtnud ise riigipöörde korraldada. See väide esitati mõneti segaselt, umbisikuliselt ja ilma tõenditeta. Päts ütles oma Riigikogu kõnes nii: „Mulle on teateid tulnud, – ma ei või teile uurimiskäigu pärast öelda kellelt, et olid igasugused korraldused tehtud, et uulitsatel välja astuda ja väeosadest pidid sõjariistadega kaasa tulema.“ Laidoner kinnitas 13. märtsi hommikul Toompeale kutsutud ajakirjanikele: „Lõpetan, teatades teile, et meie maksev riigikord oli hädaohus.“ Päts väitis ka, et kui võim läinuks vabadussõjalaste kätte, oleks kodusõja võimalused väga lähedal olnud.⁶ Tõenäoliselt pidas ta silmas just võimalust, kui vabadussõjalased oleksid võimu haaranud vägivaldselt; samal ajal võis tähendada ka seda, kui vabadussõjalased oleksid võimule tulnud seaduslike valimiste tulemusena. 28. septembril 1934 seletas peaministri asetäitja siseminister Karl Einbund, et „võimuhaarang varitses ukse taga Kavakindlalt tungiti kõigisse

¹ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). Stockholm, 1997, lk 14.

² Riigi Teataja 11.09.1934, lk 1284.

³ Seda sündmust on defineeritud ka kui riigipöörde teist etappi. Eesti ajalugu VI. Toimetanud A. Pajur ja T. Tanneberg. Peatoimetaja S. Vahtre. Tartu, 2005, lk 94.

⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all II, lk 20–21.

⁵ Riigi Teataja 21.12.1934, nr 19, lk 107.

⁶ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1436–1437; Hädaoht on kõrvaldatud. – Kaja 14.03.1934.

tähtsamasse riigikaitse ja julgeoleku asutusse, et neid oma huvides teha võimetuks, istutades sinna oma rakukesi, kes parajal hetkel ootasid kutset väljaastumiseks, riigipöördeks.”¹

Teine põhjendus oli oht Eesti riigile väljastpoolt. Päts vihjas sellele oma 15. märtsi Riigikogu esinemises, märkides, et Eesti riigi olemasolu oleks võib-olla senise olukorra jätkumise korral küsitavaks muutunud.² Laidoner väljendus oma avalduses kaitsevæele aga selgesõnalisemalt, teatades, et nende 12. märtsi sammude edasilükkamine oleks saanud ohtlikuks meie riiklikule iseolemisele, ja seda mitte üksnes sisepoliitiliselt, vaid – mis kõige kardetavam – oht oleks tulnud väljast. Ei Päts ega Laidoner nimetanud otsesõnu Nõukogude Liitu, kuid nii kaasaegsed kui ka ajaloolased pole selle riigi nimes kahelnud.³

Kolmas põhjendus, mida Päts kasutas jälle vihjamisi, oli see, nagu olnuks vabadussõjalastel kasutada võõras raha.⁴ 15. märtsi kõnes oli see esitatud suhteliselt segaselt, ent kaasaegsetele oli selge, et tegemist on Eesti sotsialistidelt pärit süüdistusega, mille kohaselt toetas vabadussõjalaste liikumist finantsiliselt natsi-Saksamaa. Sellega kaasnes vihjav süüdistus, nagu võiks natsi-Saksamaa sekkuda Eesti siseasjadesse. Välistarbimiseks, nimelt inglaste kõrvadele, oli see põhjendus vägagi sobiv ning Päts kasutaski seda, väljendades juba 28. veebruaril Inglise saadiku Knatchbull-Hugessenile „tugevat kahtlust“, et vabadussõjalasi on finantseeritud väljastpoolt, ning väitis konfidentsiaalselt, et paneb selle seisma niipea, kui ilmuvad kindlad tõestused ja kui ta tunneb ennast vajaliku võimuga kindlustatud olevat.⁵

Viimane ja kõige üldisem põhjendus oli aga rahva haigus. 15. märtsil väitis Päts: „Rahval tuleb tagasi tõmbuda, tuleb kihutustöö asemel selgitamistööle asuda, tuleb selgitada, et meie riigis oli raske haigus.“⁶ Haigest rahvast ja hiljem demokraatia päästmisest rääkis Päts ka hiljem veel mitu korda, põhjendades valimiste edasilükkamist ja erakondade keelustamist. „Kui mina 1934. aasta algul nägin meie kriitilist seisukorda, milles oli tol korral meie riik, kui mina nägin, et meie riik ja rahvas elas üle rasket poliitilist haigust, mille edasiarenemine oleks võinud küsitavaks teha meie riigi iseseisvuse ja meie rahvasse sügavalt juurdunud demokraatliku riigikorra püsimise, siis astusin mina ühes Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Laidoneriga raske sammu – kuulutasin välja kaitseisukorra.“⁷

Riigipöörde tulemusi käsitles autoritaarvõim kui rahunemist. 15. märtsil ütles Päts, et juba mõne päeva järel „meie riigiaparaadis tervem õhkkond on tekkinud.“⁸ Pätsi ideoloogia omaks võtnud literaat Eduard Laaman väitis, et vapside kõrvaldamise võttis kogu rahvas vastu rahulolemisega.⁹

Autoritaarvõimu õigustajate seisukohalt olid 12. märtsi aktsioonid ja sellele järgnenud demokraatliku korra mahasurumine teostatud juriidiliselt igati korrektselt. Niisugust tõlgendust esindab väljaandes „Põhiseadus ja Rahvuskogu“ avaldatud Kohtuministeeriumi nõuniku Johannes Klesmendi artikkel „Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus“. Tema selgitused on relevantset, sest Klesment oligi ise nende õigusaktide põhiautor, millele Pätsi-Laidoneri sammud võimuhaaramisel tuginesid. Märkimisväärne on, et Klesment ei paku artiklis kaitseisukorra kehtes-

¹ Riigikogu V koosseisu V istungjärgu protokollid. Tallinn, 1934, lk 1469.

² Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1435–1436.

³ R. Marandi. Must-valge lipu all I, lk 441; J. Valge. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva. – Tuna 2007, nr 1, lk 59–60.

⁴ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1437.

⁵ Knatchbull-Hugessen John Simon'ile Tallinnast 1. 03. 1934. PRO (Public Record Office) FO 371 18236/1580, l 221.

⁶ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid. Tallinn, 1934, lk 1438.

⁷ Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk 9.

⁸ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1437.

⁹ E. Laaman. Konstantin Päts. Poliitika- ja riigimees. Stockholm, 1949, lk 253. Üks tuntuim Konstantin Pätsi apologeet Elmar Tambek on näinud aga riigipöördes erakondade süüd, kes ei lasknud vabadussõjalasi põhiseaduslikus korras Riigikokku (ilmselt on E. Tambek silmas pidanud seda, et Riigikogu ei läinud pärast teist põhiseaduse rahvahääletust laiali – J. V.). Ta jätkab: „Nood mehed Toompealt veeretasi meie riigivankri nii lähedale segaduste ja korratuste kuristikule, et meie ainuke tolleaegne kainelt mõtlev riigimees Konstantin Päts seisis üksinda dilemma ees: Kas jätta kõik sinna paika, lastes minna, kuidas läheb või katsuda päästa Eesti Vabariik.“ E. Tambek. Tõus ja mõõn. I. Tallinn, 1992, lk 78.

tamise ega Johan Laidoneri nimetamise juriidilist põhjendust, mainides vaid, et Riigikogu 15. märtsi koosolekul esines riigivanem K. Päts peaministrina pikema seletusega, mis võeti vastu üldise heakskiiduga ja ilma Riigikogu liikmete sõnavõttudeta, ning Riigikogu kinnitas selle otsuse üksmeelselt heaks 16. märtsil.¹ Nii annab Klesment mõista, et kuna rahvaesindus on kaitseseisukorra kehtestamise ja Laidoneri nimetamise heaks kiitnud ning seega vastutuse endale võtnud, pole autoritaarvõimul tarvis neid otsuseid õiguslikult põhjendada ega analüüsida.

Valimiste edasilükkamist põhjendati aga Pätsi 19. märtsi dekreediga seletuskirjas põhiseaduse § 26 teise lõikega (mis ei pärinenud 1933. aasta rahvahääletusel vastuvõetud põhiseaduse parandustest, vaid veel 1920. aasta konstitutsioonist), mille põhjal on kaitseseisukorra ajal võimalikud kodanikuvalimiste ja põhiõiguste erakorralised kitsendused.² Seega ignoreeriti põhiseaduse § 60, mis keelas otseselt riigivanema dekreediga muuta Riigikogu valimise seadust, ning ka põhiseaduse II osa, kus oli sätestatud valimiste tähtajad.

Oma 1937. aasta artiklis esitab Johannes Klesment lisaks eeltoodule põhjenduse, et Pätsi dekreediga ei muudetud põhiseaduse muutmise seaduse II osa, mida põhiseaduse § 60 tõepoolest ei luba, vaid selles dekreedis on kodanike õiguste teostamine, st valimiste tähtajad ainult edasi lükatud. Ka valimiseaduse teksti ei ole muudetud, on edasi lükatud vaid valimiste peakomitee määratud valimiste tähtajad.³

Mis puutub Riigikogu legitiimsusesse, siis autoritaarvõimu tõlgenduse kohaselt olid Riigikogu volitused kestvad, kuid tulenevalt põhiseaduse II osa tähtaegadest, mille kohaselt uus Riigikogu pidi valitama hiljemalt 3. mail, oli ta pärast seda kuupäeva oma tegevuses piiratud ning teda võidi kokku kutsuda ainult riigivanema nõudel ja määratud päevakorra arutamiseks.⁴

Vabadussõjalaste vaade

Ehkki vabadussõjalaste vaadete kajastamiseks on allikaid vähe, pole nende suhtumises 12. märtsi aktsioonisse kahtlust – nad pidasid seda sisuliselt põhjendamatuks ja õiguslikult põhi-seaduse vastaseks. Üks tuntumaid vabadussõjalaste vaadete kajastajaid William Tomingas on kaitseseisukorra kehtestamist pidanud avamänguks vaikivale ajastule ning märkinud, et muidugi oli neid, kes Pätsi dekreedile hõiskasid, kuid et need oleksid moodustanud Eesti rahva poliitiliselt mõtleva enamuse, on raske väita. W. Tomingas on vaikivat ajastut nimetanud kurbmänguks, kus „Päts heitleb oma rahvaga“.⁵ Ka vabadussõjalaste peamises eesmärgis pole kahtlust – see oli rahvahääletusel võitnud oktoobrikonstitutsiooni (taas)jõustamine ühel või teisel teel.

1934. aasta aprilli lõpus koostas William Tomingas lendlehed, milles protesteeris vangistamiste ja vallandamiste vastu, lükkas ümber riigikukutamise süüdistuse, nimetas Laidoneri määramist ülemjuhatajaks ja 19. märtsi dekreeti, millega lükati edasi valimised, põhiseaduse rikkumiseks ning kutsus kodanikke üles passiivsele vastupanule, sest „riigis ei ole enam põhiseaduslikku valitsust“. Tähelepanuväärne on, et ühes lendlehevariansis käsitleti 12. märtsi pööret kui just erakondluse „viimase meeletliku sammu enda päästmiseks“.⁶

Juunis 1935 toimunud kohtuprotsessil langes vägivaldse riigipöörde süüdistus vabadussõjalaste vastu küll ära, ent 37 vabadussõjalast said juriidiliselt üsna vaieldava tingimisi karistuse ühiskonnarahu vastu üliägeda poliitilise võitluse eest. Järgmisel kuul toimus varem vanglast põge-

¹ J. Klesment. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk 58.

² Samas, lk 59–60.

³ Samas, lk 60.

⁴ Samas, lk 63.

⁵ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, lk 404, 406, 444; R. Marandi. Must-valge lipu all II, lisad. Johan Laidoneri määramine ülemjuhatajaks võttis William Tominga käsitluse kohaselt rahvalt kohtu kaitse, sest sisekaitseülesannete otsuseid võis edasi kaevata Riigikohtusse, ülemjuhataja otsuseid aga mitte.

⁶ Samas, lk 448; R. Marandi. Must-valge lipu all II, lk 30–35, lisad. Siiski olid ka vabadussõjalastel kontaktid erakondadega, ent mingile kindlale poliitilisele kokkuleppele ei jõutud. Vastastikku kardeti autoritaarvõimu agentide provokatsioonide ja õigustatult.

nenud ja Soomes varjupaiga saanud Artur Sirgu juures nõupidamine. Leiti, et edasitegutsemiseks on kolm varianti: kokkulepe valitsusega, koostöö opositsiooniga või vägivaldne võimuhaaramine. Kontaktid olid tõenäoliselt kõigi poliitiliste erakondadega, välja arvatud sotsialistid ja Põllumeestekogud, aga ilma oluliste tulemusteta. Autoritaarvõimu poolt oli väidetavalt kokkuleppe tingimuseks vabadussõjalaste loobumine oma põhiseadusest ning üleminek K. Pätsi Asutava Kogu reformiliinile,¹ mis oli vabadussõjalastele tollal loomulikult vastuvõetmatu.

20. septembril 1935 esitasid vabadussõjalased Riigikogu juhatusale rahvaalgatuse teostamiseks nn Larka eelnõu, millel oli kolm poliitilist eesmärki: enne 12. märtsi valitsenud olukorra restaureerimine; riigipöörde korraldanud valitsuse kõrvaldamine; garantiid, et midagi seesugust tulevikus juhtuda ei saaks.² Riigikogu juhatus otsustas saata eelnõu edasi riigivanemale otsustamiseks. 9. oktoobril kõrvaldas riigivanem dekreediga Larka eelnõu käigust.³

See oligi vabadussõjalaste viimane legaalne poliitiline aktsioon, edasi jäi neil oma peamise eesmärgi – oktoobrikonstitutsiooni – maksmapanekuks ainult üks tee: vägivaldne võimuhaare.

Demokraatlike erakondade vaade

1934. aasta suvel tegutsesid poliitilised erakonnad küllaltki rahulikult ja häirimatult. Pole kahtlust, et vahetult pärast 12. märtsi kiitsid Pätsi ja Laidoneri aktsioonid heaks kõik parlamendi-erakonnad. Riigikogu reageeris Pätsi 15. märtsi ettekandele käteplaksutamiselega,⁴ mitte aga protestiga või vähemalt küsimustega, et asjaolusid täpsemalt selgitada. Läti saadik Liepiņš kirjutas Tallinnast, et „isegi Tõnisson raputas peale Pätsi ülesastumist sõbralikult tema kätt ja veetis pikema aja vesteldes riigivanemaga valitsuse loozis, mis, teades vaenulikku häälestatust kahe liidri vahel, on kvalifitseeritav kui erakordne sündmus“.⁵ 15. ja 16. märtsil võttis Riigikogu kiirkorras vastu kaitseseisukorra täiendamise seaduse, mis andis valitsusele vabadussõjalaste riigi elust kõrvaesurumiseks vabad käed, võimaldades tal riigiametnikke ja kaitseväelasi hõlpsasti teenistusest vabastada.⁶ Riigikogu ei vastustanud seda ettepanekut, vaid vastupidi, sotsialist Leopold Johanson tegi ettepaneku laiendada seda ka kohtunikele ja kohtu-uurijatele.⁷ See ettepanek siiski läbi ei läinud. 16. märtsil kinnitas Riigikogu ilma igasuguse poleemikata riigivanema 12. märtsi 1934. aasta otsuse nr 173, millega pandi kogu riigis maksma kaitseseisukord alates 12. märtsist kella 17st kuueks kuuks.⁸ Tegemist oli otsusega, millega kinnitati kaitseväge-
de ülemjuhatajaks kindral Laidoner. Riigikogu otsuse tekstis korrutati üle kaitseseisukorra maksmapanemine kuueks kuuks, ent ei mainitud Laidoneri kinnitamist ülemjuhatajaks.⁹ Rahu ajal ülemjuhataja määramine ehk siis Laidoneri määramine ülemjuhatajaks ei olnud konstitutsiooni § 80 järgi aga võimalik. Niisiis Laidoneri mainimata jätmisega oma otsuses Riigikogu „protest“ 12. märtsi sammude vastu ka piirdus.

Riigipöörde kiitsid heaks kõik erakondade ajalehed. Kõige üldistavamalt iseloomustab nende suhtumist vahest 15. märtsi Vabas Maas avaldatud Gori karikatuur „Mäng on läbi“, kus kaitseväelane on haaranud kratist kinni kahel ebameeldiva välimusega tüübil – üks neist millegipärast viisnurgaga mütsis –, et nood ei paneks põlema süütenööri, mis viib pommini tooli all, millel istub Eesti ema, sinimustvalge lipp käes ja laps süles.¹⁰

Järgmine autoritaarvõimu otsustav samm oli valimiste edasilükkamine Pätsi 19. märtsi dekreediga. Sel ajal ei olnud Riigikogu veel laiali läinud. Johannes Klesment on järeldanud, et kuna nii

¹ R. Marandi. Must-valge lipu all II, lk 66, 88, 92.

² Samas, lk 98–100.

³ Samas, lk 99–102, 104.

⁴ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1438.

⁵ R. Liepiņš Tallinnast 16. 03. 1934. LVVA (Latvijas Valsts Vestures Arhivs), f 1303, n 1, s 620, l 620.

⁶ Riigi Teataja 22.03.1934, nr 26, lk 425–426.

⁷ Riigikogu V koosseisu III ja IV istungjärgu protokollid, lk 1439–1440, 1448, 1461.

⁸ Samas, lk 1459.

⁹ Riigi Teataja 17.03.1934, nr 23, lk 393.

¹⁰ Vaba Maa 15.03.1934.

see dekreet kui ka mitu dekreeti lisaks anti ajal, mil Riigikogu oli koos,¹ ja esitati Riigikogule, kuid Riigikogu ei hakanud neid dekreete läbi vaatama ega muutma, tuleb sellest järeldada, et Riigikogu tunnustas dekreete.² Paraku tuleb selle järeldusega nõustuda. Ka kõik erakondade ajalehed kiitsid selle sammu heaks, väites parastavalt, et vabadussõjalaste põhiseadust kasutati vabadussõjalaste eneste vastu. Näiteks tegi sotsialistide Rahva Sõna nende seisukoha teatavaks järgmises vormis: „Mis puutub valimiste edasilükkamise otstarbekusse, siis seda riigivanema sammu tuleb kõigiti tervitada. See oli loogiline järeldus 12. märtsi aktsioonist. Ka praktiliselt poleks olnud võimalik normaalne poliitiline agitatsioon, kuna kõik poliitilised koosolekud olid keelatud. Anda juba pärast nädalapäevad vabs-fašistliku organisatsiooni sulgemist poliitilisele kihutustööle vabajooks, see oleks tähendanud aktsiooni poolelijätmist ja J. Tõnissoni valitsuse vea kordamist.“³

Õiguslikult on autoritaarvõimu otsust valimised edasi lükata 1936. aastal põhjendanud demokraatide hulka arvatav Ants Piip niiviisi: „Kuigi 1934. aasta aprilliks määratud valimised olid ette nähtud seadusega, mis oli rahvahääletusel vastu võetud ühel ajal Põhiseaduse muudatusega, ei saa valimiste edasilükkamist juriidiliselt seisukohalt lugeda Põhiseaduse vastaseks, kuna eeskiri valimiste aja kohta ei ole Põhiseaduse eeskiri, vaid ainult rahvahääletusel vastu võetud harilik seadus, mida dekreedina võib anda.“⁴ Märkigem, et selle tõlgenduse kohaselt tugevnenuks ka V Riigikogu õiguslik seisund: kui valimiste edasilükkamine ei olnuks ebaseaduslik, säilinuks tema legitiimsus ka pärast seda, kui põhiseaduse II osa kohaselt pidanuks uue Riigikogu valimised olema toimunud.⁵

28. septembril kogunes Pätsi dekreediga kokku kutsutud V Riigikogu oma V istungjärgule. Teiste hulgas kuulati ära peaministri asetäitja Karl Einbund, kel võimuhaarde põhjenduseks midagi uut öelda ei olnud, kuid kes teatas, et kaitseseisukorra osalisele kaotamisele veel asuda ei saa, sest teatavad poliitilised rühmitused ei ole loobunud „kuritahtlisest rünnakust“. Riigivõimu käsitus on aga uuenenud: valitsus ei sõltu enam Riigikogust, vaid „riigivanemal ja valitsusel lasub nüüd mitte ainult täidesaatmise, vaid just riigi juhtimise kohustus“⁶ 2. oktoobril toimunud läbirääkimistel toetasid August Jürman Põllumeestekogude nimel, August Rei Eesti sotsialistliku tööliste partei nimel ja Ivan Gorškov vene vähemusrahvuse rühma nimel valitsuse tegevust; seejuures väitis A. Rei, et olemasoleva põhiseaduse juurde jääda ei saa.⁷ Theodor Tallmeister loobus Rahvusliku Keskerakonna nimel valitsuse tegevuse hindamisest.⁸ Seevastu Oskar Köster väitis Ühendatud Põllumeeste nimel, et valitsus on Riigikogu mitmel puhul seadusevastaselt ignoreerinud. Ta arvas, et vabadussõjalaste kohtuprotsessiga peaks kiirustama ning et Riigikogu ja valitsus on mõlemad nn vana põhiseaduse (st 1920. aasta põhiseaduse – J. V.) pärandus. O. Köster nõudis Ühinunud Põllumeeste nimel põhiseaduse täitmist ning teatas: „Mida varem asutakse riigivanema ja riigikogu valimistele, seda parem Eesti riigi ja Eesti rahva tulevikule.“⁹ Sotsialistide erakonnast eraldunud marksistliku rühma esindaja Andres Jõeäär nõudis põhiseaduse maksmapanemist, Riigikogu tööle hakkamist, kaitseseisukorra kaotamist ning Riigikogu ja riigivanema valimiste viivitamatut väljakuulutamist. A. Jõeäär andis ainsana Riigikogu liikmetest hinnangu ka 12. märtsi aktsioonidele, öeldes: „12. märtsi „pööre“ pidi olema fašismi vastane samm. Kui tõelikult oleks tahetud kaitsta demokraatiat ja võidelda fa-

¹ Riigikogu istungjärg kestis kuni 24. aprillini 1934, mil riigivanem selle „riiklikel kaalutlustel“ lõpetas. – Riigi Teataja 27.04.1934, nr 35, lk 718.

² J. Klesment. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus, lk 60–61.

³ Üllatusrikas ajajärk. – Rahva Sõna 24.03.1934.

⁴ A. Piip. Estlands Weg zur neuen Verfassung. Tartu, 1936, lk 25. Tsiteeritud J. Klesmendi artiklist „Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933“. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk 60.

⁵ Riigikogu juhatus võttis vastu palka, lisatasusid ja korteriraha ka pärast 4. maid 1934 ning isegi pärast Riigikogu laialisaatmist 2. oktoobril 1934. – 1935/36. aasta riigieelarve seletuskiri. ERA, f 80, n 5, s 879, l 17–17p; Riigikogu esimehe ja Riigikogu juhatuse tasuleht 1. novembrist 30. novembrini 1934. ERA, f 80, n 5, s 2251. Riigikogu liikmed siiski tasu ei saanud, sest põhiseaduse § 51 põhjal maksti neile palka üksnes istungitel osalemise aja eest.

⁶ Riigikogu V koosseisu V istungjärgu protokollid, lk 1470–1473.

⁷ Samas, lk 1502.

⁸ Samas, lk 1507.

⁹ Samas, lk 1500.

šismi vastu, siis ei oleks selleks olnud sugugi vaja olnud ka fašismivastaste erakondade tegevust takistada ja üldse kõikide kodanike põhiõigusi piirata¹ Lühisõnavõtuga esinenud Jaan Teemant märkis, et Eesti rahvas suudab demokraatia maksma panna ning neil, „kes tegutsevad kindlas suunas, võib-olla tuleb aruandmisel öelda: palun kergemat karistust“.² Erapooletuna Riigikogusse kuuluv Mihkel Juhkam kritiseeris põhiseaduse tõlgendamist autoritaarvõimu poolt ja Riigikogu ignoreerimist. Ta tunnustas, et valitsusel on olnud mõnes asjas õnne ja edu, kuid senise poliitika jätkamine „võib viia valitsuse üksildusse ja ummikusse, kust ei ole väljapääsu“.³ Seepeale palus K. Einbund Riigikogu esimeest Põllumeestekogude rühma käteplagina saatel võtta täitmisele riigivanema otsus, milles too nõudis Riigikogu erakorralise istungjärgu lõpetamist. Ilmar Raamot, kes koosolekut rõdult jälgis, ütles: „Ei juhtunud midagi. Kelleltki ei tõusnud protestihüüet või spontaanset töotussõna – jätkata võitlust õigusliku korra ja rahva vabaduse eest. Rahva saadikud astusid vaikselt koduteele. V Riigikogu tegevus lõppes seega ilmetu allandmisega oma saatusele.“⁴ Nõnda siis mõistis riigikogulastest 12. märtsi aktsioonid hukka ainult marksist Aleksander Jõeäär.

Samasugust erakondade suhtumist, ent ka I. Raamoti märgitud „ilmetut allandmist“ või isegi täielikku autoritaarvõimu pooldamist näitavad erakondade ajalehed. Kaja kiitis valitsuse sammud täielikult heaks. Vaba Maa oli samuti valitsuse liinil: „Pole ju teadmata, et meil on veel vana põhiseaduse aegne riigikogu, kelle enamus oli vastu nii põhiseaduse parandamistele kui ka igasugustele muudele uuendustele Valitsusel ei jäänud selles olukorras mingit muud teed üle, kui tülinorijad koju saata ja lõpp teha nende õhukihvitamisele. Kõik isamaalised kodanikud kiidavad üksmeelselt riigivanema sammu heaks.“⁵ Sotsialistide Rahva Sõna teatas aga, et „Eesti sotsialistliku tööliste partei riigikogu rühm loobub teadlikult kaasa tegemast seda parlamentlikku kojarevolutsiooni katset, mille õnnestumise puhul kriisi näol oleksid uued vapustused olnud paratamatud“.⁶ Postimees oli leebelt kriitiline, kuid distantseerus vabadussõjalastest.⁷ Ühinenud Põllumeeste Maaleht protesteeris teadete vastu, nagu oleks Oskar Köster nõudnud „riigile kahjuliku elemendi vanglast vabastamist“, kuid jätkas siiski oma suhtumist autoritaarvõimu näidates: „Millest hr Köster kõneles, sellest meie ei kirjuta vastava korralduse peale“⁸

Kuid pärast vabadussõjalaste protsessi lõppu 1935. aasta juunis hakkas Postimees siiski Jaan Tõnissoni sule kaudu oktoobripõhiseaduse täitmist nõudma.⁹ Järgnes propagandatäituse käsk kõigile ajalehtedele: Tõnissoni kirjutisi tuleb ignoreerida.¹⁰ 25. juulil võeti Postimees Tõnissoni käest ära.

Erakondade suhtumist konsensusesse kajastava Riigikogu juhatus tegevus oli aga üsna passiivne või õigemini toetas selle passiivsusega autoritaarvõimu tegevust. Eriti selgelt väljendus see nn Larka eelnõu menetlemisel 1935. aasta septembris. Riigikogu valimise, rahvahääletamise ja rahvaalgatamise seaduse §-de 27, 28 ja 29 põhjal pidi Riigikogu juhatus juhul, kui eelnõu on võimalik seadusena muutmatult vastu võtta, tegema korralduse trükkida see Riigi Teataja Lisas ning andma loa allkirju koguda. Kui eelnõu ei vasta seadustehnilistele nõuetele, võis Riigikogu juhatus eelnõu esitajatele tagasi saata, määrates tähtaja puuduste kõrvaldamiseks.¹¹ Riigikogu juhatus otsustas käia aga hoopis kolmandat teed – kuna riigivanem andis nimelt 25. septembril 1935 dekreedid, millega võttis endale õiguse ära keelata rahvaalgatust – ning vihjega sellele õiguslikult väga vaieldavale dekreedile otsustas Riigikogu juhatus saata eelnõu riigivanemale

¹ Samas, lk 1514–1515.

² Samas, lk 1519.

³ Samas, lk 1522.

⁴ I. Raamot. Mälestused II, lk 60.

⁵ Vaatleja. Riigikogu ajas pilli lõhki. – Kaja 04.10.1934.

⁶ Socius. Riigikogu äpardunud istungjärk. Ülesanded, mille täitmisest loobuti. Töö asemel sisutu demonstratsioon. – Rahva Sõna 05.10.1934.

⁷ J. Tõnisson. Lahkuminevad vaatekohad. – Postimees 04.10.1934.

⁸ Miks levitatakse ebaõigeid teateid. – Maaleht 05.10.1934.

⁹ J. Tõnisson. Kohtuotsus. – Postimees 21.06.1935.

¹⁰ I. Raamot. Mälestused II, lk 93.

¹¹ Riigi Teataja 23.01.1934, nr 5, lk 110–111.

otsustamiseks. 9. oktoobril kõrvaldaski riigivanem dekreediga Larka eelnõu käigust.¹ Sisuliselt tähendas eelnõu riigivanemale saatmine vastutusest loobumist või seda, et Riigikogu juhatus ei tahtnudki võtta kehtiva põhiseaduse täitmise kurssi.

Nii võib vaidlustada vaate, mille kohaselt Päts-Laidoner oleksid justkui haaranud võimu Eesti erakondade tahte vastu. Tegelikult kiideti kõik valitsuse sammud heaks ning alles 1934. aasta sügisel ilmnis teatav pehme vastuseis autoritaarvõimu tegevusele. Kas õigusaktid, millele riigipööre tugines, olid juriidiliselt pädevad ning riigipöörde põhjendused sisuliselt paikapidavad, kas erakondade juhid neid uskusid ning miks nad nii käitusid, seda on vaja veel analüüsi.

¹ R. Marandi. Must-valge lipu all II, lk 99-102, 104.

Eesti välispoliitika kolm allikat ja komponenti

Eero Medijainen

Alustan väidetest, mida oleme harjunud pidama ajalooliseks tõeks. Lihtsam on see kitsamate mõistete puhul. Edasi lähen mahukamate ning keerulisemate poole. Peatun ainult kolmel aspektil: diplomaatial, välispoliitikal ja rahvusvahelistel suhetel, ning püüan avada Eesti seost nende valdkondadega 1920.–30. aastail. Esmapilgul selged ja ühemõttelised sõnad võivad osutada üsna keeruliseks, kui püüame nende abil pisutki üldistada.

Eesti diplomaatia

Enne 1917. aastat olid vaid üksikud eestlased välisesteenistuste tööga otsesemalt või kaudsemalt kokku puutunud. Nad olid töötanud Skandinaavia riikide esindustes Venemaal, peamiselt Peterburis (Petrogradis), tõenäoliselt ka välisriikide konsulaatides endisel Eesti- ja Liivimaal. Vähemalt üks mees oli olnud ametis Saksa ning üks Vene välisministeeriumis.

11.–16. novembril 1918 väljastas Eesti välisministeerium esimesed dokumendid ja 16. novembril määrati ametisse ministeeriumi peasekretär Ferdinand Kull. 15.–16. novembril 1918 kolis Eesti Ajutine Valitsus sakslaste käest ülevõetud endisesse mereväehvitseride kasiinosse, millest sai esimene välisministeeriumi töökoht. 1919. aasta jooksul kasvas ministeeriumi ametkond arvuliselt juba nii suureks, nagu ta püsis kuni 1940. aastani.

Keerulisem on Eesti diplomaatia algust fikseerida, kui me kinnitame, et välisministeeriumi rolli täitis enne seda välisdelegatsioon. Välisdelegatsiooni esimesed liikmed said ametlikud (formaalselt Maapäeva) akrediteeringud detsembris 1917. Lisaks sellele määrati aga koos iseseisvuse manifesti avaldamisega ametisse Eesti esimene valitsus, kus Jaan Poskal olid välisministri volitused, mis ei jäänud pelgalt formaalseks. Teadaolevalt pidas Poska 1918. aasta kevadel ja suvel salajast ühendust välisdelegatsiooni liikmetega ning läbirääkimisi näiteks Soome mitteametlike esindajatega. Ta oli mõnedel andmetel valmis isegi taganema vabariigist kui valitsemisvormist, kuigi iseseisvuse manifestiga oli riigikord juba määratud. Üsna laiapõhjalised volitused anti ka välisdelegatsiooni liikmetele. Neadki võisid otsustada, kas Eesti jaoks pole mitte kasulikum mingi föderatsioon või liitriik mõne naabriga. Aastail 1918–1919 võiks seega Eesti välisesteenistuse peamiste kujundajatena esile tõsta mehi, kes juhtisid välisdelegatsiooni või täitsid välisministri posti. Niisiis tuleks mainida Jaan Poskat, Jaan Tõnissoni, Otto Strandmanni, Ants Piipu, Ado Birki ja Konstantin Pätsi, aga põhitöö ministeeriumi juhtimisel tegi ära pisut vähem tuntud Aleksander Schipai.

Eesti Vabariigi välisesteenistuse aparaat koosnes 10–11 saatkonnast ja ligikaudu 150 konsulaadist. Viimased olid enamasti aukonsulaadid, seega kaudselt Eesti riigi välisesteenistuse osa, kuigi seal töötanud inimesed ei olnud Eesti riigi kodanikud või ei peetud neid ametlikult riigiteenistujateks. Eesti riik maksis igal aastal palka 30–40-le diplomaatilist au- või ametinimetust kandvale inimesele. Neile lisandusid ametnikud, kes ei kuulunud diplomaatilisse korpusesse, kuid töötasid kas välisministeeriumis või välisesindustes ning olid üldjuhul pärit Eestist ning Eesti kodanikud.

Eesti esimene välisesteenistuse seadus valmis alles 1930. aastaks. Enne seda lähtuti välisesteenistuse aparaati arendades välisesteenistuse üldistest ehk rahvusvahelise õiguse traditsioonidest, 1815. aasta Viini konventsioonist, ajutistest valitsuse ja Riigikogu (väliskomisjoni) otsustest, teiste riikide välisesteenistuste eeskujudest ning muidugi *ad hoc* vajadustest. Õeldu taustal võiks küsida: kas 1920.–1930. aastail oli Eesti diplomaatia olemas?

Vastates peame täpsustama, mis on ühe või teise riigi diplomaatia. Kui see on ainult iseseisva välisesteenistuse aparaadi sünonüüm (ametkond), siis pole mingit kahtlust, Eestil oli see kindlasti olemas. Kui aga Eesti diplomaatia võiks tähendada midagi enamat, nt märkida teatud eripära, ainult talle iseloomulikke jooni, siis põrkume kohe tõlgendusprobleemidega. Eestil oli küll ligi poole vähem saatkondi kui näiteks Soomel või Skandinaavia riikidel, kuid võttes arvesse ela-

nikkonna või riigieelarve suurust, siis olid erinevused marginaalsed. Nagu Soome ja Skandiinaavia riigid kulutas Eesti välisteenistuse ülalpidamiseks 1–2% riigi väljaminekutest. Suhtumises välisteenistusse on mingit olulist vahet raske märgata. Karjääri välisesindustes on Eesti diplomaadid alati kõrgemalt hinnanud kui Tallinnas töötamist. Sama seisukoht paistab Eestis kehtivat tänapäevani ning vaevalt see niipea muutub. Sedasama võib kinnitada, kui süveneda näiteks Soome või teiste väikeriikide välisteenistuse ajalukku.

Eesti välispoliitika

Otsides Eesti diplomaatia eripära, peame võtma kasutusele mõiste *välispoliitika*. Eesti ajaloolaste välispoliitikat käsitlevates kirjutistes ja isegi kooliõpikutes esineb üks huvitav sõnapaar *välispoliitiline orientatsioon*, milles võikski avalduda Eesti välispoliitika eripära. Nii olevat Eesti välispoliitika 1920. aastail olnud orienteeritud Suurbritanniale ning alates 1930. aastaist Saksa- ja Poolale. Mõnel juhul on mainitud veel 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate esimese poole püüdlusi läheneda Poolale ning eriti Rootsile. Siit võiks tuletada Eesti välispoliitika ühe silmapaistva saavutuse: peaaegu ühed ja samad inimesed, kes olid Eesti välispoliitikas kaks aastakümnet tegutsenud, olid suutnud nii lühikese ajaga läbi mõelda ja ellu viia 2–4 orientatsiooni. Kui see oleks tõesti nn ajalooline tõde, siis oleks Eesti kogemuse levitamine oluline kogu Euroopas ja isegi maailmas ning pole välistatud, et orientatsiooni mõiste võtaksid kasutusele eri riikide välispoliitika ajaloo uurijad.

Püüdmata pikemalt tõestada, arvan, et mõiste *orientatsioon* pärineb nn leninlik-stalinlikust ideoloogiast, mille järgi 1920.–1930. aastate maailmas ei olnud muid valikuid peale kõike määrava ideoloogilise – kas *meie* või *nemad*. *Meie* tähendas Stalinit ja Nõukogude Liitu ning *nemad* lääneriike ehk 1920. aastail eelkõige Suurbritanniat ja 1930. aastate teisel poolel (kuni 1939) Saksa- ja Poola riiki.

Keskendumata eri koolkondade ja üksikute teoreetikute seisukohtadele, toon esile mõne väikeriikide välispoliitikale omase üldise seisukoha. Neid võib leida eeskätt realismikoolkonna esindajate tööst, kes on üldistanud viimaste sajandite kogemust. Selle mõtteviisi järgi asuvad kõik riigid nn anarhilises süsteemis, mille alusel välispoliitika on dikteeritud riigi huvidest ning kõik riigid on oma huve kaitstes ja saavutades võrdses seisus, st pole riikidest kõrgemal seisvaid tegureid, mis nende käitumist mõjutaks. Niisuguses anarhilises olukorras ei käitu aga riigid alati ja kõikjal ühtmoodi. Praegusel juhul tuleks esile tuua väikeste ja suurte riikide erinevused, kusjuures tunnistagem, et piir nende vahel on alati olnud ebamäärane. Euroopas peeti kahe maailmasõja vahel väikese ja suure riigi piiril asuvaiks riikideks näiteks Poolat ja Tšehhoslovakkia. Eesti kuulus kindlasti väikeriikide hulka, tänapäeval vist koguni mikroriikide hulka, eriti kui lähtuda sõjalise võimekuse perspektiivist.

Säärasest anarhilisest ja riigikesksest mõtlemisest tulenevalt on võimalik teha järgmisi üldistusi:

- a) väikeriigid kalduvad tegutsema lähtuvalt mittetasakaalu põhimõttest. Kui jõudude tasakaal sattub millegipärast ohtu, siis asuvad suurriigid konfliktis üldjuhul nõrgema poolele, et tasakaalu taastada. Väikeriigid ei saa endale aga nõrgema ehk oletatava kaotaja poolele asumist lubada ning kalduvad konflikti ajal toetama potentsiaalset (arvatavat) võitjat. Sestap võivad nad isegi taganeda oma varasematest kohustustest või lubadustest;
- b) väikeriikide välispoliitikas ei ole enamasti pikaajalist perspektiivi ja nende tegevus on geograafiliselt piiratud. Suurriigid tegutsevad globaalselt ning kaugemale ulatuvaid eesmärke silmas pidades;
- c) väikeriike iseloomustab seaduslikkuse ja moraalse aspektide tähtsustamine välispoliitikas, nad rõhutavad rahvusvahelise õiguse erilist rolli;
- d) väikeriikidele on eriti olulised erinevad rahvusvahelised organisatsioonid ja ühendused. Tänu neile loodetaksegi kasutada rahvusvahelise õiguse võimalusi ning mõju;
- e) väikeriikide välispoliitilised otsused ja tegutsemine on enam kui suurriikidel seotud eeskätt julgeolekukaalutlustega. Sagedamini kalduvad nad kaitseliitude või neutraliteedi poole;

- f) väikeriigid on haavatavamad kui suured, välispoliitikas on nende valikud piiratumad. Valikuid saab tavaliselt teha ainult üksiksiku-poliitiku tasandil.

Tegemist on üldistusega ning eri väikeriikide puhul võivad ühed või teised punktid võimenduda. Nende punktidega tundub esmapilgul vastuolus olevat Soome ja Skandinaavia riikide aktiivne tegutsemine rahuvalvajate, -tagajate ning -vahendajatena. Sageli ei ole nende ja teiste väikeriikide säärane roll tingitud mitte niivõrd nende endi välispoliitikast, vaid nad täidavad-ennetavad suurriikide tellimusi. See ei välista muidugi teatud reeglistiku, traditsioonide, rahvusvahelise õiguse printsiipide kujunemist, mis on väikeriikidele kasulik.

Kas Eesti välispoliitika erines milleski teiste väikeriikide omast? Kas tema välispoliitilist tegevust tuleks iseloomustada veel millegagi, mis ei kattu siin esitatud punktidega? Eesti käitumine, mida on nimetatud orienteerumiseks, ei olnud tegelikult midagi muud kui tüüpiline tegutsemine loetelu esimese punkti järgi. Seega tuleks järeldada, et kui 1930. aastail püüdis Eesti võrreldes teiste väikeriikidega tekitada tihedamat koostööd Saksamaaga, siis paraku see eriti ei õnnestunud. Põhjus võis olla selles, et oma välispoliitikas ei lähtunud järjekindlalt eespool mainitud realismile omasest mõtteviisist, vaid Eesti välispoliitikat mõjutasid ka idealistlikud kaalutlused. Võimalik, et loodeti liiga kaua Rahvasteliidule, kollektiivse julgeoleku ideele, poliitilisele liidule Baltikumis, veel ebamäärasemale hõimusolidaarsusele või nn Lääne demokraatia võimalustele. Samas tuleb tõdeda, et just niisugused lühiajalised, erinevad ja isegi üksteisele vasturääkivad otsingud ongi väikeriikidele iseloomulikud.

Olgu sobivaks näiteks kas või neutraliteedi teema Eesti välispoliitikas. See oli esialgu valdav alates iseseisvuse manifestist ja Tartu rahulepingust ning 1920. aastate algatusest neutraliseerida Läänemeri (vähemalt osaliselt). Paraku taganeti niipea, kui Suurbritannia ja Prantsusmaa ning teised Antanti riigid oma ükskõiksust ilmutasid. Tagasi pöörduti idee juurde 1930. aastail, kui sai selgeks nn lääneriikide endi ükskõiksus Eesti ja teiste Balti riikide vastu. Nüüd jõuti koguni neutraliteediseaduse vastuvõtmiseni, kuigi oli selge, et vahendeid selle poliitika elluviimiseks ei piisanud. Sama juhtus teise natukenegi pikema perspektiiviga välispoliitilise alternatiiviga, milleks oli Balti kaitseliidu loomine. Neid kaht Eesti välispoliitika põhisuunda püüti isegi kooskõlastada ning ühtlustada. Balti kaitseliidu näol püüti arendada regionaalset erapooletust tagavat institutsiooni. Huvitaval kombel näis Eesti küll ennast petvat nn hõimuaadetega ja mitteametliku sõjalise koostööga Soomega, olgu selleks üle Soome lahe laskma ulatuvatele kahuritele pesa ehitamine või allveelaevade projekt, mis haakus Soome sõjaliste plaanidega, aga vaevalt suurendas Eesti enda kaitsevõimet.

Eesti rahvusvahelistes suhetes

Üks vaieldavaid küsimusi rahvusvaheliste suhete ajaloos on see, kas kahe maailmasõja vaheline aeg oli midagi niisugust, mis õigustaks tema rõhutamist kui mingit omaette perioodi. Eestis praegustes kooliõpikutes algab lähiajalugu 19. ja 20. sajandi vahetusega. Neis õpikuis esitatud põhjendused on aga enam kui küsitavad. Marksistlik-leninlik arusaam ajaloost suudaks seda selgitada mõiste *imperialism* omapärase rakendamisega. Ülejäänud teoreetilised koolkonnad jääksid tõsiselt hätta, kui püüaksid tõestada, et sellel astronoomilisel sajandivahetusel juhtus midagi nii olulist, et pidada seda lähiajaloo alguseks. Kui me ei kaldu majanduse, demograafia, rahvusluse, ideede, kultuuri ega muu valdkonna poole, siis tuleb tunnistada, et rahvusvaheliste suhetes on 19. sajandil tuntud süsteemi, mida on nimetatud kas Euroopa kontserdiks või tema ühe looja auks Metternichi süsteemiks. Viimast on üldjuhul iseloomustatud jõutasakaalu mõiste kaudu ning sisuliselt ei erine see veel vanemast ning tuntumast Vestfaali süsteemist. Tasakaalus olid mõned suurriigid ning tänu sellele püsis ülemaailmne rahu suhteliselt pikka aega. Seega võiks rahvusvahelisi suhteid aluseks võttes küsida: millal senine multipolaarne jõutasakaal kadus ja algas uus periood? Kas esimene maailmasõda oli selles mingi oluline tähis? Nii on tõepoolest võimalik kinnitada, et mõrad multipolaarsesse maailma tekkisid koos kahepoolse vaenuleeri kujunemisega alates 19. sajandi viimasest veerandist ning maailmasõda näitas seniste rahvusvaheliste suhete kriisi. Edasi järgnesid uue stabiilsuse meeletlikud otsingud, mis jõudsid lõpule koos Teise maailmasõjaga.

Eesti ja mõni teinegi väikeriik sattusid seega sündima hetkel, kui senine süsteem oli kadumas ning asemele püüti luua midagi muud. Pariisi rahukonverentsil püsivat süsteemi luua ei suudetud. Sestap on kahtlane rääkida Versailles' süsteemist. Pole mõtetki küsida, kas Eesti kuulus nn Versailles' süsteemi või mitte. Eesti sündis nendes rahvusvahelistes suhetes, mis olid juba kadumas, aga uut polnud veel kujunenud. See oli ühekorraga nii Eesti õnn kui ka õnnetus. Väikeriigid ja nende koostöö võisid üheks olla uue süsteemi alternatiiviks ning see andis Eestile võimaluse iseseisvuda. Paraku kujunes peagi süsteem, mis ei välistanud väikeriikide annekteerimist.

Kultuurielust Eesti Vabariigis (1920–1940)

Vello Kuldna

Eesti Vabariik ei tekkinud tühjale kohale. Eestlaste iseseisvumisele – omariikluse tekkele – aitasid kaasa paljud tegurid, sh kultuurilised. Eestlased olid kujunenud 19. sajandil kirjaoskajaks rahvaks, mis avas tee uue vaimsuse juurde. 19. sajandi rahvusliku liikumisega pandi alus rahvuskultuuri kujunemisele, mille tunnuseks sai süvenev professionaliseerumine ning püüd kultuuri teadlikult arendada.

Rahvaste vanglaks nimetatud tsaaririik polnud huvitatud oma mittevene rahvaste arengust, eesmärk oli nad koguni venestada. Kultuur sai areneda ainult indiviidi enda läbilöögivõimele tuginedes. Eestlaste roll oli sellel maal olnud senini kolmandajärguline baltisakslaste ja venelaste järel.

90 aastat tagasi loodud rahvusriik lõi aga märksa soodsamad tingimused. Ületati senine vene ja saksa kultuuriorientatsioon, kasvasid sidemed Lääne-Euroopa, eriti Põhjamaadega. Kultuuriinstitutsioonide tegevust hakkas koordineerima ja finantseerima 1919. aastal loodud Haridusministeerium. Eraldi kultuuriministeeriumi veel polnud. Esimest korda kujunes riiklik toetusüsteem.

1925. aastal võttis Riigikogu vastu kultuurkapitali seaduse. Kultuurkapital kujutas riiklikku rahalist toetust kunstide, teaduse ja hariduselule edendamiseks. Kuue eriala, s.o kirjanduse, ajakirjanduse, heli-, kujutava ja näitekunsti ning kehakultuuri jaoks moodustati sihtkapitali valitused. Peamiselt aktsiisimaksudest laekuvast rahast jagati toetussummasid ja preemiaid, osteti kunstitöid ja korraldati näitusi ning hoolitseti kutseoskuste eest. Osa summasid eraldati teadusele ja hariduselule. Väikerahva seisukohalt oli see ainuvõimalik tee kultuuri edendamiseks.

Algusest peale rõhutati põhimõtet: riik toetagu kultuuri ilma ideoloogilisi nõudmisi esitamata, peab säilima kunstniku vaimne sõltumatus riigist. See püsis olulise väärtusena demokraatlikus vabariigis ka nn vaikival ajastul, kuigi mõned, eriti esimeste uute Eesti Vabariigi õpikute autorid, on püüdnud leida Kultuurkapitali tegevuses autoritarismi jooni. Sellel pole mõtet, sest raha jagamine on alati vaidlusi tekitanud, ka meie päevil.

1925. aastal võeti vastu kultuuriautonomia seadus vähemusrahvaste kultuuri kaitseks – esimehe omataoline Euroopas. Tagati õigus tasuta kohustuslikule emakeelsele algharidusele. Riik toetas rahvuslikke seltse ja trükiste väljaandmist. Kõige aktiivsemalt kasutasid seda sakslased ja juudid. Rahvuslikul pinnal konfliktid olid Eesti Vabariigis tundmatud, kuivõrd respekteriti erinevusi.

Teaduslikku tööd tehti nii kõrgkoolides kui ka teadusseltsides. Seniste Õpetatud Eesti Seltsi, Eestimaa Kirjanduse Ühingu ja Eesti Kirjanduse Seltsi kõrvale tekkis arvukalt erialaühinguid, nagu Akadeemiline Ajaloo Selts, Loodusuurijate Selts, Põllumajanduslik Selts ja paljud teised. Aastail 1938–1940 koordineeris teadustegevust Teaduste Akadeemia.

Vabariigi aeg oli tõeline rahvusteaduste sünniaeg. Arendati välja eesti arheoloogia, etnoloogia, eesti keele- ja kirjandus- ning kunstiteadus, kus seniste baltisaksa teadlaste asemele tulid uue põlvkonnana eestlased. Oluline on oma teadlaskaadri kujunemine loodusteaduste ja tehnika alal. Pandi alus põlevkivi uurimisele, kus Eesti on tänini maailmas pioneer olnud.

Ka kunstiga tegelejad koondusid oma ühingutesse. 1922. aastal asutati vanim loomeinimeste ühendus – Eesti Kirjanike Liit – ning 1923. aastal liidu praeguseni ilmuv, meie vanim ajakiri Looming. Eesti kirjanduslik mõtte arenes intensiivselt. Esimese maailmasõja ajal lagunenud Noor-Eesti asemele tuli sädelevat stiili harrastav Siuru rühmitus, kellele järgnesid teised. Kirjanduselul tipphetkeks said 1938. aastal Arbujad, kes paistsid silma kõrge vaimsusega, orienteerudes nõudlikule lugejale.

Kultuuritarbimist näitab lugejaskonna kasv. Aastail 1918–1940 ilmus umbes 30 000 trükist, kokku üle 40 miljoni eksemplari. Isiklikud raamatukogud hakkasid alles kujunema, kuid rohkem

kui kunagi varem ja hiljem oli meil avalikke raamatukogusid: 1940. aastal oli 747 rahvaraamatukogu ja 170 laenupunkti, lisaks 1500 kooliraamatukogu. 1930. aastail ilmus üle 300 erineva ajakirja. Meil olid näiteks ajakirjad Eesti Lendur ja Eesti Teater, mida polnud kaugeltki kõigil rahvastel. Peaaegu igal erialal oli oma ajakiri. Tollal välja antud raamatutest on enamik muutunud haruldaseks sõja ja nõukoguliku hävitustöö tagajärjel.

Muusika alal tegutsesid laulu- ja mänguseltsid. Üldlaulupeod jätkusid 1923. aastast viieaastaste intervallide järel Lauljate Liidu eesvedamisel. Siingi on tähtis professionaliseerumine. Tekkinud kutseliste ooperikooride (Estonia, Vanemuine) kõrvale rajati kutselised raadio segakoor ja orkester (praegune ERSO), mõlemad aastast 1926. Ilma Riikliku Konservatooriumita poleks see võimalik olnud. Just tollal kujunesid välja alalised ooperitrupid Estonias ja Vanemuises; nii pandi alus algupärasele ooperile ja operetile. 1930. aastate Estonia ooperietenduste vaatajatekuulajate arv ületas esimest korda sõnalavastuste oma. Publiku maitse mitmekesisus. Rikastus ka instrumentaalmuusika. Peaaegu tühjale kohale tekkis eesti professionaalne tantsukunst – ballett – tänu esimeste ballettmeistrite Rahel Olbrei ja Ida Urbeli visale tööle. Esimesed tantsulavastused olid Estonias 1926. ja Vanemuises 1935. aastal.

Kogu teatrikunstis ilmnesid nii kvantitatiivsed kui ka kvalitatiivsed muutused. Senisele kolmele kutselisele teatrile lisandusid Eesti Draamateater, Tallinna Töölisteater, Ugala, Narva ja Rakvere Teater ning poolkutselised Kannel, Säde ja Kuressaare Teater. Teatrikunst rikastus žanriliselt. Inimesed said osa esimestest laste-, nuku- ja vabaõhuetendustest; tavapäraseks muutusid ringreisid ning kasvas algupärandite arv.

1926. aastal asutatud raadioringhääling jõudis juba 1930. aastate teisel poolel oma tehnilise taseme poolest Euroopa paremate hulka. Tekkis oma raadiotööstus, mida tänapäeval polegi. Ringhääling kinnistus meie kultuuripildis oma reportaažide, kuuldemängude ja kontsertidega.

1920.–1930. aastail jätkus kunsti elu kujunemine uutes, muutunud oludes. Kunsti edendamiseks ja näituste korraldamiseks asutati ühinguid. Neist esimene oli 1918. aastal Tartus kunstiuhing Pallas ja 1919. aastal samanimeline kunstikool. Kunstiõppeasutusi lisandus veelgi. Korraldati esimesed eesti kunsti näitused välismaal.

Esimese uue muuseumina alustas 1919. aastal tegevust Eesti Kunstimuuseum. Varasematel aegadel eeskätt baltisaksa haritlaste asutatutele lisandusid eestlastest entusiastide rajatud Muusikamuuseum, Postimuuseum, Meremuuseum ja mitmed maakondlikud muuseumid.

Eestisse jõudsid kiiresti erinevad kunstistiilid, mille omaksvõtt sõltus juba kunstnikunatuurist. 1934. aastal valminud Tallinna Kunstihoone võimaldas regulaarselt korraldada kevad- ja sügisnäitusi. Hakkas formeeruma eesti kunstipublik. Tuleb rõhutada, et ka niisugune kunstiliik nagu tarbekunst (rakenduskunst) muutus senisest kunstikäsitööst professionaalseks kunstiks. Esimest korda on põhjust kõnelda professionaalsest tekstiili-, naha-, klaasi- ja ehtekunstist.

Kokku võttes kujunes küps Euroopa tasemele vastav kunst. Seda pärandit oli hiljem väga vaja, et üldse vastu pidada. Kahju ainult, et viimastes ajalooõpikutes on kunsti osa muutunud üsna ahtakeseks.

Mis puutub filmikunsti, siis selles valdkonnas ei suudetud sammu pidada lääne kinotööstusega, kuigi 1930. aastal tehti esimene helifilm (Konstantin Märsk „Kuldämblik“) ning 1931. aastal esimese joonisfilm. Et filmitegemine muutus üha kallimaks, siis loobuti säärastest ettevõtmistest. 1931. aastal riikliku dotatsiooniga tegevust alustanud stuudio Eesti Kulturfilm keskendus nüüdsest dokumentaalfilmide loomisele. Nendel kinokroonikatel, mis on jäädvustanud Eesti elu erinevaid tahke, on suur püsiväärtus.

Vabariigi ajal algas intensiivne ehitustegevus. Maal hakati rajama otstarbeka ruumilahendusega asundustalude komplekse. Linnades elavnes elamu- ja ühiskondlike hoonete ehitamine just 1930. aastail. Ka linna heakorrastamine astus suure sammu edasi. Kuna generaalplaanide koostamiseni ei jõutud (osaliselt oli see Tallinnal), siis sõltus ehitus eeskätt linna peaarhitektist. Olgu mainitud niisugused mainekad arhitektid nagu Arnold Matteus Tartus ja Olev Siinmaa Pärnus. Toonast ehituskunsti võib vägagi kõrgelt hinnata. Selle parimad näited, sealhulgas mitmed funktsionalistlikud koolimajad, on võrreldavad Euroopa toleaegse tasemega. Arhitektide tihe

side tollase ehituskunstiga, kohalike ehitusmaterjalide kasutamine ning kohati teadlik rahvuslikkuse taotlus sünnitasid funktsionalismi omapärase variandi.

1930. aastate ühiskondlike hoonete juures ilmneb püüd suurema dekoratiivsuse ja esinduslikkuse poole. Tendents avaldus mujalgi kui Eestis ja mitte ainult diktatuuririikides. Seetõttu pole vaja põhjendada seda autoritarismiga, nagu on väidetud õpikutes. Määrab ikkagi arhitekti ja tellija koostöö, mitte poliitika Eesti Vabariigis.

Eesti spordi sünniaeg langeb küll 19/20. sajandi vahetusse, kuid otsustavalt hakati kehakultuuri ja spordi kandepinda laiendama vabariigi ajal, kui algas sihikindel spordibaaside rajamine koolide juurde. Niisuguste rajatiste tipuks sai 1937. aastal valminud Kadrioru staadion (arhitekt Elmar Lohk), tollal Baltikumi moodsaim. Kehakultuuriliikumise massilisus lubas korraldada suuri spordipidusid – Eesti mängu 1934. ja 1939. aastal. Ilmselt pole vaja märkidagi edukat osalemist olümpiamängudel (Kristjan Palusalu) või maailmakarikavõistlustel (laskesport).

Demokraatlik vabariik vallandas kogu rahvast haarava ühistegemise tahte, mille tulemusena saavutasid näiteks mitmesugused majandusühised oma suurima ulatuse. 1920.–1930. aastad on ka isetegevusliku kultuuri kõrgaeg. Nii linnas kui ka maal ehitati rahvamaju, kus tegutsesid seltsid ja ringid. 1929. aastal oli Eestis 1385 kultuuriseltsi. See oli seltsiliikumise lagi. Hakati tähelepanu pöörama rahva koduse majapidamise – kodumajanduse – teadlikule suunamisele. Tänuväärset tööd tegi selleks 1928. aastal asutatud Maanaiste Keskseks. Linlik tehnika ja olme hakkas tungima maale.

Kui 19. sajandi teisel poolel oli kultuur veel külakeskne, siis kiire linnastumine ja üleminek sotsiaalselt kihistunud ühiskonnale tõi esiplaanile linna. Sestap süvenes kultuuri ühtlustumine ning lõplikult kadus vahe linna- ja talurahvakultuuri vahel.

Kultuuripoliitika eesmärk oli luua oma riigis rahvuslik identiteet, et tugeva eneseteadvustamise alusel kujuneks homogeenne ühiskond. Oluliseks muutus rahvusriigis oma juurte otsimine. 1920. aastail tekkis nn omakultuuriliikumine, mille lätted ulatusid 19. sajandi rahvusliku liikumise perioodi. Hakati korraldama omakultuuripäevi. Märksa ulatuslikumaks muutus omakultuuri propageerimine, kui 1934. aastal loodi Riiklik Propaganda Talitus, kelle eestvedamisel kehtestati riikliku tähtpäevana võidupüha, mille väärrikat tähistamist peame vajalikuks ja oluliseks ka tänapäeval. Samal aastal algas nime eestistamise kampaania, mille tulemusena vahetas oma nime umbes 200 000 inimest. Aktsioon „Eesti kodule Eesti lipp!“ tõi linna- ja külapilti lipuvardad riigilipuga. Paraku pole see tava tänapäeval veel iseenesestmõistetavaks muutunud.

1938. aastal hakati seoses läheneva XI üldlaulupeoga propageerima rahvarõivaste valmistamist ja kandmist. 20. sajandi algul kadusid rahvarõivad lõplikult käibelt, neid kasutati juhuslikult ning pahatihti kanti moonutatult ja ülearu stiliseeritult. Nüüd on pöördutud tagasi vanade ehtsate eeskujude juurde. Ka tänapäeval kehtib see õige arusaamana.

Ääretult tänuväärse ettevõtmisena alustati 1936. aastal kodukaunistamise aktsiooni. Korraldati ülevaatusi (võistlusi) ning anti välja brošüüre parimatest kodudest ja koduaedadest. See on populaarne üritus praegugi.

Esitatud ideed langesid viljakale pinnasele, leidsid massilist toetust ja levisid kodanikualgatusena, sõltumata sellest, kes esimesena mõtte välja ütles. Järelikult võib toonaseid aktsioone tänapäevases tähenduses käsitada kodanikuühiskonna ilmingutena, mis eksisteerisid ka nn vaikelial ajastul.

Kõigi nende aktsioonide taga oli Riiklik Propaganda Talitus, mistõttu seostatakse peaaegu kõiki ettevõtmisi pahatihti autoritarismiga. Tolle ajastu pehmet järeletsensuurist kõneldes unustatakse, et sellel polnud mingit pistmist nõukoguliku eeltsensuuriga, kus lämmatati igasugune vaba mõte. Alles viimastes uutest Eesti ajaloo õpikutes (Lauri Vahtre, Andres Adamson, Toomas Karjahärm) on rehabiliteeritud rahvusühisuse idee. Muidu nähti neid aktsioone poliitika vaatenurgast, unustades, et kultuur areneb ikkagi oma reeglite alusel, raamidesse ei õnnestunud seda täielikult suruda isegi totalitarismi perioodil. Määrav on kultuuri enese sisemine areng.

Ühtse riigiidentiteedi kujunemine oli saavutus, mille poole tasub püüelda tänapäevalgi. Oma riigi väärtustamine ilmneb selgelt, kui uurida tolle ajastu elulugusid. Tänuväärset tööd on tei-

nud arvukad koolinoortest kodu-uurijad, kelle kogutud ja koostatud autobiograafilised tekstid annavad lugejale sisevaateid teiste inimeste kogetusse. Need on subjektiivsed dokumendid, mis peegeldavad ühe inimese elu, kuid üldistatuna võimaldavad aru saada mentaliteedi kujunemisest. Niisuguste tekstide põhitoon on elujaatav. Uhkustundega kõneldakse oma majapidamise rajamisest, pingutustest, püüdest luua endale uus eksistents kõigist raskustest hoolimata. Kui drastiliselt erinevad need tekstid Nõukogude aja iseloomustusest.

Kultuuri- ja mentaliteediloolise uurimise kontekstis on säärased materjalid oma ajastu toimimismehhanismide, hoiakute ja arusaamade peegeldus. Nende kaudu antakse hinnang oma kaasajale. Meil, järeltulijatel, jääb üle nende hinnangutega nõustuda.

Kultuur on meile, eestlastele, viimase pooleteise sajandi jooksul olnud ülitähtis väärtusmaailm, kaugelt tähtsam kui mõnele teisele suurele rahvale, kellel on seljataga muid enesekehtestamise vahendeid, nagu näiteks pikk omariikluse ajalugu.

Kokkuvõtteks tuleb rõhutada, et esimesel iseseisvusajal suudeti integreeruda Euroopasse nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt. Ehitati üles modernne euroopalik ühiskond kõigi oma kultuuriavaldustega ning kujunes omariiklust väärtustav suhtumine. Just see aitas üle elada järgneva poole sajandi pikkuse okupatsiooni ja taastada iseseisvuse.

Hariduselu Eesti Vabariigis (1918–1940)

Väino Sirk

Eesti juhtivad haridustegelased olid juba tsaariaja lõpul kursis nii Lääne kui ka Vene uute pedagoogiliste voolude ja reformitaotlustega. Ideevaru arendada kodumaa hariduselu uutel alustel oli piisav. Eesmärgiks seati kooli rahvuskeelsus, demokratiseerimine, ühtluskool, alghariduse pikendamine, üldine koolikohustus, moodne töökool ning õpetajakoolituse ümberkorraldamine. 1917. aastal esitati sellekohaseid nõudmisi hariduskongressil, neid küsimusi arutati Eesti Õpetajate Keskliidus (aprillist 1919 Eesti Õpetajate Liit), ajakirjanduses ja mujal. Mõeldu ulatuslikumaks elluviimiseks puudusid aga võimalused nii Vene Ajutise Valitsuse, enamlaste võimutsemise kui ka Saksa okupatsiooni ajal. Alles 1918. aasta hilissügisel sai Eesti valitsus asuda omal maal sõltumatult rahvuslikku haridust üles ehitama. See oli üks osa laiemast vabanenud rahvaid Euroopas, hiljem ka Aasias, Aafrikas ja mujal haaranud protsessist.

20. sajandi esimestel kümnenditel laiendati kogu maailmas koolivõrku järjest kiiremini, varem üsna elitaarseks peetud keskharidus (gümnaasiumiharidus) muutus kättesaadavamaks vaesematele kihtidele, kasvas märgatavalt õpilaste ja üliõpilaste arv. Selliste suundumustega tuli kaasa minna ka noorel Eesti riigil. Abi oli tsaariaja pärandist: tänu autonoomsele omavalitsussüsteemile oli Läänemere kubermangude elanikkond peaaegu täielikult kirjaoskaja, algkoolivõrk oli tihe (sellegipoolest ei käinud kõik lapsed koolis), keskhariduskooli oli 1917. aastal 35 (sh 20 tütarlastekooli), kõrgharidust andsid Tartu Ülikool ning Veterinaarinstituut. Koolid olid evakueerimise ajal palju kannatanud. Õpilasi ja õpetajaid oli viidud Venemaale, ka Tartu Ülikool oli teadus- ja kunstiväärtusega varast peaaegu tühjaks tehtud.

Uue haridussüsteemi loomiseks valis Eesti jõulise ja iseseisva tee. Ei võetud kuulda neid, kes soovitasid taasavada Tartu ülikool „kolmes kohalikus keeles”, ega neid, kes kahtlesid eestikeelse gümnaasiumihariduse väärtuses. 30. novembril 1918, paar päeva pärast Vabadussõja algust, deklareeris Eesti Ajutine Valitsus, et „rahvahariduse alal on Ajutine Valitsus sunnitud kõige pealt venestamise ja saksastamise katsed lõpetama”. Koolid otsustati seada rahvuslikule alusele, rahvuslikus mõttes segakoolid tuli kaotada. Eesti keel kuulutati muukeelsetele koolidele kohustuslikuks aineks.

19. septembril 1919 kehtestas Asutav Kogu koolikohustuse 9–14aastastele lastele, kes veel 4-aastase algkooli kursust ei olnud lõpetanud. Üldine koolikohustus, mida tsaariajal ei olnud, lähendas Eestit hariduspoliitiliselt Euroopale. Eesti edestas mitmeid nn uusi riike, ka Soomet, kus kohustusliku üldhariduse seadus jõustus 1921. aastal. Eesti Vabariigi põhiseaduses (1920) kinnitati hariduse põhiprintsiibid, nagu sunduslik ja maksuta algkool, vähemusrahvustele emakeelse õpetuse tagamine, kõrgkooli autonoomia ja riiklik kontroll õpetamise üle.

Haridussüsteemi loomiseks võeti vastu hulk seadusi. Avalike algkoolide seadusega (1920) kuulutas Asutav Kogu välja ühtluskooli põhimõtte: algkool moodustas ühtluskooli esimese järgu, oli 6-aastase kursusega, maksuta, ilmalik ja emakeelne. Mittemakeelses kooli võis last panna üksnes mõjuvatel põhjustel koolivalitsuse loal. Kõikjal, kus leidis vähemalt 20 vähemusrahvusest last, tuli avada vastav kool või klass. Alghariduse andmine emakeeles oli seega kohustuslik. Igasugune ümberrahvustamine kooli kaudu, sh eestistamine, oli keelatud. Pikendati koolikohustust, määrates selle 7.–16. eluaastani. Seadus lubas ka eraalgkoole, kuid nende arv ei kujunenud suureks. Algkooliõpetajaid koolitati õpetajate seminarides, 1928–1937 Tallinna ja Tartu Pedagoogiumis. Võru seminari (1921–1930) direktor Johannes Käis juhtis Lääne reformpedagoogikale tuginevat kooliuuendusliikumist.

Vabariigi algaastail tehti võidu ning iseseisvumise ülevast tundest kantult ülioptimistlikke prognoose ja kavu majanduse, välispoliitika, hariduse jt aladel. Kesk- ja vasakparteide positsioonid olid Asutavas Kogus väga tugevad. Rahva poliitilised eelistused aga muutusid ning I Riigikogus (1920–1923) tugevnesid parempoolsed jõud. Avalike keskkoolide seaduse üle vaieldi pikalt, see võeti vastu alles 7. detsembril 1922. Avalik keskkool ehk gümnaasium, s.o omavalitsuse või riigi poolt ülalpeetav kool, moodustas ühtluskooli teise järgu, oli emakeelne ja usuõpe-

tuset. Vähemusrahvustest lastel lubati soovi korral käia ka riigikeelses keskkoolis. Ettepanekud, et keskkoolgi oleks õppemaksuta ja igale soovijale tagataks seal koht, ei läinud läbi. Kursuse kestus oli vähemalt viis, kuid mitte üle kuue õppeaasta. Võis avada humanitaar-, reaali- ja tehnikakoolid. Tegelikult domineeris humanitaarharidus. Lõpetanutel oli õigus ülikooli astuda ilma eksamiteta. Lubati ka erakeskkoole ning nende osatähtsus oligi märkimisväärne (1922/23. õppeaastal 48% kõigist keskkoolidest).

Kõrghariduse vallas oli tähtsaim ja kiireim ülesanne keerata seni kohaliku rahva ja loodusega vähe seotud Tartu ülikool näoga Eesti poole ning anda sellele demokraatliku riigikorraga kooskõlas olev autonoomne staatus. Üliõpilased olid juba Eesti ülikooli algusest, s.o 1919. aastast, valdavalt eestlased (1916. aastal oli eestlasi üliõpilaste seas ainult 14,5%). Õppejõudude rahvusliku koosseisu ja õppekeele poolest kujunes ülikool eestiilmeliseks mõne aasta jooksul: 1920. aastate keskpaigas peeti juba üle 60% loengutest riigikeeles. Asutati uued teaduskonnad põllumajandus-, kaubandus- ja majandusspetsialistide koolitamiseks. Aastail 1935–1936 tegutses tehnikateaduskond. See kõneleb Tartu ülikooli arengust 19. sajandile iseloomulikust klassikalisest staadiumist 20. sajandi kõrgkooli poole.

Tsaariaegses Tartu ülikoolis puudus spetsiaalne pedagoogikaprofessuur. 1920. aastal sai esimeseks pedagoogikaprofessoriks Peeter Põld, klassikalise kristliku pedagoogika suurkuju. Pedagoogikat võis õppida alam-, kesk- ja ülemastme ulatuses. Gümnaasiumiõpetajate väljaõppeks asutati ülikooli juurde didaktilis-metoodiline seminar. Suure organisatoorse töö tulemused kinnistas 18. juunil 1925 vastu võetud Tartu ülikooli seadus. Ülikooli esmaseks ülesandeks seati teaduse edendamise, alles seejärel kõrgema teadusliku hariduse andmine. Ülikool oli seadusega antud piires iseseisev, valis rektori ja prorektori, kelle kinnitas ametisse riigivalitsus.

Omariikluse esimestest aastatest hakkas Tartu kui Eesti ainsa kõrghariduskeskuse positsioon murenema. Juba Vabadussõja ajal (1919) avati kõrgemad muusika- ja kunstiõppeasutused, nagu Tallinna Kõrgem Muusikakool (1923. aastast Konservatoorium), Eesti Helikunsti Seltsi Tartu Kõrgem Muusikakool ning kunstikool Pallas (kõrgem kunstikool 1924. aastast), sest seda nõudis rahvuskultuuri areng ning iseseisva riigi prestiiž. Tsaariajal neid õppeasutusi Eestis ei olnud. 1918. aastal pandi alus Tallinna Tehnikumile, mis kasvas insenere ja arhitekte koolitavaks kõrgkooliks. Õppeasutuse arengut pärssis asjaolu, et juba 1920. aastate lõpul määrati see sulgemisele (lõpetas tegevuse 1936).

Eesti koolisüsteem arenes põhiliselt välja 1920. aastate keskpaigaks. Kool oli muutunud vabamaks, lähenenud õpilastele, kodule ja kogu ühiskonnale. Suur muutus tsaariajaga võrreldes oli oluliste erinevuste kaotamine poeg- ja tütarlastegümnaasiumide õppes. Seega kadus naiste teelt üks kõige suurematest takistustest intelligentsi hulka pürgimisel. Õiguse juhtida ning organiseerida vastava rahvusvähemuse koole said saksa ja juudi kultuuriomavalitsused.

Eestlased olid õigusega uhked saavutatute üle. „Oleme sammunud üle öö demokraatlisemate rahvaste hulka ilmas,“ kirjutas õigusteadlane Richard Räägo (Rägo). „Meie oleme esimene rahvas, kes uuel ajal on suutnud põhjalikult muudetud kooliseadusi maksma panna,“ ütles Jaan Lattik Riigikogus (1922). Üsna pea ilmnes aga lõhe hariduskorralduse ning ühiskonna elutingimuste, soovide ja vajaduste vahel. Hiljem on Philip Coombs nimetanud sellist nähtust arenenud maadele iseloomulikuks hariduskriisiks. Esimestel iseseisvusaastatel arendati kooli paljuski üldistest maailmavaatelistest ning hariduspoliitilistest ideaalidest lähtudes, arvestamata traditsiooni jõudu ja üldsuse arvamust. Esimene tagasilöökk tuli 1923. aastal, mil rahvahäletuse tulemusel muudeti usuõpetus koolile (kuid mitte õpilastele ega õpetajatele) sunduslikuks aineks. Haridustegelasi ja poliitikuid häiris selektsiooniprintsiibi alahindamine, liiga kerge pääs algkoolist keskkooli ning sealt ülikooli. Paljude meelest oli keskkooli õppeaeg lühike, õppeprogrammid aga ulatuslikud. Hariduses oli taotletud sotsiaalset õiglust ja võrdseid võimalusi, arvates, et haridust ei saa kunagi olla liiga palju. Oponendid väitsid, et riik ei tohi väära hariduspoliitikaga juhtida ülearu palju noori gümnaasiumi ja ülikooli, sest lõpetades ei leia suur osa neist tööd, on kaotanud aega, raisanud raha ning muutnud oma elu õnnetuks. Samal ajal pöörati liiga vähe tähelepanu kutseharidusele ja selle prestiiž oli madal.

Senise kursi korrigeerimine algas juba 1920. aastate lõpul. Kui 1928/29. õppeaastal tegutses 86 üldhariduskeskkooli 582 klassiga, siis 1933/34. õppeaastal pelgalt 67 kooli 400 klassiga. Märga-

tavalt vähenes ka õpilaste arv, eriti kriisiaastail. Tegu ei olnud siiski hariduse absoluutse koondamisega, sest samal ajal kasvas kutsekoolide õpilaskond. Demokraatlikus Eestis süsteemi siiski põhjalikult ei muudetud. Jätkus üleminek 1919. aastal kehtestatud 4-klassiliselt koolikohustuselt 6-klassilisele, mis 1930. aastast hakkas kehtima terves riigis.

Uus hariduse reformimise ajajärk algas 1934. aasta riigipöörde järel. Kõigepealt alandati koolikohustus 16. eluaastalt 14. eluaastani. Seejärel muudeti keskkoolid kaheastmeliseks: algkooli IV klassi lõpetanud hakati võtma 5-klassilisse keskkooli (5.–9. kooliaasta). Keskkoolile järgnes 3-klassiline gümnaasium. Kui koolikohustuse lühendamist võib pidada ebaõnnestunud vastuseks kriisinähtustele, siis keskkoolide reformil domineerisid positiivsed küljed. Üldharidus pikenes 11 aastalt 12-le, nagu see oli enamikus arenenud riikides. Üldhariduse maksuline osa pikenes kahjuks küll 3 aasta võrra (5., 6. ja 12. kooliaasta), mis põhjustas pahameelt. Algkooli VI klassi lõpetanud võisid põhimõtteliselt astuda keskkooli III klassi. Erinevate õppeprogrammide tõttu eeldas see aga põhjalikke lisaõpinguid. Pingeid leevendas täiendav seadus (1937), mille järgi võis asutada ka 3-aastase kursusega reaalkoole (7.–9. kooliaasta), kuhu võeti 6-klassilise algkooli lõpetanud. 5-klassilisi keskkoole (5.–9. kooliaasta) nimetati siitpeale progümnaasiumideks. Seaduse järgi olid mõlema keskkoolitüübi lõpetanutel ühesugused õigused. Üldhariduskeskkoolide õpilaste koguarv hakkas majanduskriisist põhjustatud madalseisu järel (1933/34. õppeaastal 11 895 õpilast) taas kasvama: 1938/39. õppeaastal 16 008 (ilma progümnaasiumi I ja II klassi õpilasteta 12 744).

1937. aastal anti välja „Kutsehariduslike õppeasutuste seadus“, mis ühtlustas kutseõpet ja seostas selle paremini üldharidusega ning isegi kõrgharidusega. Kutseõppeasutused jagati keskkooli ja kõrgema astme koolideks. Esimestesse võeti algkooli lõpetanud, teistesse keskkooli või kutsekeskkooli lõpetanud (seega neid, kes olid õppinud 9–10 kooliaastat). 3-aastane kõrgem kutsekool vastas gümnaasiumile ja – mis väärib eriti märkimist – andis võimaluse minna edasi ülikooli. Kutsehariduse atraktiivsus kasvas. Kui 1934/35. õppeaastal käis neis koolides 7147 õpilast, siis 1939/40. õppeaastal juba 13 032.

Autoritaarses Eestis valitsenud poliitilisele suunale vastavalt kärbiti kõrgkoolide autonoomiat. Pikas perspektiivis oli aga olulisem Tehnikainstituudi asutamine Tallinnas 1936. aastal, mis kujunes tõeliseks teaduslikuks kõrgkooliks ja kandis 1938. aastast Tallinna Tehnikaülikooli nimetust. Sellest alates võis Eestis rääkida mitmekülgsest kõrgharidussüsteemist, mis kroonis kogu hariduselu. Kõige rohkem tegi Eesti hariduses 1930. aastate lõpupoolel muret algkool. Ehkki VI klassi lõpetanute arv oli tasapisi suurenenud (1933/34. õppeaastal 9816; 1938/39. õppeaastal 10 403), lahkus algkoolist üle 40% õpilastest kursust lõpetamata. Lahendust tol korral ei leitud. Eesti haridus oli veel muutuste ja täiustamise staadiumis, kui Eesti Vabariik inkorporeeriti 1940. aastal NSV Liitu, kus ei olnud veel jõutud üldise kirjaoskuse ni ja kehtis lääne-maadest tunduvalt erinev koolikorraldus.

Kirjandus

Andresen, L. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu IV. Iseseisvusaeg 1918–1940. Avita, 2007.

Elango, Õ. Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis 1919–1940. Tallinn, 1972.

Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001.

Kutseharidus Eestis. Tallinn, 1938.

Sirk, V. Haridus ja õpetajaskond Eesti omariikluse loomise aastatel (1917.–1920. aastate algus). – Acta Historica Tallinnensia 1999, nr 3, lk 130–155.

Eesti esimene vabariik – müüte ja fakte

Seppo Zetterberg

Mõistega *esimene vabariik* pean ma silmas seda Eesti riiki, mis kuulutas end iseseisvaks aastal 1918 ning liideti Nõukogude Liiduga aastal 1940. Termin *esimene vabariik* ei ole õigupoolest hea, kuid minu meelest iseloomustab see hästi maailmasõdadevahelise aja Eestit. Nende 22 aasta jooksul ehitas rahvas endale esimest korda üles riigi ja võttis suveräänse vabariigina sisse oma koha Euroopa kaardil.

Esimese vabariigi aja võib jagada kolmeks perioodiks. Neist esimene on iseseisvumisperiood, mille piirid on iseseisvusdeklaratsioon 1918. ja Tartu rahu ja põhiseadus 1920. aastal; teine on demokraatia kindlustumise periood 1920–1934 ning kolmas autoritaarse valitsemise aeg 1934–1940. Viimasest perioodist võib veel eraldada iseseisvuse kaotamise etapi 1939–1940.

Allpool käsitlen vaid mõnd müüti või fakti, mille üle iseseisvuse juubeliaastal on põhjust juurelda.

Iseseisvuse juured

Fakt on see, et Eesti avaldas iseseisvusdeklaratsiooni 24. veebruaril 1918. Aga kui vana iseseisvumismõte on, kui sügavale ulatuvad selle juured? Siin puutume kokku juba müüdiga. Iseseisvust peetakse tihti natsiooni ajaloolise arengu lõppeesmärgiks, täitumuseks. Kui lõpptulemus, iseseisvus, on olemas, vaadeldakse minevikku selle piiluaugust ja nähakse kergesti sääraseidki iseseisvumistahte märke, mida tollased inimesed üldse tähele ei pannud sel lihtsal põhjusel, et neid ei olnud.

Eesti piiluaug on 1918. aasta 24. veebruar. Kui sealtkaudu tahapoole piiluda, näib iseseisvumiseni viinud areng eksitavalt loogilise, sihikindla projektina. Ent kuidas on faktidega? Jätan kõrvale luuletajate vabadusunistused ning keskendun parteide seisukohavõttudele iseseisvusest.

Esimese maailmasõja algul 1914. aasta suvel ja edaspidi, mil Venemaa vähehaaval üha suurematesse raskustesse sattus, ei üritanud eestlased emamaa nõrkust sugugi ära kasutada ega pooldanud eraldumispuudlust. Hoopis vastupidi, Eesti poliitikud Pätsist Tõnissonini vandusid keisrile truudust ning kuni 1917. aasta sügiseni soovisid peaaegu kõik Eesti erakonnad Venemaa muutmist föderatsiooniks ja Eesti kuulumist sellesse autonoomse osariigina. Juulis kokku tulnud Eesti rahvuskongress, mis esindas kõiki poliitilisi jõude peale bolševike, pidas näiteks ainuvõimalikuks riiklikuks olemisvormiks autonoomse osariigi staatust Vene föderatiivses riigis. Venemaast eraldumist ei olnud veel sihikule võetud.

Pärast bolševike võimuhääramist Venemaal kasvas Eestis vasakäärmuslaste terror, kusjuures võim hakkas kohalikele omavalitsusorganitele – Maanõukogult ja Maavalitsuselt – üle minema tööliste ja soldatitele.

15. novembril kuulutas Maanõukogu ennast kõrgeimaks võimukandjaks Eestis, kuid sel istungil ei teinud siiski veel ükski saadik ettepanekut kuulutada Eesti kiiresti iseseisvaks. Maa tulevase staatuse kohta oldi alles kõhkleva seisukohal.

Järgmistel nädalatel maalisid Eesti poliitikud mitmesuguseid tulevikupilte, millest paistis välja poliitilise olukorra ebaselgus ja mõningane iseseisvumishirm. Näiteks jäeti küsimus Vene föderatsioonist Maanõukogu Vanematekogus lahtiseks, tõdedes, et juhul kui kõik teised rahvad Venemaast eralduvad, pole ka eestlastel mõttekas jääda Venemaaga föderatsiooni. Nii oli 8. detsembril Vanematekogus ühe tulevikuväljavaatena arutlusel Soome ja Eesti liit, mida Pätski oma sõnavõttus toetas.

Oluline ideoloogiline murrang toimus lõpuks detsembris. Oma konverentsil 23. ja 24. detsembril (vana kalendri järgi) püstitas vasaktsentristlik Tööerakond esimesena Eesti parteidest ametlikult Eesti iseseisvuse nõude, mille järgi tuli Eestil kohe Nõukogude Venemaast eralduda. 1917. aasta viimasel ja 1918. aasta esimesel päeval kogunesid Estonia teatrisse kõigi parteide esinda-

jad peale bolševike, kes ikka veel pidasid kinni mõttest jääda Nõukogude Venemaa koosseisu. Ka sellel koosolekul oli küllalt neid, kes uskusid Vene föderatsiooni ja Eesti autonoomiasse selle rüpes, kuid lõpptulemus oli siiski otsus kuulutada Eesti iseseisvaks.

Nii tehti 24. veebruaril 1918.

Iseseisvumine on mitme teguri summa

Püsivat riiki ei rajata siiski mingi üksiku iseseisvusdeklaratsiooniga. Rahvas peab valmis olema oma riiki moodustama. Iseseisev riik tuleb luua eraldi igas kodus, iga inimese peas peab küpsema mõte oma riigi rajamisest ning ta peab seda kogu südamest soovima. Muidu jääb iseseisvus ainult sisutuks deklaratsiooniks.

Kuidas olid asjalood Eestis?

Parteide poolt aastavahetusel 1917–1918 (endiselt vana kalendri järgi) langetatud otsus deklareerida iseseisvust oli üksnes poliitiline seisukohavõtt. Tõelise iseseisvumise jaoks pidi see-eest olema olema nii sisemine valmisolek kui ka välised tingimused. Mõlemad olid olulised.

Väliseid eeldusi pakkus eestlastele maailmasõja ja revolutsiooni poolt nõrgestatud kaks sajandeid kestnud härrasrahva impeeriumi ehk Saksa ja Vene keisririik. Vene bolševike taganemine ründava Saksa armee eest lükkas hetkeks ukse Eesti iseseisvumise ees praokile. Iseseisvus sai tõeks veebruaris 1918 deklaratsioonide tasandil, kuid sisu hakkas iseseisvus saama alles novembris, mil varises kokku Saksamaa.

Eestlaste sisemine iseseisvumisvalmidus oli küpsema hakanud 19. sajandi teisel poolel seoses rahvuse kujunemisega. Nii sündis valmisolek luua iseseisev rahvusriik – ilma eneseteadliku rahvusega ei saa sündida rahvusriiki –, aga oleks tagantjärele tarkus väita, et eesti rahvuse kujunemise lõpptulemus oleks vältimatult olnud iseseisva rahvusriigi rajamine. Valmisolek oli seega olemas, kuid lõppude lõpuks tingis eestlaste eraldumise Venemaast siiski suurpoliitiline areng ning sellest põhjustatud kaos ja terror Venemaal. Lõpptulemuse – iseseisva Eesti – tagas ühelt poolt Saksamaa kokkuvarisemine, teiselt poolt eestlaste võit Vabadussõjas nii sakslaste kui ka venelaste üle.

Kahekordne vabadussõda

Eesti poolt aastail 1918–1920 peetud sõda ei tohtinud Nõukogude okupatsiooni ajal nimetada vabadussõjaks, vaid selle asemel tuli kasutada teisi nimetusi, näiteks kodusõda. Nüüd iseseisvas Eestis võib seda sõda taas õigesti nimetada. Tegemist oli puhtalt vabadussõjaga, kuna suurim osa iseseisva Eesti poolt võitlejaid olid eestlased ning nende vastu sõdijatest suurim osa muust rahvusest ehk mitteeestlased. Seega ei olnud tegemist kodusõjaga, kus eestlane võidelnuks eestlase vastu.

Teisiti oli Soomes. Seal 1918. aastal peetud sõda oli esmajoones kodusõda, kuna omavahel sõdisid peamiselt Soome valitsuse väed ehk valged ja soome mässulised ehk punased.

On põhjust rõhutada, et Eesti Vabadussõda oli isenesest kahekordne vabadussõda. Tagasi löödi venelaste kallaletung, aga eestlased said teisegi võidu. Baltikumis tegutsesid eestlaste ning lätlaste vastu ka Saksa ja baltisaksa väeüksused. Tugevasti kasvanud Eesti armee lõi 1919. aasta 23. juunil Põhja-Lätis Võnnus peetud lahingus kindralmajor Rüdiger von der Goltzi Saksa vägesid. Eestlaste ajaloolist võitu põhivaenlase, sakslaste, üle tähistab selle päeva nimetamine võidupühaks.

Kuigi võit Võnnus sakslaste üle oli tähtis, oli Eesti iseseisvuse püsima jäämise seisukohast veelgi olulisem Eestit okupeerinud keiserliku Saksamaa kokkuvarisemine novembris 1918.

Vabadussõda ühendas eesti rahva, kuna kõik erakonnad, alates sotsialistidest vasakul ning lõpetades agraarparteiga paremal, olid samal kaitserindel. Seetõttu ei tohiks Vabadussõja mälestus jagada eestlasi kahte leeri ka tänapäeval. See-eest Soomes jagas kodusõda rahva kaheks

kohe 1918. aastal ning tundub, et meie haavad pole veelgi ka 90 aasta möödudes täiesti paranenud.

Eesti armee oli lahinguis võitnud Nõukogude Venemaa punaarmee. Tänu võidule ei jäänud eestlastesse Nõukogude Venemaa ees hirmu, mis oleks muutunud nn venkuvihaks – hirm on ju viha ema. Eestis küpses vaen venelaste vastu alles pärast Teist maailmasõda Nõukogude okupatsiooni aastakümnete jooksul.

Lubage mulle veel üks võrdlus Soomega. Soome teatud ringkondades pesitses kibestumine selle üle, et Ida-Karjala jäi uue idapiiri taha. Sellest tekkis revanšihimu, Suur-Soome aade, mis omakorda toitis vihatundeid. Seevastu Eestile andis Tartu rahu kõik, mida Eesti soovis, ka territooriumi mõttes. Revanšivaimu, Suur-Eesti aadet Eestis ei tekkinud, mis tähendab, et Eestis ei olnud ka venelaste vihkamiseks soodsat kasvupinnast.

Ultraparlamentaarne põhiseadus

Kui Asutav Kogu hakkas 1919. aastal Eestile põhiseadust looma, võeti eeskju eri maade põhiseadustest. Algul kavandati, et riigipeale – presidendile – antaks üsna palju võimu, nagu tagasilükkava veto õigus parlamendi poolt vastuvõetud seadustele ning parlamendi laialisaatmise ja ennetähtaegsete parlamendivalimiste väljakuulutamise õigus. See ei meeldinud aga Asutavas Kogus enamuses olevatele vasakpoolsetele, kes olid presidendiinstitutsiooni vastu, sest kartsid liiga suure võimu koondumist ühe isiku kätte. Sestap jäeti tegelik riigi peainstitutsioon – presidendiamet – lõplikult põhiseadusest välja. Vormiline riigipea oli peaminister, riigivanem.

1920. aasta Eesti põhiseadus oli ultraparlamentaarne, sest koondas peaaegu kogu võimu riigikogu kätte. Kollektiivne ja mitmeks parteiks killustunud ning korruga kolmeks aastaks valitav riigikogu ei tegutsenud ainuüksi seaduste kehtestajana, vaid juhtis tegelikult kogu riiki. Riigikogu ehk siis rahvavõimu äärmuslik esiletõstmine oli Asutava Kogu tugeva vasaktiiva pürgimuste vili, kuid ilmselt võib selle taustal ära tunda ka aastasadu võõraste ülemvõimu all kannatanud eesti rahva mõistetavat soovi võtta võim kindlalt oma kätte nüüd, mil selleks esimest korda ajaloos võimalus avanes. Niisugune lahendus oli idealistlik, kuid poliitika argipäevas ei osutunud see kuigi vastupidavaks.

Tahaksin veel spekuloida ja esitada ühe tagantjärele targa hüpoteesi. Kui Eesti 1920. aasta põhiseaduses oluks olemas suhteliselt suurte õigustega presidendiamet, poleks riigis 1930. aastail autoritaarset süsteemi tekkinud. Miks mitte? Parteidiktatuuri, poliitiliste lehmakauplemiste, Riigikogu allakäigu ja tasakaalustava riigipea ameti puudumisest küllastunud parem tiib hakkas taotlema põhiseaduse muutmist ning laialdaste volitustega riigipea ametikoha loomist. Lihtsustatult öeldes viis see rahulolematuse vapside esiletõusuni, Pätsi võimuhaaramiseni märtsis 1934 ja autoritaarse juhtimise kehtestamiseni. Juhul kui juba 1920. aasta põhiseaduses oluks riigipea institutsioon, poleks parempoolsete nõudmistel alust olnud ning seega polnuks ka Pätsil põhjust võimu haarata.

Eesti, Läti ja Leedu – kas käsikäes sammuvad vennaksed?

Üks müüt, mis elab visalt välismaal, kuid ilmselt mitte Eestis, on see, et nn Baltimaad – Eesti, Läti ja Leedu – moodustavad ühtse homogeense terviku. Selle käsitusviisi järgi arvatakse, et maailmasõdadevahelisel ajal oli Eesti, Läti ja Leedu koostöö intensiivne ning riigid sammusid vennalikult käest kinni hoides.

Nad ei olnud vennad, ei ole seda praegu ega saa kunagi olemagi. Eesti, Läti ja Leedu olid üks-teisesse jahedalt ja armukadedalt suhtuvad noored väikeriigid. Nad olid mitmes mõttes omavahel sarnased ning seetõttu nägid üksteises rivaale, näiteks väliskaubanduses. Omavaheline umbusk paistis välja ka katsetest, mida tehti koostöö suurendamiseks. Need ei saanud teoks.

Aastail 1921 ja 1923 Eesti ja Läti vahel sõlmitud sõjaline liit ei viinud praktikas kuhugi ning Eesti sõjaväeline juhtkond oli juba 1920. aastate lõpul lepingust loobumise poolt; arukamana tundus sõjaline koostöö Soomega. Veel 1937. aastal ütles Johan Laidoner, et kaitselepingu hääbumine Lätiga ei tooks kellelegi pisaraid silma.

1934. aasta sügisel Eesti, Läti ja Leedu vahel sõlmitud koostööleping – nn Balti *entente* – ei muutnud maid tõhusalt ühendatud liiduks. Selle liikmesmaad suhtusid üksteisesse umbusu ja armukadedusega, isegi üleolevalt ning nokkisid teineteise kallal. Riigid tähtsustasid kätte võidetud iseseisvuse rõhutamist rohkem kui koostööd naabritega. Ka Balti vabariikide majanduslik koostöö jäi loodetust väiksemaks, kuna nende majanduse struktuur oli liiga sarnane. Kõik nad olid rohkem või vähem agraarmaad ning põllumajandustoodete eksportijana olid nad maailmaturul üksteise konkurendid. Samuti ei saanud kunagi teoks Eesti, Läti ja Leedu tolliliit.

Eesti, Läti ja Leedu koostöö puudumisele osutas traagiliselt ka nende alistumine Nõukogude Liidu nõudmistele 1939. aasta sügisel ja 1940. aasta suvel. Nõukogude Liit kasutas jultunult ära Balti vabariikide omavahelisi jahedaid suhteid. Balti *entente* toimis pelgalt paberil, mitte realses elus. See oli liit ilma liitlasteta.

Kas Päts ja Laidoner oli reeturid?

Lõpuks veel paar sõna omamoodi modernsest müüdist, mida on üritatud Soomes äsja luua. Üks kirjutaja on sensatsioonihimuliselt väitnud, et 1939. aastal sõlmitud baaside leping ei olnud niivõrd Nõukogude Liidu poolt Eesti juhtkonnale peale surutud, kuivõrd teoks sai lihtsalt Laidoneril ja Pätsil juba 1938. aastal tekkinud soov idanaabriga koostööd teha. Päts ja Laidoner oluaks seega riigireeturid, kes tõukasid Eesti aastail 1939–1940 meelega Nõukogude Liidu rüpe.

Niisugune väide on rabav, kuid ei kannata kriitilist analüüsi. Ajalugu ei saa uurida nii, et toetatakse ühele, eriti ebamäärasele allikale ning jäetakse kõrvale niisugused allikad, mis välja mõeldud teooriaga ja kirjutaja poolt juba varem paika pandud lõpptulemusega kokku ei klapi. Kuid veelgi enam räägivad eespool mainitud väite vastu kaudsed tõendid ning see, mil viisil Eesti, Läti ja Leedu sovetiseeriti. Nõukogude Liit ei avaldanud survet ainuüksi Eestile, vaid täpselt samuti Lätile ja Leedule. Ega Eesti ja selle juhtkond olnud ainsad, kes allusid Nõukogude Liidu nõudmistele vastupanu osutamata, vaid samamoodi alistusid ka Läti ja Leedu.

Eesti, Läti ja Leedu alistumine on tuntud fakt. See-eest väite, nagu oleks Eesti juhtkond viinud maa vabatahtlikult liitu Nõukogude Liiduga, nagu oluaks Eestil ammune koostöösoov, mille Päts ja Laidoner nüüd ellu viisid, kummutab tõik, et samamoodi alistusid Läti ja Leedu. Päts ja Laidoner ei olnud mingid soleerijad ega aktiivsed tegutsejad, vaid talitasid Moskva massiivse surve all täpselt nii nagu Läti ja Leedu. Ajaloouurija ülesanne pole tagantjärele targana õpetada, kuidas tulnuks talitada, ega anda hinnangut, kas tehtud otsus oli õige või vale.

Kogu 1939.–1940. aasta näitemäng oli Moskva lavastus ning on selge, et kui agressiivne diktatuur oli teinud otsuse Baltimaad endaga liita, siis selle kava järgi ka tegutseti. Pätsi või Laidoneri reeturlikkust polnud siin enam vajagi.

Moskva kontrollimehhanismid liiduvabariikides Eesti NSV näitel¹

Tõnu Tannberg

Nõukogude Liidu liiduvabariikide "vennalikku perre" kuuluva Eesti NSV juhtkonna iseseisev tegevemisevabadus oli piiratud. Ka liiduvabariigi võimutugi – Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP)² – ei olnud iseseisev institutsioon, vaid ikkagi üleliidulise kommunistliku partei ripats ja käsutäitja. Liiduvabariigi juhtkond pidi pidevalt arvestama Moskva juhiste ja suunistega. Kohalik initsiatiiv ei olnud teretulnud, see enamasti tasalülitati ning kohati võis see kaasa tuua ka repressiivseid meetmeid.

Kontroll aastatel 1939–1940 vallutatud alade üle oli Moskva jaoks eriti oluline sovetiseerimise algperioodil. Sellega alustati juba esimesel nõukogude aastal 1940–1941, veelgi hoogsamalt jätkati aga 1944. aasta sügisest, mil Punaarmee taasvallutas Eesti territooriumi. Just sõja viimane aasta ning sellele järgnev aeg 1950. aastate alguseni ongi nõukoguliku võimustruktuuri juurutamise perioodiks nii Eesti NSVs kui ka teistes Balti liiduvabariikides – Lätis ja Leedus. Ühtlasi on see ka perioodiks, mil kujunes välja kesk võimu kontrollimehhanismide süsteem liiduvabariigi üle, mis jäi suures osas püsima kuni 1980. aastate teise pooleni.

Kokkuvõtlikult väljendus Moskva kontroll ja abi nõukogude perioodil Eesti NSV-s (ja teiste Balti liiduvabariikide) puhul eelkõige järgmiselt:

- eriliste institutsioonide – ÜK(b)P Keskkomitee (KK) liiduvabariikide büroode loomist vahetult sõjajärgsel ajal;
- keskuse "nõunike" saatmist liiduvabariiki (partei keskkomitee 2. sekretär, üleliiduliste ametkondade volinikud jmt);
- nomenklatuuri rakendamist kontrollifunktsioonide täitmiseks;
- liiduvabariike puudutavate otsuste vastuvõtmist;
- okupatsiooniar mee kohalolekut;
- julgeolekuorganite tegevust;
- korrapäraselt aruandlust (n-ö pidevat eneseanalüüsi näiteks iga-aastaste KK aruannete kaudu) ja Moskva poolt teostatavate perioodiliste inspekteerimiste teostamist;
- n-ö valvsate kodanike käest laekuva informatsiooni (pealekaebamised) ärakasutamist.

Baltikumi "vabastamise" järel 1944. aastal vajas Moskva täiendavat institutsiooni, mis kontrolliks sovetiseerimist kõigis kolmes Balti liiduvabariigis. Liiduvabariikide juhtkondi ei saanud Moskva lõpuni usaldada. Pealegi oli nendes piirkondades vaja ellu hakata viima sellist poliitikat, millega varasemalt kohalikud võimurid polnud kokku puutunud. Seega vajas kohalik liiduvabariigi juhtkond Moskva meelest ka "asjalikku" juhendamist.

1944. aasta novembris-detsembris loodi kõigi kolme liiduvabariigi jaoks eraldi **Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei³ KK bürood**, mis pididki hakkama täitma kontrolli- ja abistamisfunktsioone. ÜK(b)P KK Eesti büroo moodustati 11. novembri 1944. aasta Poliitbüroo otsusega. Büroo esimeheks nimetati tollases Kremli võimuladvikus küllaltki olulist rolli etendanud N. Šatalin. Ta jäi Eesti büroo etteotsa kuni tema Moskva tagasikutsumiseni 1946. aastal, mil büroo uueks esimeheks sai G. Perov, kes oli seni töötanud N. Šatalini asetäitjana. Büroo koosseisu kuulusid lisaks Moskvast saadetud tegelastele ka liiduvabariigi kommunistliku partei ja

¹ Ettekanne tugineb suuresti autori varasemale käsitlusele. Vt. lähemalt: **T. Tannberg**, Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s. □ Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajaloarhiivi Toimetised). 2007. Nr. 15(22), lk. 225-272.

² Kuni 1952. aastani kandis nimetus Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (lüh. EK(b)P).

³ Alates 1952. aastast Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei (NLKP).

täitevõimu esindajad: EKP esimene sekretär N. Karotamm ja valitsusjuht A. Veimer ning olulise figuurina Moskva julgeolekuorganite (NKVD/NKGB) volinik.¹

Liiduvabariikide bürood olid aruandekohustuslikud ÜK(b)P KK ees. Kohalikule võimule olid nende direktiivid ja korraldused täitmiseks. Liiduvabariigi juhid suhtusid Moskvast saadetud "võimu" suhteliselt kahtlustavalt, kuna saadi suurepäraselt aru, et tegemist on kontrolliorganiga. Kuid siiski arvestatavat vastasseisu liiduvabariigi juhtkonna ja büroo vahel ei kujunenud. 1947. aasta märtsis likvideeriti liiduvabariikide bürood Eestis, Lätis ja Leedus. Põhjenduseks toodi, et nüüd võivad neid funktsioone vahetult täita liiduvabariikide kommunistlikud parteid. Laiemas plaanis võib seda sammu vaadata ka selliselt, et Moskva jaoks oli uue võimu alusmütür rajatud – teatud üleminekuperiood sovetiseerimisprotsessis oli lõppenud.

Üleliidulise büroo likvideerimise järel jäi endiselt püsima varasem kontrollimeetod – **perioodilised inspekteerimised**.² Neid korraldati regulaarselt eesmärgiga liiduvabariigi sisemistest olude kohta informatsiooni kogumiseks ning ühtlasi ka selgemate suuniste edastamiseks, millest kohalik võim pidi lähtuma. Inspekteerimine tähendas suurte volitustega Moskva kontrollibrigaadi saabumist liiduvabariiki, millele järgnes ettekanne NLKP KK-le ning vajadusel – kui olukord mingis kontrollitavas valdkonnas tundus korrast ära olevat – küsimuse tõsisem arutelu ja konkreetsete meetmete rakendamine. Olulisel kohal Moskva kontrollimehhanismide süsteemis oli ka liiduvabariigi juhtkonna **pidev „eneseanalüüs“** perioodiliste aruannete ning informatsioonide näol, mis Moskvasse saadeti. Vajadusel kaasnes sellega ka liiduvabariigi „vaibale“ kutsumine ning probleemse küsimuse arutelu läbiviimine Kremli – NLKP Keskkomitees.

Liiduvabariigi juhtkonna vaoshoidmisel ja kontrolli teostamisel etendas kindlasti väga olulist rolli ka **teise sekretäri institutsioon**. Üldreeglina pidas Moskva kinni põhimõttest, et liiduvabariigi parteijuhiks oli kohaliku rahvuse esindaja, keda aga pandi kontrollima mujalt saadetud teine sekretär. Teise sekretäri ametisse nimetamisel polnud liiduvabariigi juhtkonnal mingit sõnaõigust, Moskva poolt saadetud emissariga tuli lihtsalt leppida. Nii toimiti ka Eesti NSV suhtes. Juba 1944. aasta alguses kinnitati EKP KK pleenumil ametisse teine sekretär S. Sazonov. Tema saadeti Eestisse Moskvast, kus ta oli sõja ajal töötanud Moskva linnakomitee sekretärina ja sekretäri abina tööstuse alal. Eestisse jäi Sazonov kuni 1948. aasta suveni, mil ta edutati ÜK(b)P KK plaani-finants- ja kaubandusosakonna juhatajaks. Tema asemele saadeti uueks teiseks sekretäriks senine Leningradi linnakomitee sekretär kaadrite alal G. Kedrov, kes aga juba järgmisel aastal seoses "Leningradi süüasjaga" tagasi kutsuti. Uueks teiseks sekretäriks sai V. Kossov, kes ÜK(b)P KK inspektorina valmistas aktiivselt ette 1950. aasta märtsipleenumit ning senise liiduvabariigi juhtkonna väljavahetamist. Kossov kinnitati EKP KK teiseks sekretäriks 1950. aasta juunis ning ta jäi Eestisse kolmeks aastaks. 1953. aasta kui L. Beria hakkas äärealade suhtes ellu rakendama "uut rahvuspoliitikat"³, mis tähendas ka kohaliku kaadri senisest suuremat edutamist, kutsuti Kossov tagasi Moskvasse. Nüüdsest aktsepteeris Moskva teise sekretärina ka kohalikku kaadrit. 1953. aasta juunis saigi sellele ametikohale L. Lentsman olles sellel

¹ ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest", 30.10.1944. RGASPI 17-117-459, l 1–4. Leedu NSV kohta võeti samasugune otsus vastu 1. novembril (vt otsuses teksti: RGASPI 17-117-460, l 8–11) ja Läti NSV kohta 3. novembril (RGASPI 17-117-464, l 16–18). Vt. lisaks: **E. Zubkova**. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва, 2008, l. 129–130.

² Inspektorite süsteemi väljakujunemise ja tegevuse kohta vt. lähemalt: ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. Москва, 2004.

³ Vt. L. Beria "uue rahvuspoliitika" kohta lähemalt: Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы, Москва, 1999, lk 46–52, 61–62; **P. Пихоя**. Москва. Кремль. Власть, lk 241–246; **T. Tannberg**. Новый курс Л. Берии по подавлению движения сопротивления в Прибалтике и Западной Украине весной 1953 года. – Tuna. Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век. Сост. Т. Tannberg, O. Paun. Тарту, Таллинн, 2006, lk 192–210; **T. Tannberg**. "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimamas. L. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest. – Tuna 1999, nr 3, lk 22–37; nr 4, lk 56–71; 2000, nr 1, lk 42–52; **T. Tannberg**. Die Pläne Moskaus für Estland im Sommer 1953. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953. O. Mertelsmann (Hrsg.). Hamburg, 2005, lk 282–295; **T. Tannberg**. Die unbekannte Amnestie. Berijas Rehabilitierungspläne 1953 im Beispiel der Estnischen SSR. – Estland und Russland. Aspekte der Beziehungen beider Länder. Hrsg. O. Mertelsmann. Hamburg, 2005, lk 249–273; NLKP KK osakonnajuhataja J. Gromovi märgukiri NLKP KK Presiidiumile olukorrast Eesti NSVs. RGANI 5-15-445, l 267–273.

kohal kuni 1964. aastani. Ka tema järglase määramisel rahulduti Kremli A. Vaderi kandidatuuri, kes oli sel ametikohal kuni 1970. aastani. Seejärel aga taastati uuesti Moskvas esmaõigus teise sekretäri määramisel. 1971. aastal saadeti Eestisse Konstantin Lebedev. Tema aitas Moskvale Eesti NSV-d hallata ligi kümme aastat, kuni 1982. aastani. 1980. aastatel olid sel ametikohal veel A. Kudrjavitsev (1982–1985) ja G. Aljošin (1985–1990). Moskva „nõunikke“ saadeti liiduvabariiki ka täitevvõimu liinis.

Parteile oli võimu teostamiseks ülimalt oluline kontrollida, kes täitis millist ametikohta. Kõige olulisematest ametikohtadest koostati eraldi nomenklatuursete ametikohtade loetelu. **Nomenklatuuri süsteem**¹ kujunes NSV Liidus välja juba 1920. aastatel ning see juurutati lõplikult Eesti NSV-s sõjajärgsetel aastatel. Nomenklatuuri kuuluvad ametikohad olid partei liinis kinnitavad. Nomenklatuuris olid oma sisemised kihistused, kus domineerisid kõikvõimalikud partei- ja nõukogude võimuorganite aparaaditöötajad, st. inimesed, kes teisi kontrollisid ja ühiskonnas kõikvõimalikke kampaaniad korraldasid. Üheks keskseks tegelaseks nomenklatuuri seas oli kindlasti ideoloogiatöötaja. Nomenklatuuri hulka arvati ka tootmisjuhid (direktorid, esimehed), jõustruktuuride ja haritlaskonna esindajad. Nomenklatuuri sihiks oli tegelikult haarata oma "võrgustikku" kõik eluvaldkonnad, mis omakorda pidi tagama kontrolli kogu ühiskonna üle.²

Nomenklatuuril oli nõukogude ühiskonnas mitu erinevat tasandit. Üleliidulisse ehk NLKP KK nomenklatuuri kuulusid ka liiduvabariikide juhid. Teise tasandi moodustas liiduvabariigi kommunistliku partei enda nomenklatuur, kus omakorda olid selgelt eristatavad sisemised kihistused: liiduvabariigi ja maakonna/rajooni tasand. Eesti NSV nomenklatuuri hakati kujundama juba esimesel nõukogude aastal (1940–1941), kuid lõplikult pandis see paika 1946. aastal, mil fikseeriti põhi-nomenklatuuris 1514 ametit ja arvestus-reserv nomenklatuuris 635 ametit. Hiljem loomulikult seda nomenklatuursete ametikohtade loetelu pidevalt muudeti. 1990. aastatel kuulus nomenklatuuri 118 keskkomitee aparaadi töötajat, 492 rajooni- ja linnakomitee funktsionääri, 293 kolhoosi-sovhoosi juhti, 219 täitevkomiteede liikme ja 226 muud parteilast. Kokku kuulus nomenklatuuri 1348 inimest. Ka nomenklatuursetele ametikohtadele kinnitamisel toimisid erinevad tasandid: maakonna/rajooni nomenklatuuri kinnitas liiduvabariigi kommunistliku partei keskkomitee, liiduvabariigi nomenklatuuri kuuluvatele ametikohtadele võidi ametisse kinnitada üksnes Moskva kooskõlastusega.

Moskva üheks kontrolli ja suuniste andmise viisiks olid **keskvõimu otsused**, mis puudutasid otseselt Eesti NSV-d. Konkreetse otsuse vastuvõtmisele aga enamasti eelnes põhjalik inspekteerimine liiduvabariigis. Eesti sõjajärgse sovetiseerimise seisukohast oli äärmiselt oluliseks 30. oktoobril 1944. aastal ÜK(b)P KK Orgbüroos vastu võetud otsus "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest".³ Seda otsust võib pidada teatud mõttes sõjajärgse Eesti NSV sovetiseerimise alusdokumendiks, omamoodi tegevusprogrammiks, mille põhisihiks oli nn. kodanliku natsionalismi vastase võitluse käivitamine. Selle otsuse Moskva meelest vähene ellurakendamine viis selleni, et 1950. aastal võeti Kremli vastu uus otsus "viigade ja puuduste" kohta, mille alusel viidi läbi kurikuulus märtsipleenum 1950. aastal ja vaheta-

¹ Vt. nomenklatuuri kohta lähemalt: **Th. H. Rigby**. Staffing USSR Incorporated. The Origins of the Nomenklatura System. – Soviet Studies 1988, No. 4, lk 523–537; **M. Lewin**. Rebuilding the Soviet Nomenklatura 1945–1948. – Cahiers du Monde russe 2003, N. 2–3, lk 219–251; **B. Harasymiw**. Nomenklatura. The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System. – Canadian Journal of Political Science 1969, No. 2, lk 493–512; **E. Mawdsley, S. White**. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee and its Members, 1917–1991. Oxford, New York, 2000; **T. Коржихина, Ю. Фигатнер**. Советская номенклатура. Становление, механизмы действия. – Вопросы истории 1993, № 7, lk 25–38; **М. Зеленов**. Рождение партийной номенклатуры. – Вопросы истории 2005, № 2, lk 3–8; **Б. Павлов**. Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах. – Вопросы истории 2004, № 1, lk 32–50; **В. Мохов**. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Пермь, 2003; **Р. Пихоя**. Эволюция системы власти и управления в СССР и России во второй половине XX в. От Советов и КПСС к Президенту и Думе. – Восточноевропейские исследования. 2005, № 1, lk 12–26.

² Eesti NSV nomenklatuuri kohta vt. lähemalt: **O. Liivik**. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat. 1945–1953. Tartu, 2006, lk 56–57; **H. Tammela**. Eesti NSV nomenklatuur (1944–1953). Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu, 2005.

³ ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest", 30.10.1944. RGASPI 17-117-459, l 1–4.

ti liiduvabariigi senine juhtkond välja.¹ Kuid ka edaspidi see "suur võitlus" jätkus ning kestis kuni nõukogude võimu lõpuni Eestis ja kujundas olulisel määral liiduvabariigi siseseid ideoloogilisi olusid.

Hiljem anti välja veel mitmeid analoogilisi otsuseid, millel on murranguline tähtsus mitmetes ühiskonnaelu valdkondades. Eraldi otsuse vastuvõtmine mingi liiduvabariigi suhtes näitas, et Moskva pole olukorraga rahul. Otsus pidi käivitama protsessi, mis oleks kallutanud arengu Moskvale sobivas suunas. Need otsused ei pidanud olema ainult n-ö poliitilise sisuga, vaid sel teel suunati ka muude valdkandade arengut erinevates piirkondades. Ilmekaks näiteks on siinkohal 1947. aasta otsus kolhooside loomisest Balti liiduvabariikides.² Seega võidi ühe otsusega "suuniseid" anda ka mitmele liiduvabariigile korraga. N-ö ühtse otsuse alusel teostati Eestis, Lätis ja Leedus ka 1949. aasta märtsiküüditamine. Loomulikult mõjutasid liiduvabariikide poliitilisi olusid suuremal või väiksemal määral ka teised üleliidulised otsused. Ühiskonna ideoloogilise tasalülitamise seisukohalt vaadatuna olid olulised kindlasti sõjajärgsed ideoloogiaotsused, mis tuntuvalt karmistasid ühiskondlikku atmosfääri Eesti NSV-s. Uusvenestuselaine aluseks oli aga 1978. aastal vastuvõetud NLKP Keskkomitee kurikuulus otsus "Vene keele edasise omandamise ja õpetamise täiustamisest kõikides vabariikides".³

Liiduvabariigi valitsemisel etendasid tähtsat rolli **julgeolekuorganid** ja kohalviibivad **okupatsiooniarmed** üksused. Nii julgeolekuorganid kui ka sõjavägi olid Moskva jaoks olulisteks informatsiooniallikateks ja ühtlasi ka institutsioonideks, mis aitasid kohtadel sisemist korda hoida ning režiimi kindlustada. Julgeolekuorganid omasid nõukogude ühiskonnas Stalini valitsemise ajal eristaatust, nad olid omaette "riigiks riigis". Julgeolekuorganite üheks ülesandeks oli ka kontrolli teostamine parteiaparaadi üle. Praktikaks tähendas see seda, et kohalikud julgeolekuorganid võisid üsna isepäiselt tegutseda edastades Moskvasse ka sellist teavet, millega liiduvabariigi juhtkonda ei tutvustatud. Julgeolekuorganite struktuuri kuulusid sõjajärgsetel aastatel siseasjade (NKVD, SaRK) ja julgeoleku rahvakomissariaadid (NKGB, RJRK), mis 1946. aastal nimetati ümber ministeeriumideks. 1953. aastal ühendati mõlemad ministeeriumid ühtseks siseministeeriumiks. Kuid juba järgmisel aastal eraldati siseministeeriumist julgeolekuga tegelevad struktuuriüksused ning moodustati nende baasil Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB). Julgeolekuorganitele komitee staatuse andmine oli selgeks märgiks selle institutsiooni varasema mõjuvõimu tuntuvalt kärpimisest ühiskonnas. Julgeolekuorganid allutati senisest enam parteiaparaadi kontrollile.

KGB ülesanded olid mitmepalgelised. Ühest küljest tuli pidevalt ühiskonda jälgida ja kontrollida, et eos juba tasalülitada kõikvõimalikud "nõukogudevastased" kavatsused ja ettevõtmised. KGB pidi võimude jaoks olema ühiskonna silmadeks ja kõrvadeks. Lisaks pidi KGB olema, eriti üleliidulisel tasandil, omamoodi ajutrustiks, kus töödeldi nii siseriiklikku kui välismaalt saadud informatsiooni ja edastati seda võimuladvikule. KGB ülesandeks oli loomulikult ka välisluure ja vastuluure teostamine, kõrgete võimukandjate julgeoleku tagamine, eriside kindlustamine, välisraadiojaamade segamine, välismaalaste kontaktide kontrollimine ja paljud muudki toimingud. Kõigi KGB ülesannete täitmiseks ei piisanud ainuüksi koosseisulistest töötajatest, kelle kõrval värvatakse julgeolekuorganitega kaastööd tegema erinevate ühiskonnakihtide esindajaid. KGB kaastöölised võisid olla vabatahtlikud või sundvärvatud, s.t need, keda suudeti kas ähvardustega või muul viisil sundida teiste järele nuhkima.⁴

¹ Vt selle kohta lähemalt: **E. Zubkova**. Феномен "местого национализма". "Эстонское дело" 1949–1952 годов в контексте советизации Балтии. – Отечественная история 2001, № 3, lk 89–102; **J. Subkova**. Kaderpolitik und Säuberungen in der KPdSU (1945–1953). – Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953. Hermann Weber, Ulrich Mähler (Hrsg.). Paderborn, München, Wien, Zürich, 1998, lk 187–236; **T. Tannberg**. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. "Eesti süüasi" (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna 2001, nr 3, lk 120–125; Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ago Pajur, Tõnu Tannberg (tegevtoim.). Tartu, 2005, lk 281.

² E. Zubkova. Прибалтика и Кремль 1940–1953, l. 165–190.

³ **M. Ehala**. ЕКР keelepoliitikast aastail 1978–1987. – Looming. 1988, nr. 11, lk. 1508–1514; **S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand**. 40 kirja lugu : katse portreeterida neostalinismi. Tallinn, 1990.

⁴ Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ago Pajur, Tõnu Tannberg (tegevtoim.). Tartu, 2005, lk. 256–260.

Meelsasti kasutas Moskva ka "valvsate kodanike" **pealekaebamist**. Kõikvõimalikud signaalid olid Moskvale oluliseks informatsiooniks. Tollal oli pealekaebamine teatud mõttes riiklikult aktsepteeritud tegevus ja sellega ka aktiivselt tegeleti. Kohtadelt tulnud kaebustesse suhtuti Kremli võimuladvikus väga tõsiselt. Peaaegu iga "signaal" vaadati läbi ning kontrolliti üle ja vajadusel rakendati ka olukorra "normaliseerimiseks" vastavaid meetmeid. Arutamist leidsid isegi küllalt tühised kaebused. Sageli käivitasid pealekaebamised ühiskonnas väga olulisi protsesse. Nii on 1950. aasta pleenumi eelloos äärmiselt suur tähtsust Eestist Moskvasse laekunud kaebustel.

Aastatel 1944–1953 kujundati Eesti NSVs ja teistes Balti liiduvabariikides lõplikult välja keskuse kontrollimehhanismide süsteem liiduvabariigi üle. Tollal ellurakendatud süsteem aitas väga palju kaasa Baltikumi sovetiseerimisele ning uuele võimule lojaalsete töötajate väljasõelumisele. Pärast J. Stalini surma keskuse ja liiduvabariigi võimuvahekorrad küll teisenesid ning järelevalve äärealade üle lõdvenes, kuid sõjajärgsetel aastatel paika pandud kontrollimehhanismid jäid põhiosas püsima ning toimisid kuni 1980. aastate teise pooleni peaaegu muutumatult.

Majandus Eesti NSVs

Kalev Kukk

Venemaa resp. NSV Liidu koloniaalpoliitika Eestis

Eesti annekteerimine II maailmasõja tulemusena tollal NSV Liidu nime all tegutsenud Venemaa poolt tähendas ühtlasi Eesti majanduse liitmist formaalse liiduvabariigina üleliidulisse majandusüsteemi. Sellel protsessil, mida sõjajärgseil aastail tavatseti nimetada Eesti NSV majanduse taastamiseks ja sotsialistlikuks ümberkorraldamiseks, olid kõik klassikalise kolonialismi tunnused, nagu:

- 1) varasema, s.o 1920.–1930. aastail väljaarendatud rahvuskeskse majandusstruktuuri eesmärgipärane hävitamine;
- 2) võõrvõimu huve järgiva tootmisstruktuuri import nn üleliiduliste spetsialisatsiooniharude ennakarendamise näol;
- 3) kohalike loodusvarade ekstensiivne röövellik kasutamine;
- 4) põliselanikkonna assimileerimisele suunatud töökohtade ja migratsioonipoliitika;
- 5) seniste majandussidemete läbilõikamine ning Eesti isoleerimine maailmamajandusest.

Olemuslikult väljendus Eesti muut(u)mine NSV Liidu rahvamajanduse koostisosaks varasema turupõhiselt arenenud majanduse allutamises Moskvast lähtunud direktiivsele keskplaneerimisele toetunud majanduskorraldusele. Selle, NSV Liidus juba varem rakendatud majandusmudeli lähtekeht oli tootmisvahendite riiklik omand. Varem eraomandis olnud maa ja ettevõtted natsionaliseeriti, valdavalt 1949.–1950. aastal kollektiviseeriti põllumajandus sunniviisil. Suur osa toonastest omanikest ja majanduseliidist kas vangistati või saadeti 1941. ja 1949. aasta suurkütudatistega Venemaa põhjapiirkondadesse ning Siberisse. Eesti loodusvarad ja tootmisvõimsused allutati otseselt NSV Liidu keskvõimule.

1987. aastal andsid näiteks liidulise alluvusega ettevõtted 29,2%, liidulis-vabariikliku alluvusega ettevõtted 62,2% ning vabariikliku alluvusega ettevõtted üksnes 8,6% ENSV tsiviiltootuse kogutoodangust (selles jaotuses ei kajastu näiteks otseselt sõjatööstusettevõtete, nagu *Dvigatel*, *Baltijets* jt, toodang). Enam-vähem samasugune jaotus oli siseloomulik kogu ENSV-ajale, erandi moodustas üksnes lühike nn rahvamajandusnõukogude periood (1957–1964), kui liiduvabariikide majandus allutati valdavalt kohalikele juhtimisorganitele. See ei tähendanud siiski ENSV majanduse muutumist vabariiklikumaks. Vastupidi, Eesti NSV asemel hakati kasutama terminit *Eesti administratiivne majandusrajoon*, millega paistis silma tollane ENSV Rahvamajandusnõukogu esimees Arnold Veimer.¹

Sõjapurustuste likvideerimine võimaldas NSV Liidu keskvõimul varjata oma imperialistlikke taotlusi Eestis eufemistliku vennasvabariikide vennaliku abi sildiga. Majanduse sõjajärgne taastamine, mis vältimatult nõudis suuri kulutusi, pakkus samal ajal soodsa võimaluse korraldada Eesti majandusstruktuur ümber, lähtudes üleliidulistest huvidest. Need huvid polnud pelgalt majanduslikud, vaid taotlesid otseselt ka Eesti rahvusliku struktuuri muutmist. Arvutused näitavad, et Eesti linnarahvastiku juurdekasvust ainuüksi 1945.–1950. aastal 267 000-lt 516 000-ni langes sisserännu, s.o peamiselt muulastest kolonistide arvele vähemalt 90%.² Eesti rahvastiku juurdekasvust 1951.–1989. aastal 466 600 inimese võrra langes sisserännu arvele 52%.³

Majanduslikus mõttes stimuleerisid Eesti majanduse liidukeskset arendamist suhteliselt hästi väljaarenenud tootmisliku ja sotsiaalse infrastruktuuri olemasolu, ajaloolised tootmistraditsioonid ning kõrge töökultuur. Ligitõmbavaiks osutusid kergesti kättesaadavad loodusvarad (eelkõige põlevkivi ja mets) ning idapoolsete naaberaladega võrreldes kõrgem elatustase. Sestap oli investeerimine Eestisse odavam ja seotud väiksema majandusliku riskiga kui enamiku NSV Liidu n-ö vanade piirkondade puhul. Kõige kaalukamaks majanduslikuks välisteguriks ENSV rahvamajanduse sõjajärgsel arendamisel tuleb siiski pidada Leningradi lähedust, mis kujundas ühtlasi industrialiseerimise põlevkivikeskse suunitluse.

¹ Vt nt Arnold Veimer. Kompleksnoje razvitije i spetsializatsija Estonskogo ekonomitšeskogo administrativnogo rajona. Tallin, 1961.

² Eesti NSV ajalugu. III kd. Tallinn, 1971, lk 601.

³ Statistika aastaraamat 1994. Tallinn, 1994, lk 49, 75–76 (autori arvutused).

Tööstus

Leningradi lähedus ning rikkalikud, kergelt hõivatavad põlevkivivarud, mis sobisid Leningradi varustamiseks põlevkivist toodetava gaasi ja vedelkütusega, hiljem ka elektrienergiaga, olid põhjuseks, miks siinsesse tööstusesse investeeriti sõjajärgsel kümnendil arvestatuna 1 elaniku kohta võrreldes enamiku teiste NSV Liidu piirkondadega oluliselt rohkem. Põlevkivitööstuse arendamine kui eesmärk, mille puhul peeti silmas eelkõige Leningradi vajadusi, fikseeriti juba NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee 10. juuni 1945 määruses „Eesti NSV ja Leningradi oblasti põlevkivitööstuse taastamisest ja arendamisest ning Leningradi varustamisest gaasiga”.¹

1946. ja 1950. aastal suunati põlevkivitööstusesse näiteks vastavalt 58% ja 42% kõigist ENSV tööstusesse tehtud investeeringutest. Põlevkivitööstuse arendamise otsesest orienteeritust Leningradile näitab ilmekalt kas või fakt, et Kohtla-Järvel toodetud põlevkivigaas jõudis torujuhet pidi Leningradi viis aastat varem kui Tallinna, vastavalt 1948. ja 1953. aastal. Ka 1950.–1970. aastail ehitatud suured põlevkiviküttelised Narva elektrijaamad (*Balti Soojuselektrijaam* ja *Narva Elektrijaam* koguvõimsusega 3,2 GW) olid mõeldud kogu NSV Liidu loodepiirkonna varustamiseks elektrienergiaga (tabel 1).

Tabel 1. Põlevkivi ja elektrienergia tootmine ENSVs²

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Põlevkivi (mln t)	3,5	9,2	18,9	31,3	26,4	23,3
Elektrienergia (TWh)	0,4	2,0	11,6	18,9	17,8	17,6
Elektrienergia netoväljaveo osatähtsus toodangus (%)*	-	22,4	60,0	56,6	47,1	42,4

* Väljaveo ja sisseveo saldo suhe brutotoodangusse

Üleliidulisele turule orienteeritud haruna asuti taastama ja arendama ka kergetööstust, kusjuures selliseid suuri puuvillatööstusettevõtteid nagu *Kreenholmi Manufaktuur* ja *Balti Manufaktuur* taastati ning laiendati just üleliidulisi huve silmas pidades. Kõigist tööstusesse tehtud investeeringutest langes näiteks 1950. ja 1955. aastal kergetööstusele vastavalt 22% ja 19%.

1950. aastate keskpaigast suunati kahe aastakümne jooksul suurimad investeeringud elektroenergeetikasse – 1960., 1965. ja 1970. aastal vastavalt 23%, 28% ja 34% kõigist tööstuslikest investeeringutest. 1960. aastail asuti intensiivselt arendama ka toiduaine-, eelkõige ookeanipüügile toetuvat kalatööstust, ning masina- ja metallitööstust. Sedamööda muutus ajapikku tööstuse harustruktuur (tabel 2).

Tabel 2. ENSV tööstuse harustruktuuri muutumine (1985. aasta hindades, protsentides; autori arvutused)³

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Tööstus kokku	100	100	100	100	100	100
sealhulgas						
Elektroenergeetika	1	2	6,4	6,2	5,3	4,7
Kütusetööstus	8	6	5,9	6,8	6,1	5,5
Keemiatööstus	2	3	3,1	3,1	3,4	3,3
Masina- ja metallitööstus	5	6	10,5	14,4	16,0	17,2
Metsa-, puidu-, tselluloosi- ja paberitööstus	16	11	8,7	7,9	8,4	9,0
Ehitusmaterjalitööstus	3	4	4,8	4,4	4,3	4,4
Kergetööstus	31	35	28,2	23,4	23,1	22,7
Toiduainetööstus	34	33	30,4	28,0	27,2	26,0

¹ Vt O gazifikatsii Leningrada. Materialõ IX sessii Leningradskogo gorodskogo soveta deputatov trudjaštšihsjä. 18–19 ijulja 1945 g. Leningrad, 1945.

² Eesti Statistikaamet.

³ Vt Kalev Kukk. Majanduskahjud. – Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Tallinn, 2005, lk 137.

Kokkuvõtliku ülevaate tähtsamate tööstustoodete tootmisest aastail 1950–1989 annab tabel 3.

Tabel 3. Mõnede tähtsamate tööstustoodete tootmine ENSVs¹

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Mineraalväetised (tuh t)*	256	268	244	214
Elektrimootorid (tuh tk)	77	216	294	309	286	215
Ekskavaatorid (tk)	-	339	1680	2251	2115	1645
Saematerjal (tuh m ³)	578	891	798	637	668	574
Puitlaastplaadid (tuh m ³)	-	-	3,2	3,8	13,4	19,3
Suusad (tuh paari)	65	424	539	885	939	1031
Tselluloos (tuh t)	46	95	118	87	104	92
Paber (tuh t)	38	87	105	93	90	92
Tsement (tuh t)	91	101	964	1213	1094	1129
Puuvillane riie (mln m ²)	21	108	193	178	198	188
Nahkjalatsid (mln paari)	1,2	3,9	6,9	5,8	5,8	7,1
Kalapüük (tuh t)	26	82	291	434	413	402
Või (tuh t)	9,5	17,2	21,6	30,4	32,0	31,3
Juust (tuh t)	0,9	3,2	8,9	12,1	15,2	16,9
Konservid (mln tingkarpi)	10	62	151	317	337	355
Viin jt piiritusjoogid (tuh dkl)	565	923	1954	2228	2038	1490

* Ümber arvatud 100% toimeainesisaldusele

Põllumajandus

Otseste sõjakaotuste ja põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise tõttu (see hõlmas talumajapidamiste likvideerimist, sundkollektiviseerimist ning edukamate talupoegade ja nende perede kütuditamist) vähenes 1955. aastaks külvipind 1940. aastaga võrreldes 15%, veiste arv 18%, sh lehmade arv 34%, ning sigade arv 13%. Lihatoodang vähenes neil aastail 15% ja piimatoodang 29% võrra.²

Ehkki 1957. aastaks oli talumajapidamistest kollektiviseeritud, st liidetud kolhoosidesse ja sovhoosidesse 99,3%, jäi ühiskonnastatud sektori osatähtsus põllumajandussaaduste tootmisel pikka aega tagasihoidlikuks. 1958. aastal andsid kodumajapidamised ja vähesed järele jäänud talud näiteks 60% Eesti liha-, 51% piima- ja 76% munatoodangust. Sõjaeelse Eesti tootmismahud saavutati ENSV põllumajanduses alles 1950. aastate lõpus.

Aegamööda orienteeriti ENSV põllumajandus üha rohkem Moskva ja Leningradi varustamisele, kuivõrd NSV Liidu äärmiselt madala tootlikkusega põllumajanduse taustal paistis Eesti silma oma suhteliselt efektiivse tootmisega. Seejuures tuleb siiski arvestada, et ENSV põllumajandus toetus üha suuremal määral sisseveetavale jõusöödale. 1988. ja 1989. aastal veeti sisse juba 1,3 miljonit tonni söödateravilja. Sisuliselt võis 1980. aastate lõpus rääkida hüperindustrialiseeritud ENSV põllumajandusest: suuresti naftadollarite eest imporditud teravili tuli sisse, sellest toodetud liha ja piim läksid rublade eest välja nn üleliidulistesse fondidesse. Rekordaastaks jäi 1987, mil üleliidulistesse fondidesse tarniti 70 000 tonni liha ja lihasaadusi (sellega täideti 2,9% kogu fondist) ning 535 000 tonni piima ja piimatooteid (3,8% fondist). Söödateravilja sisseveo järsk vähenemine (1990. ja 1991. aastal vastavalt 747 000 ja 300 000 tonni) lõi loomulikult jalad alt senisel põllumajandusel.

Kokkuvõtliku ülevaate tähtsamate põllumajandussaaduste tootmisest aastail 1950–1989 annab tabel 4.

¹ Eesti Statistikaamet.

² Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul. Tallinn, 1960, lk 41–43.

Tabel 4. Mõnede tähtsamate põllumajandussaaduste tootmine ENSVs¹

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Tera- ja kaunvili (aidakaalus, tuh t)	522	363	726	1197	929	1183
Kartul (tuh t)	1140	1303	1414	1146	833	864
Liha (tapakaalus, tuh t)	54	100	136	196	217	229
Piim (tuh t)	508	857	1025	1170	1260	1277

Majandussidemed

Tingituna majanduse väikesest mahust, paljude oluliste tootmisressursside puudumisest ja NSV Liidu majanduspoliitilistest taotlustest veeti suur osa ENSV toodangust välja, samavõrra loomulik oli ka sisseveo suur osatähtsus tarbimises. 1987. aastal veeti näiteks siinsest tööstustoodangust välja 41%, Eestis tarbitud tööstustoodangust kaeti sisseveoga 45%.² Kuhu ENSVs toodetu ja kust saadi siin tarbitu veeti, otsustati põhiosas NSV Liidu majanduse keskorganites (NSV Liidu Riiklikus Plaanikomitees, NSV Liidu Riiklikus Varustuskomitees jt).

ENSV majandussidemed piirdusid seejuures siiski valdavalt NSV Liidu siseturuga. Välismaale müüdi 1980. aastail üksnes 2–3% ENSV tööstustoodangust. Statistiliselt moodustas välisriikide osatähtsus siinse toodangu koguväljaveos pelgalt 5–7%, sellestki 2/3 läks sotsialistlikesse riikidesse, kellega NSV Liit kauples suuresti põhimõttel „kaup kauba vastu“ (tabel 5). Igasugust konkurentsi eitava plaanimajanduse ning enesessesulgumise tulemus oli NSV Liidu ja samavõrra ka ENSV töötleva tööstuse toodangu äärmiselt madal konkurentsivõime välisurgudel, pealegi oli väliskaubanduse puhul tegemist riikliku väliskaubandusmonopoliga, mida esindasid üleliidulised väliskaubanduskoondised.

Tabel 5. Ida- ja lääneturg ENSV välja- ja sisseveos (protsentides)³

	1956	1966	1977	1982	1987
Väljavedu:					
• teistesse liiduvabariikidesse	97,6	89,0	92,9	94,6	92,7
• välisriikidesse	2,4	11,0	7,1	5,4	7,3
Sissevedu:					
• teistest liiduvabariikidest	95,3	87,3	81,7	80,9	81,8
• välisriikidest	4,7	12,7	19,3	19,1	18,2

Teistesse liiduvabariikidesse välja veetud toodangus langes 1987. aastal Venemaa osaks 61%, sisseveos oli Venemaa osatähtsus 58%.

Milline oli ENSV majanduse arengutase?

See on küsimus, millele on ühest vastust raske anda. Ühest küljest iseloomustasid ENSV nagu kogu NSV Liidu majandust silmatorkavalt suured naturaalsed tootmisnäitajad (ja vastavalt potentsiaalselt kõrged kohad maailma riikide pingereas), teisest küljest aga kõigi ressursside ja tarbekaupade ületüldine ning järjest süvenenud defitsiit. Nii näiteks toodeti 1988. aastal Eestis 1 elaniku kohta arvestatuna 11 188 kWh elektrienergiat (Soomes, Rootsis ja Saksamaa LVs vastavalt 10 846, 20 104 ja 7101 kWh), liha 145 kg (73, 67 ja 96 kg), piima 818 kg (556, 406 ja 405 kg), võid 20,7 kg (11,0, 8,1 ja 6,9 kg), tsementi 762 kg, mineraalväetisi 156 kg, puuvillast riidet 122 m² jne.⁴

See oli eeskätt tootmine tootmise enda pärast (statistika töepärasus on muidugi iseküsimus) ja nagu juba öeldud, oli toodetu kõlblik turustamiseks üksnes põhjatul ja kõigele leppival NSV Liidu siseturul.

¹ Eesti Statistikaamet.

² Ühiskondliku kogutoodangu maatriksbilansi andmeil.

³ Vt Kalev Kukk. Muutustest Eesti geökonoomilises asendis 20. sajandil (empiiriline käsitlus välismajandussidemete geograafilise jaotumuse alusel). – Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat. 33. kd. Tallinn, 2001, lk 166.

⁴ Eesti statistika aastaraamat 1990. Tallinn, 1991, lk 413–418.

Veelgi suurema tinglikkusega tuleb suhtuda igasugustesse väärtuselistesse järeldustesse, kui võrd nende lähtekohaks on administratiivselt kehtestatud, s.o kunstlikult fikseeritud hinnad, kusjuures eelistatud oli töötlev tööstus. Rahvusvahelisteks võrdlusteks saaks meetoodiliselt kasutada alles 1980. aastate lõpul NSV Liidus kasutusele võetud rahvamajanduse kogutoodangu (GNP) näitajat, ent rublades mõõdetuna ei väljenda seegi midagi. Vähegi ühest dollarivastet sellele pole, sest rublal ja dollaril puudus igasugune säärase arvestuste puhul aktseptitav seos, st tegelik turuhind.

ENSV 1989. aasta rahvamajanduse kogutoodang 4030 rubla 1 elaniku kohta (majanduse koondnäitajaid aluseks võttes olid Eesti ja Läti majanduslikult kõige arenenumad liiduvabariigid) olnuks aastalõpu rubla ametliku kursi järgi ekvivalentne umbes 6400 dollariga, selleks ajaks sisseseatud nn turismikursi järgi aga 640 dollariga. Esimesel juhul paiknenuks Eesti maailma riikide pingereas potentsiaalselt 35.–40. kohal, teisel juhul kuskil 110.–120. koha piirimal. Ligi-lähedaselt võiks Eesti 1980. aastate lõpu rahvamajanduse kogutoodangut arvestatuna 1 elaniku kohta hinnata 2200–2300 dollarile, mis lubaks ENSVd kõrvutada näiteks Ungariga.

Lõpetuseks

Kõige adekvaatsema hinnangu ENSV majandusele ja selle arengutasemele andsid esimesed Eesti iseseisvuse taastamise järgsed aastad, kui turg tõestas, et sinne tootmine polnud suurt midagi väärt. Eestis toodetut ei vajanud ei sise- ega välisturg. Selle eest oldi valmis maksuma äärmiselt madalat hinda, kui sedagi. Varasem sotsialistlik tootmine oli määratud hääbumisele. Berliini Deutsches Institut für Wirtschaftsforschungi hinnangu kohaselt moodustas Eesti sisemajanduse kogutoodang (GDP) 1 elaniku kohta arvestatuna krooni tegelikku vahetuskursi aluseks võttes Austria vastavast näitajast ainult 5%, raha ostujõu pariteeti arvestades 20%. Varem NSV Liidu siseturule suunitletud tootmine hääbus kiiremini, kui on arenenud välja uus, nüüd juba rahvusvaheliselt konkurentsivõimeline majandus.

Eesti nagu teiste endiste sotsialismimaade majanduse sotsialismiaegset arengutaset võiks mõõta nn siirdekriisi sügavusega, mida kvantitatiivselt iseloomustab hästi sisemajanduse kogutoodangu (SKT) statistiline vähenemine. Euroopa Rekonstrueerimis- ja Arengupanga (EBRD) hinnangul vähenes Eesti sisemajanduse kogutoodang aastail 1990–1994 kokku 38%, mis oli võrreldes teiste endiste liiduvabariikidega isegi üks väiksemaid (tabel 6). Tõsi, kõigisse niisugustesse arvulistesse hinnangutesse tuleb suhtuda äärmiselt ettevaatlikult kas või seetõttu, et need ei võta arvesse majanduses toimunud kvalitatiivseid muutusi.

Tabel 6. Siirdekriisi sügavus endistes NSVdes (sisemajanduse kogutoodangu muutus eelmise aasta suhtes, protsentides)¹

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Eesti	-6,5	-13,6	-14,2	-8,8	-1,6	4,5	4,4	11,1
Läti	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	2,2	-0,9	3,9	8,4
Leedu	-5,0	-5,7	-21,3	-16,2	-9,8	3,3	5,1	8,5
Venemaa	-3,0	-5,0	-14,8	-8,7	-12,7	-4,0	-3,6	1,4
Valgevene	-3,0	-1,2	-9,6	-7,6	-11,7	-10,4	2,8	11,4
Ukraina	-4,0	-10,6	-9,7	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-3,0
Moldova	-2,4	-17,5	-29,1	-1,2	-30,9	-1,4	-5,9	1,6
Gruusia	-12,4	-20,6	-44,8	-25,4	-11,4	2,4	10,5	10,6
Armeenia	-7,4	-11,7	-41,8	-8,8	5,4	6,9	5,9	3,3
Aserbaidžaan	-11,7	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	0,8	6,0
Kasahstan	-0,4	-11,0	-5,3	-9,2	-12,6	-8,2	0,5	1,7
Usbekistan	1,6	-0,5	-11,1	-2,3	-4,2	-0,9	1,6	2,5
Türkmenistan	2,0	-4,7	-5,3	-10,0	-17,3	-7,2	-6,7	-11,3
Kõrgõzstan	5,7	-7,9	-13,9	-15,5	-20,1	-5,4	7,1	9,9
Tadžikistan	-1,6	-7,1	-29,0	-11,0	-18,9	-12,5	-4,4	1,7

¹ Transition report 2007. European Bank for Reconstruction and Development. London, 2007, lk 35 (<http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stat/sei/xls>).

Võimatu võimalikuks tegemine: Eesti NSV eestlaste ja soomlaste suhted 1944–1987

Helena Sepp

Artikli eesmärk on anda ülevaade kahe lähedasest keelesugulasest naaberrahva – eestlaste ja soomlaste – lävimisest ülimalt takistatud ja piiratud suhtlemise perioodil 1944–1987, mis oma keerulise absurdsuse tõttu tundub tänapäeva avatud Euroopa kontekstis uskumatuna, kohati isegi naljakana, kuigi oli oma põhiolemuselt eelkõige traagiline ajajärk. 1944. aasta sügiseks olid n-õ Soome silla lõunapoolsed alustalad purunenud: Eesti oli kaotanud oma iseseisvuse ning eestlastest Soome-sõbrad ja nn hõimutegelased olid kas läände põgenenud või kaotanud oma sõna- ja tegutsemisvabaduse ENSV režiimi tingimustes. Piltlikult öeldes oli raudne eesriie lõhkunud hõimusilla. Kuigi Soome säilitas oma iseseisvuse, oli soomlaste välispoliitiline tegutsemisruum piiratud, esialgu isegi olematu. Nii Eesti kui ka Soome horisonti varjutas võimsa Nõukogude Liidu vari. NSVLi keskvõimu poolt rangelt piiratud ja kontrollitud suhtlemine üle Soome lahe hakkas normaliseeruma alles impeeriumi majandusliku ja ideoloogilise kokkuvõrsemise lõppfaasis aastail 1988–1991.

Selles üldistavas artiklis on uuritav ajajärk jagatud neljaks alaperioodiks. Iga perioodi puhul vaadeldakse eraldi tegutsemisvõimaluste piire, suhete (soomlastest) eestvedajaid ja olulisi huvirühmi ning nende motiive ja taotlusi. Kes võisid omavahel suhelda ning missuguste kanalite ja institutsioonide vahendusel see toimus? Suhetest üritatakse visandada panoraampilti, mis hõlmaks nii tavarahva kui ka kultuurieliidi kogemusi; pööratakse tähelepanu ametlikele ja (raamidest väljunud) mitteametlikele suhetele ning proovitakse kokku võtta suhete tulemusi ja mõju.

Allikatena on kasutatud peamiselt teadus- ja aimekirjandust. Materjalide hulgas domineerivad soomlaste uurimused seetõttu, et põhja pool Soome lahte on Soome-Eesti suhete ajalugu valgustavat kirjandust rohkem välja antud kui Eestis.

Katkestuse aastad (1945–1955)

1944. aasta septembris katkesid otsesidemed Soome ja Eesti NSV vahel. Sõjajärgse aastakümne vältel 1945–1955 ei käinud teatavasti ükski Soomes elav Soome kodanik Nõukogude Eestis. Sel perioodil pääsesid kodumaale jäänud eestlaste hulgast Helsingisse visiidile vaid mõned harvad ja valitud: nt sai kirjanik Ralf Parve 1947. aastal komanderingu Soome Moskva Kirjanike Liidult ning 1952. aasta Helsingi olümpiamängudel võitis kuldmedali Nõukogude Liidu delegatsiooni koosseisu kuulunud maadleja Johannes Kotkas. Tee Tallinnast Helsingisse käis Moskva kaudu ning suhtlemise ainsa lubatud raamistiku moodustasid Soome ja Nõukogude Liidu suhted tervikuna, mille rüpes Eesti NSV-l ja eestlastel ei olnud mingit eristaatust.

Säärane idanaabri hoiak väljendus hästi nn sõprusorganisatsioonide tasemel. 1944. aasta vahe-rahulepingu määruste alusel suleti Soomes kõik nn fašistlikud organisatsioonid, nende hulgas *Akadeemiline Hõimuklubi* ja Eesti-seltsid. Suhteid Nõukogude Liidu ja selle rahvastega hakkas korraldama Soomes sügisel 1944 asutatud *Soome ja Nõukogude Liidu Selts (SNS)*, mille liikmeskonna moodustasid prominentsed poliitikud ning kommunistid. See sõpruselts saavutas monopoolse seisundi. Kuna ainult selle organisatsiooni kaudu oli kaduvväike võimalus saavutada mingisugune kontakt ENSV eestlastega, liitusid seltsiga ka mõned üksikud Eesti-huvilised. Enamik senistest hõimusõpradest hoidis aga sellest resoluutselt eemale ja eelistas suhelda läände pääsenud väliseestlastega. SNSi raames üritati 1948. aastal asutada omaette Eesti-osakonda, aga katse luhtus.

Kuigi Soome välispoliitika oli kammitsetud, säilitas traditsiooniline isamaaline ja kodanlik mentaliteet aastail 1940–1950 oma elujõulisuse ning domineeriva rolli Soome ühiskonnas. Soome sisepoliitikas ja kultuurielus ei toimunud sellist murrangulist pööret ega katkestust, mis teostus

okupeeritud Eestis stalinismi perioodil. Seetõttu võisid säilida ka varjamatud hõimumeelsed ja estofiilsed hoiakud, mis võrsusid tavaliselt Soome oma rahvustunde pinnalt. Huvi säilimise eestlaste vastu garanteeris lähedane keelesugulus. Niisugune estofiilne hoiak säilis Soome akadeemilises maailmas (ka üliõpilasorganisatsioonides) ja eriti ülikoolide nn rahvuslike teaduste osakondades ning sääraustes auväärses (teadus)seltsides nagu *Soome Kirjanduse Selts (SKS)* ja *Soomluse Liit (SL)*. Need organisatsioonid ja asutused sõlmisid aktiivseid suhteid väliseestlastega eriti 1950. aastail.

Soome sõjaeelsed estofiilid suhete taastajatena (1956–1964)

Hruštšovi sula pehendas Nõukogude Liidu suhtumist lääneriikidesse, sh Soomesse. 1956. aasta veebruaris valiti poliitilisse tsestrumisse kuuluva Maaliidu kandidaat Urho Kaleva Kekkonen Soome presidendiks. Enne seda oli Kekkonen läbinud poliitilise metamorfoosi, mis konservatiivsemate isamaalaste arvates tähendas Kremli jooksupoisiks hakkamist. Oma noorusaastail oli Kekkonen kuulunud rahvusradikaalsesse organisatsiooni *Akadeemiline Karjala Selts (AKS)* ning omandanud selle nn ehtsoomelikud Rootsi- ja Vene-vastased ning Eesti-sõbralikud hoiakud. 1943. aastal, kui Kekkonen lõplikult veendus, et natsi-Saksamaa kaotab ja Nõukogude Liit võidab Teise Maailmasõja, revideeris ta oma Vene-vaenulikke seisukohti. Kekkonenist kujunes sõjajärgsel perioodil Soome uue, eelkõige geopolitiliste realiteetidega arvestava välispoliitika liider, kellel õnnestus saavutada Nõukogude Liidu juhtkonna usaldus eriti Hruštšovi perioodil. Poliitikuna oli Kekkonen väga iseseisev ja oskuslik. Eelkõige seisis ta Soome rahvuslike huvide eest, mille hulka kuulus tema arvates ka eestluse – eelkõige eesti keele ja rahvusliku kultuuri – säilimine ENSVs.

President Kekkoneni kultuuripoliitilistes ettevõtmistes osalesid mitmed tema põlvkonnakaaslastest sõbrad, kes olid AKSi taustaga haridustegelased. Need 1900. aastate paiku sündinud mehed olid oma nooruses uskunud, et kui nemad haaravad kord Soome riigitüüri enda kätte, väljendub Eesti-orientatsioon Soome välispoliitikas märkimisväärsel viisil. Nüüd olid olulised positsioonid käes, aga iseseisvuse kaotanud Eesti juhtivatel kohtadel olid enamasti kas venelased või Venemaa eestlased, kellega puudusid ühised vaimsed pidepunktid. Rahvuskultuurilistel põhjustel soovisid soome haritlased arendada suhteid eelkõige Tartu Ülikooli ja Tallinna Teaduste Akadeemiaga.

Esimest korda pärast Teist maailmasõda avanes nüüd reaalne võimalus taastada otsesidemed Eesti teadusasutustega. Seda võimaldas 1955. aastal sõlmitud Soome ja Nõukogude Liidu vaheline teaduslik-tehniline koostööleping. Selle lepingu raames käisid Kekkoneni usaldusisikutest professorid Kustaa Vilku (etnoloog ja Soome sõjaaegse tsensuuri juhataja) ning Väinö Kaukonen (rahvaluuleteadlane) Tallinnas ja Tartus 1956. aasta kevadel. Varsti järgnesid esimesed ametlikud kultuuridelegatsioonide vahetused. Soome esimeste delegaatide hulgas domineerisid sõjaeelsest perioodist pärit hõimuveteranid, seevastu Eesti esimestest delegaatidest kuulus soomlaste vanade tuttavate hulka üksnes professor Paul Ariste, ülejäänud olid kas Nõukogude režiimi usalduse pälvinud kirjanikud (nt Juhan Smuul, Rudolf Sirge ja Ralf Parve), teised ENSV olulised tegelased (nt Harald Haberman ja Paul Rummo) või andekad loovisikud (nt Gustav Ernesaks ja Vive Tolli). Nii algas kultuuridelegatsioonide vahetamise ajastu. Soomlaste tegevust kritiseeriti väliseestlaste hulgas, kelle arvates Eesti NSV külastamine tähendas Nõukogude okupatsiooni heakskiitu.

Nõukogude Eestis loodi 1956. aastal näiliselt kultuurisuhete arendamiseks Soomega omaette sõprusühing VOKS, mis kontakteerus kohe Soome SNSiga. VOKSi sisuline ülesanne oli reklaamida sotsialistlikku korra. ENSV avanemisele reageeriti SNSis: selle juurde rajati 1957. aastal esimest korda spetsiaalne Eesti-osakond. Selle osakonna spetsialistide koosseis, kuhu kuulusid esialgu nt professorid Kustaa Vilku ja Lauri Posti, ei olnud kooskõlas SNSi kommunistliku suunitlusega. Sellest hoolimata umbusaldasid kodanlikud haritlased SNSi Eesti-osakonda, mis seetõttu 1959. aasta paiku häabus.

Soome vanade estofiilide tegevuse luigelauluks ning uue, järjest intensiivsema suhtlemisperioodi alguseks kujunes Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni mitteametlik visiit Nõukogude Eestisse 1964. aasta märtsis. Kekkonen soovis toetada eestlaste rahvuskultuurilisi püüdlu-

si ning tihendada soomlaste ja kodueestlaste omavahelist suhtlemist. Kuna president oli veendunud, et eestlus võib pikemas perspektiivis säilida üksnes Eestis, mitte väliseestlaste seas, eelistas ta arendada suhteid kodueestlastega. Selline suhtumine sobis – muidugi hoopis teistel põhjustel – Nõukogude Liidu juhtkonnale, kes soovis pagulaseestlaskonda maailmapoliitika areenilt välja lülitada. Kekkonenile anti mõista, et ENSV uksed võiksid endisest rohkem avaneda soomlastele ainult juhul, kui soomlased katkestaksid suhted väliseestlastega. Sellise soovitu-se edastaski Kekkonen oma põlvkonna hõimuveteranidele 1964. aastal kohe pärast oma Eesti-visiiti. Mõistagi ei meeldinud säärane ettepanek, mis sisuliselt tähendas vanade sõprade hülgamist, Kekkoneni põlvkonnakaaslastele ning enamik neist ei loobunud pagulaskontaktidest. Seevastu noorharitlastel, kellel puudusid seda laadi isiklikud sidemed, oli palju loomulikum hakata suunduma ENSVsse, kui niisugune võimalus oli lõpuks ometi avanenud. Kekkoneni tegevus kandis vilja: 1965. aasta suvel avati Tallinna ja Helsingi vahel regulaarne laevaliiklus.

Soome turistid Tallinnas ja eesti keele lektorid Soomes (1965–1981)

Soome ja Eesti NSV kultuuriline suhtlus oli 1960. aastate teisel poolel võrdlemisi elav. Näiteks osales soomlaste delegatsioon 1965. aastal Tallinna laulupeol ning paljud ENSV teadlased said osa võtta Helsingis korraldatud rahvusvahelisest fennougristika kongressist. 1967. aastal korraldati eestlaste ja soomlaste vahel koguni üheksa spordivõistlust. Televisioonis näidati Eesti-Soome mälumänge ning muusikasaateid. Teadusturism kasvas edasi: Soome pääsesid nt eesti metsateadlased, arstid ja filoloogid. Kultuurivahetus toimus 1960. aastal sõlmitud Soome ja Nõukogude Liidu kultuurilepingu alusel ning selle praktilise korralduse eest vastutas Soomes SNS, mille juures taastati 1966. aastal spetsiaalne Eesti-osakond.

1960. aastate keskpaiku toimus Soomes pöördeline murrang moderniseerumise poole, millega ühenduses levisid noorema haritlaskonna hulgas lääneliku uusvasakpoolsuse aated. Paljud aktiivsed noored vastandusid oma sõjaveteranidest vanemate kodanlikule mentaliteedile ning vaidlustasid selle Nõukogude-vastase hoiaku. Säärases õhkkonnas võttis hulk noori omaks president Kekkoneni soovitu-se katkestada suhted väliseestlastega, kes nende arvates olid jäänud tammuma „külma sõja kaevikutesse“. Enamiku soomlaste jaoks polnud valiku tegemine kodu- ja väliseestlaste vahel aktuaalne probleem. Kui Tallinn avanes soomlasest tavaturistile 1965. aastal, võeti see võimalus vastu ning Eestisse reisisi esialgu lihtsalt uudishimust.

Reaalsotsialismis elavate hõimuvendade tingimustega tutvumine oli soomlaste jaoks põnev ja eksootiline kogemus. KGB hoidis muidugi turistidel silma peal ning nt Hotell Tallinna administraatoriks pandi Toomas Hellat. Teise Maailmasõja aegne vabadusvõitlejast soomlaste koostööpartner Haukka-Tümleri luurerühmast pidi nüüd luurama ja raporteerima KGB kasuks. Turismivoo kasvades muutus selle kontrollimine järjest raskemaks. Kui 1960. aastate lõpus tehti igal aastal üle Soome lahe umbes 20 000 reisi, siis 1980. aastal juba 200 000. Koos inimestega liikus Eesti NSVsse ka kaup ja infot. Kui lisada veel Soome televisiooni mõju Põhja-Eestile, oli tulemus see, et moodsat läänelikku eluviisi ja kultuuri tunti eestlaste hulgas märksa paremini kui mujal Nõukogude Liidus.

Muidugi oli nn massiturism Soome ja ENSV vahel ühesuunaline, kuna eestlasi lubati Soome pelgalt vahetuslepingute raames ning range kontrolli alusel. Pikemaajaline Soomes elamise võimalus avanes Soome ülikoolide juures tegutsevatele eesti keele lektoritele, keda ENSVst hakati Soome saatma alates 1967. aastast. Kuni 1991. aastani tegutses Soomes kokku 29 eesti keele lektorit, kes olid pärit ENSVst. Lektoritel õnnestus äratada paljude soomlaste huvi eesti keele ja kultuuri vastu eriti Oulus ning Helsingis.

Tuglase Selts uue ajastu ettekuulutajana (1982–1987)

Alates 1960. aastate lõpust võrsus Soomes uus estofiilide põlvkond, kellel oli privileeg suhelda niisuguste eesti suurvaimudega kui nt Lennart Meri ja Jaan Kross. Tänu kultuurilepingutele lubati eesti kirjanikel Soomes reisida rohkem kui n-ö tavaeestlastel. Uue põlvkonna soomlastest estofiilid said Eesti NSV olude kohta adekvaatset infot ning nad soovisid eestlasi igati aidata: nt veeti üle Soome lahe salaja posti ja kirjandust. 1970. aastail süvenes terves Nõukogude Liidus

stagnatsioon ning Moskva käsul kärbiti Eesti-Soome kultuurilist koostööd: nt lõpetati ühised spordivõistlused ja telesaated ning lõpuks algas Tallinnas ka tulemusteta kampaania Soome televisiooni mõju vastu. Intensiivse venestamise küüsis kannatava ENSV eestlaskonna tulevikuväljavaated paistsid süngena.

Säärastes tingimustes soovisid paljud Eesti-sõbrad teha eesti kultuuri ja Soome-Eesti kultuuri-suhete heaks midagi konkreetsemat. Seni monopoolses seisundis olnud kommunistliku maiguga SNSi raames tegutsemine ei olnud andnud piisavalt tulemusi ega tegutsemisvabadust. Aastail 1945–1969 Helsingi ülikooli juures eesti keele lektorina tegutsenud eesti päritoluga Eeva Niinivaaral oli rohkesti endisi õpilasi, kes otsustasid oma õppejõu 80. aasta juubelil 1981. aasta detsembris asutada uue Soome-Eesti sõprusseltsi, kes keskendus kultuurilisele koostööle. Eelkõige peeti silmas eesti kultuuri, eriti ilukirjanduse tutvustamist Soomes. Kuigi projekt oli välispoliitiliselt riskantne ja keeruline, teostus uue *Tuglase Seltsi* asutamine 1982. aasta märtsis. Juhatuse esimeheks valiti tõlkija Raili Kilpi ja aseesimeheks kirjandusprofessor Kai Laitinen. Olulist rolli seltsi edaspidises tegevuses mängis Eva Lille, kes oli alustanud 1960. aastail oma estofiili karjääri eesti keele tõlgina ja soomlaste giidina Tallinnas.

1982. aastast alates koondusid Soome tõelised Eesti-sõbrad Tuglase Seltsi, kes arendas suhteid eelkõige eesti kirjanikega. Tuglase Seltsi asutamine näitas, et Eesti-Soome suhted olid hakanud irduma pealesurutud Nõukogude Liidu kontekstist. Võib konstateerida, et esimesed muutused algasid kultuuri- ja kirjandussuhete valdkonnas, olulised poliitilised muutused järgnesid mõni aasta hiljem.

Kokkuvõtteks

Üle neljakümne aasta kestsid keerulised suhtlemismängud, mille kolme osalise – eestlaste, soomlaste ja Nõukogude Liidu – reaalsed huvid ning peamised suhtluspartnerid olid lihtsustatult öeldes järgmised. Paljud soomlased soovisid nii keelelistel, (rahvus)kultuurilistel, abistavatel kui ka (*last but not least*) meelelahutuslikel motiividel arendada suhteid Eesti NSV eestlastega. 1960. aastate keskpaigast alates avanes uudishimulikel soomlastel võimalus väisata turistidena Tallinna, kus neil õnnestus suhelda peamiselt Inturisti ametlike giidide, oma hotelli restoranipersonali ja -külalistega ning hotellides ringi luusunud musta turu vahendajatega. Reaalsemad võimalused eestlastega sidemeid sõlmida olid Soome ametlikel teadus- ja kultuurituristide rühmadel. Soomlastest reisisid üle lahe nii kultuurieliidi esindajad kui ka nn vodkaturistid.

Suletud riigis elavatel eestlastel olid piiratud reisimisvõimaluste tõttu teistmoodi vajadused: Soome oli tähtis vaate- ja õhuaken läände, kust võis pudeneda ka kasulikku olmelist puidu-padi süveneva defitsiidi all kannatavasse ENSVsse. Keskmise Põhja-Eesti elaniku jaoks asendas Soome-reise ja otsekontakte soomlastega Soome televisioon. Privilegeeritud olukorras olid mõned ENSV tuntud kirjanikud, kultuuritegelased ja teadlased, kes said Soomes rohkem reisida – sageli lihtsurelikele kättesaamatu individuaalse reisikava alusel – ning sõlmida sõprussuhteid oma Soome kolleegide ja austajatega.

Suhete kolmanda osalise ehk Nõukogude Liidu keskvoimu ja ENSV bürokraatia ladviku kommunistide jaoks tähendas kodanliku ja kapitalistliku Soome ja Eesti NSV geograafiline lähedus ning keelesugulus probleeme. Eriti alates 1970. aastaist oli dilemma tuumik see, kuidas oleks võimalik kärpida Soome „kahjulikku” mõju Tallinnas nii, et Nõukogude Liidule vajalikud turismimajandusest saadavad valuutasissetulekud ei kahaneks. Kogu vaadeldava perioodi vältel oli suhete kolmas, Nõukogude ja venemeelne bürookraatlik osaline, mis kehasus eelkõige KGBs, valvavaks silmaks ja pealtkuulavaks kõrvaks, kelle tõeline eesmärk oli pigem suhteid takistada kui neid tegelikult arendada.

Eesti-Soome suhete ime vaadeldaval perioodil seisnes selles, et Soome sõjaeelsetel estofiilidel esireas president Urho Kaleva Kekkoneniga õnnestus läbi murda Nõukogude Liidu takistuste tarast ning taastada mõningane suhtlemine Soome ja Eesti NSV vahel. Järgmiseks oluliseks imeks võib pidada seda, et muu hulgas eesti kirjanike ja Eesti NSVst Soome ülikoolidesse saadetud eesti keele lektorite turgutaval mõjul sirgus kõige suruvamal stagnaajal Soomes uus estofiilide põlvkond, kes 1982. aastal asutas Tuglase Seltsi, kelle ruumides ja kaasabil tegutses ka

iseseisvust taastava Eesti Vabariigi välisminister Lennart Meri kriitilistel pööripäevadel 19.–23.08.1991. Võimatu muutus võimalikuks: Eesti sai jälle vabaks ning Eesti ja Soome suhetes võis alata uus vabama suhtlemise ajajärk.

Valik kasutatud kirjandust

- Anupõld, Enn. Euroopan ikkunalaudalla. Suomesta ja suomalaisista virolaissilmin. Minerva, 2004.
- Graf, Mati, Roiko-Jokela, Heikki. Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin. Jyväskylä: Minerva, 2004.
- Kallio, Heikki. Suomen ja Viron tiedesuhteet erityisesti Viron miehitysaikana vuosina 1940–1991. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004.
- Lilja, Pekka, Raig, Kulle. Urho Kekkonen ja Eesti. KK Kirjastus, 2006.
- Nupponen, Sakari. Viru Hotell ja tema aeg. Eesti Ekspressi kirjastus, 2007.
- Rausmaa, Heikki. Tuglaksen tuli palaa. Tuglas-seuran ja suomalais-virolaisten suhteiden historiaa. Hämeenlinna: SKS, 2007.
- Salokannel, Juhani. Sielunsilta. Suomen ja Viron kirjallisia suhteita 1944–1988. Jyväskylä: SKS, 1998.
- Sepp, Helena. Urho Kaleva Kekkonen. Soome patrioot ja Eesti. – Akadeemia 2000, nr 9–11.
- Sepp, Helena. „Ülikoolilinn, kus ei tohi ööbida”. Koobi aja ülikool soomlaste silmis. – Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi XXX. Tartu, 1998.
- Virallista poliitikkaa – epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991. Toim Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Atena, 1997.

Eesti hariduspoliitika Nõukogude ajal (1944–1991)

Anu Raudsepp

Haridus on alati mõjutanud iga maa arengut tervikuna. Nõukogude Liidu hariduspoliitika põhieesmärk oli kasvatada riigile kuulekaid nõukogude inimesi, kes aitaksid õigustada, kindlustada ja täiustada Nõukogude võimu.

Nõukogude hariduspoliitika sõnastamise ja teostamise kontrollimises oli kaks sarnase struktuuriga (Kommunistliku Partei ja haridusinstituutide) tasandit: üleliiduline ning kohalik. Riigi hariduspoliitikat juhtis ÜK(b)P (alates 1952. aastast NLKP) Keskkomitee, selle tegelik elluviimine sõltus aga õpetajatest. Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eesti hariduspoliitika aastatel 1944–1991 võib jagada kuueks perioodiks.¹

Esimene, sõjajärgse stalinismi periood 1944–1953 hõlmas Eesti hariduskorralduse ja õpetuse sisuliste erinevuste järk-järgulist kaotamist ning ümberkorraldamist Vene NFSV eeskujul. Liiduvabariikide partei- ja valitsusorganitel olid stalinismi ajal piiratud võimalused ja õigused teostada kohalikku hariduspoliitikat. Sõjajärgse stalinismi aastail lähtuti hariduselus peamiselt NSV Liidus 1930. aastatel langetatud otsustest ning võeti vastu üksikuid uusi ettekirjutusi.

Aastatel 1944–1953 olid Eesti hariduselu põhivaldkonnad koolide sõjajärgsete majandusküsimuste lahendamine, eestikeelsete koolide õppeprogrammide koostamine ning õpetajate küsimus. Eesti hariduselu ei kohandatud Vene NFSV õppekorralduse ja kasvatuseesmärkidega korraga, programme muudeti neil aastail korduvalt. Õppeainetest pöörati enam tähelepanu eesti ja vene keele programmidele.² Hoolimata plaanidest säilis Eesti koolikorralduses erinevusi võrreldes NSV Liidu koolisüsteemiga: erinevalt mujal NSV Liidus kehtivast 10-klassilisest haridusest hakkas Eestis (nagu Lätis, Leedus ja Gruusias) 1946. aastal kehtima 11-klassiline keskharidus, et paremini õpetada vene keelt,³ mis kehtis nii eesti kui ka vene õppekeele koolide kohta.⁴ Vene NFSVs tähtsustati rohkem vene keelt ja kirjandust, matemaatikat, bioloogiat, füüsikat ja võõrkeeli, Eestis aga ajalugu, laulmist ning kehalist kasvatust.⁵

1948. aasta septembriks koostati ÜK(b)P Keskkomitee kooliosakonna poolt Eesti hariduselule ettenähtud uutele direktiivide⁶ põhjal kõikides ainetes uued programmid, mis olid varasemaga võrreldes ideologiseeritumad.⁷

EK(b)P Keskkomitee kontrollis 1940. aastate teisel poolel hariduspoliitika elluviimist hilisema ajaga võrreldes veidi vähem, mistõttu sai Eestis teatud määral säilitada rahvuslikke traditsioone. Tõenäoliselt etendas selles üsna suurt rolli EK(b)P Keskkomitee ametnike vähene orienteerumine kohalikes haridusküsimustes.

Kuni 1949/1950. õppeaastani lubati Eesti koolides kasutada veel paljudes ainetes kohapeal koostatud õpikuid (eesti, vene, saksa ja ladina keel, matemaatika, Eesti geograafia, füüsika ja keemia).⁸ Sealpeale taheti Eesti koolidest kõrvaldada isegi Nõukogude ajal koostatud originaalõpikuid. Rohkem ideoloogilisi vigu heideti ette kirjandusloo lugemike autoritele.⁹ Siiski jäi siinsetes koolides kasutusele suhteliselt palju originaalõpikuid: 1952/1953. õppeaastal oli 115

¹ Vt lähemalt Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 19–57.

² Helga Kurm. Nõukogude üldharidusliku kooli areng. Dissertatsioon, 2. Tartu, 1954, lk 54.

³ Helga Kurm. Nõukogude Eesti üldhariduslik kool sõjajärgseil aastail. – Nõukogude Kool 1955, 7, lk 399.

⁴ ERA R-14-5-12.

⁵ Helga Kurm. Nõukogude üldhariduskooli areng, lk 54.

⁶ ERAF 61-3-15, l 6–6p.

⁷ ERAF 61-3-15, l 47.

⁸ ENSV Haridusministeeriumi poolt 1949/50. õppeaastaks alg- ja keskkoolides kasutamiseks lubatud õpikute nimestik. Tallinn: Riiklik Kirjastus Rakendustrükiste Kirjastus, 1949.

⁹ ERAF 1-102-2, l 9–10.

õpikust 45 (laulik, eesti keele ja kirjanduse, keemia jt) Eestis koostatud, ülejäänud 70 (sh kõik ajalooõpikud) aga Vene NFSV õpikute tõlked.¹

Eesti ajalooprogrammide kohaselt võis kuni 1948. aastani õppida veel ka rahvuslikku (Eesti) ajalugu, kuigi mujal NSV Liidus (välja arvatud teadaolevalt Läti ja Leedu) seda ei tehtud. See sai võimalikuks seetõttu, et haridustegelased eirasid EK(b)P Keskkomitee nõuet Eesti ajaloo õpetamine kuni uue õpiku ilmumiseni edasi lükata. Siinsed ajaloolased eesotsas Hans Kruusiga ei soovinud sel perioodil nõukogulikku Eesti ajaloo käsitlust koostada ning vastav õpik jäi kauaks avaldamata.² Alles 1952. aastal ilmus Gustav Naani toimetusel ülitendentslik Nõukogude võimule sobiv raamat.³ Eesti ajaloo õpetamine lõpetati ÜK(b)P Keskkomitee nõudel 1948. aastal.

Ideoloogilise kasvatustöö edukus õpetajate seas olenes suuresti õpetajatest. Põhiküsimuseks sai võimule mittesoovitavate isikute eemaldamine koolitöölt, mis algas Eestis vahetult pärast sõja lõppu ning oli kohati väga ulatuslik. Tuleb nentida, et see tulenes aastail 1944–1947 eelkõige kohalikust initsiatiivist ning viidi ellu Eesti NSV Haridusministeeriumi juhtimisel.⁴ Aastail 1946–1950 vallandati, vabastati omal soovil või viidi teisele tööle kokku üle 4000 õpetaja ehk koolist lahkus peaaegu niisama palju õpetajaid, kui neid oli 1944. aastal alustanud. Lahkunute asemele tuli 1940. aastate teisel poolel palju Venemaa eestlastest ja venelastest õpetajaid mujalt NSV Liidust (umbes 1200), kes asusid tööle suurematesse linnadesse.⁵ Õpetajaskonnas toimusid neil aastail muutused teisteski NSV Liidu osades, mis olid okupeeritud Teise maailmasõja ajal. Näiteks vahetati Daugavpilsis (Lätis) juba 1945. aastal välja üle 90% sõjaeelse perioodi õpetajatest.⁶

Hästi toimivat nii partei- kui ka haridusinstituutidepoolset koolielu ideoloogilise mõjutamise süsteemi ei suudetud käivitada stalinismi lõpuni. Vähesed haridustegelastest kommunistid paistsid küll silma oma ideelisusega, kuid sellest ei piisanud enamiku õpetajate vaadete muutmiseks.

Teine, sula algusperiood 1953–1958 tähendas Eesti hariduselus liberaliseerumist ja muutusi. Aastatel 1953–1958 suunasid NSV Liidu hariduspoliitikat eelkõige 1952. aastal toimunud NLKP XIX kongressi otsused anda koolis polütehnilist haridust ning hakata üle minema üldisele keskkaridusele. Selle aluseks oli arusaam, et majanduse edasine areng sõltub suuresti töölise haritusest.⁷ Järgnevatel aastatel vähenes üldhariduskoolides polütehnilise suuna tõttu humanitaarainete (sh ajaloo) osakaal tootmisega seotud õppeainete (keemia, füüsika, matemaatika, bioloogia jt) kasuks.⁸

Eestis püüti Stalini surma järgsetel aastatel üsna kiiresti hakata siinset hariduselu muutma ja stalinistlikest kammitsatest vabastama. See protsess ei toimunud aga ülalt ehk EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeeriumi tasandilt, kes jäid äraootavale positsioonile. Uuendusi kas ei tahetud, ei juletud või ei osatud teha, neid hakkasid nõudma ja võimaluste piires ellu viima rohkem tavalised haritlased (sh eeskätt õpetajad ise).⁹

¹ Helga Kurm. Nõukogude üldhariduskooli areng, lk 92.

² Anu Raudsepp. Ajalooõpetamise korraldus, lk 58–65.

³ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

⁴ Feliks Kinkar. EK(b)P Keskkomitee pleenumite ja büroo istungite protokollid Eesti NSV-s toimunud kultuurirevolutsiooni uurimise allikana (1944–1948). – Töid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, k 113.

⁵ Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus, lk 22–23.

⁶ Irená Saleniece. Teachers as the Object and Subject of Sovietization in Latvia: Daugavpils (1944–1953). – The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Edited by Olaf Mertelsmann. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, lk 201–202.

⁷ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период „оттепели” (1953–1964). – Вопросы истории 2004, 9, стр. 95.

⁸ Valve Aasmaa. Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951.–1957. a. Diplomitöö. Tartu, 1958, lk 57–60. [Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi raamatukogus.]

⁹ Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus, lk 28–34.

Näiteks alustasid 1954. aastal TRÜ ajaloo osakonna õppejõud ajalooõpetajate toel 1954. aastal ettevalmistusi Eesti ajaloo õpetamise taastamiseks, kuigi sinne haridusministeerium polnud seda veel toetanud. Eestis sai üldhariduskoolis rahvusliku ajaloo õpetamine kohustuslikuks alates 1957/1958. õppeaastast. Võib arvata, et see mõjutas omakorda 1958–1959 haridusreformi sisu, millega kehtestati 1959/1960. õppeaastast kõikjal liiduvabariikide ajaloo õpetamine.¹

Alles pärast NLKP XX kongressi sõandasid Eesti NSV Haridusministeeriumi ametnikud mitmete Eesti jaoks oluliste mõtetega välja tulla, soovitades 1956. aasta kevadel suurendada õppes Eestiga seotud ainete (eesti keel ja kirjandus, Eesti geograafia, ajalugu) osakaalu ning Vene Föderatsiooni õpikute tõlgete asemel originaalõpikute kirjutamise vajadust.²

Aastatel 1956–1958 hakkas hariduselus ka ideoloogiline kontroll erinevatel põhjustel (noorte nõukogudevastaste hoiakute elavnemine 1954–1956, komsomoli- ja pioneeriorganisatsiooni liikmete vähenemine, kiriku populaarsuse kasv, Ungari ülestõus, kommunismiideed jm) uuesti tugevnema. NSV Liidus, sh Eestis, püüti leida uusi vorme, kuidas noori paremini ideoloogiliselt mõjutada ning selle elluviimist kontrollida. Muu hulgas mõeldi sellele, kuidas pioneeri- ja komsomolitööd noortele kütkestavamaks muuta ning nende vaba aega põnevalt sisustada.³

Kolmas, sula lõpuperiood 1958–1965 oli NSV Liidu ja Eesti hariduspoliitikas segaduste, katsetuste ning uuenduste aeg. Seda mõjutas ja suunas põhiliselt uuest, kommunismi ehitamisega seonduvast parteipoliitikast lähtuv 1958–1959 haridusreform, mis tõi haridusse suuri muutusi. Seniselt kohustuslikult 7-klassiliselt hariduselt mindi 1962/1963. õppeaastaks üle 8-klassilisele. Samuti nähti ette humanitaarainete senisest suurem seotus ideoloogilise kasvatuses, mistõttu ka nende roll koolielus kasvas. 1960. aastate esimesel poolel tugevneski koolis õpilaste poliitiline mõjutamine ateismi, internatsionalismi, patriotismi jms aktiivse propageerimise kaudu.⁴

Jätkus ka kooli polütehniliseerimine, mis oli aastail 1959–1965 ülioluline. Linnakoolides keskenduti linnaeluga seotud erialadele (tisler, õmbleja, pagar, kondiiter, santehnik jt), maal põllumajandusele (aednik-mehhanisaator, traktorist, loomakasvatuse mehhanisaator jt).⁵ 1964. aastal jõuti NSV Liidus aga arusaamisele, et tootmisõpetus keskkoolis ennast ei õigusta, kuna nii sel moel antav üldharidus kui ka keskharidus jäi puudulikuks.⁶ Tootmisõpetuse tegeliku kõrvaldamiseni läks veel aega.

1959. aasta aprillis otsustas Vene NFSV Ülemnõukogu hakata rajama teatud erialadel (füüsika, võõrkeeled, bioloogia, matemaatika jm) süvendatud õppekeelega koole.⁷ Vene NFSV eeskujul loodi niisuguseid koole teisteski liiduvabariikides, kujunedes alternatiiviks tootmisõpetusele. Eestis avati esimestena Tartu 1. Keskkooli matemaatika (1961) ja Tartu 2. Keskkooli inglise keele eriklassid (1962).

NSV Liidus püüti nüüdsest jätta muljet, nagu oleks liiduvabariikidel võimalik hariduse sisulistes ja vormilistes küsimustes kaasa rääkida. Näiteks korraldati formaalseid ajaloo õpetamise arutelusid, eriti selle programmiliste küsimuste üle, mis tsentraalselt välja töötatud sisulisi nõudeid ei muutnud.⁸

Nõukogude hariduselu uuendamise ja parandamise õhinas lubas NLKP Keskkomitee nii üleliidulisel kui ka vabariiklikul tasandil haridustegelastele mitmeid vabadusi, näiteks erinevate õpikute koostamist, mida Eestis väga aktiivselt rakendati. Siinsetes üldhariduskoolides kasutati 1960. aastate keskpaiku 97 (ligi 75%) originaal- ja 33 tõlkeõpikut.⁹

Neljas, stagnatsiooni algusperiood 1965–1977 oli hariduses formalismi ja bürokratismi laialdase leviku aeg. Stagnatsiooni algus hariduselus on seotud selle senisest märgatavalt suurema tsent-

¹ Samas, lk 68–75.

² ERAF 61-11-1, l 6–10.

³ Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus, lk 32–34.

⁴ Samas.

⁵ Samas, lk 35–41.

⁶ Ferdinand Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel. – Looming 1991, 7, lk 961.

⁷ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период „оттепели“ (1953–1964), с. 101.

⁸ Samas, lk 72–75.

⁹ ERA R-14-3-2419, l 25.

raliseerimisega (sh NSV Liidu Haridusministeeriumi asutamine 1966), mis kärpis tugevasti liiduvabariikide haridusministeeriumide iseotsustamisvõimalusi. EKP Keskkomitee ei vaielnud sellele vastu: ta nõustus 11-klassilise üldhariduskooli muutmiseks 10-klassiliseks (tulenes tootmisõpetuse kaotamisest), originaalõpikute vähendamisega jmt. Eesti NSV Haridusministeeriumi juhid eesotsas haridusminister Ferdinand Eiseniga võitlesid aga üsna edukalt liigse tsentraliseerimise vastu. Nii taastati Eestis 11-klassiline koolikorraldus ning õnnestus säilitada teatav õigus originaalõpikuid avaldada.¹

NSV Liidu ja Eesti hariduspoliitikas võttis nii nagu nõukogude ühiskonnaski 1970. aastatel võimust tugev bürokraatia, mis tähendas erinevate tasandite juhiste ning nende täitmise suunamise ja kontrollimisega tegelevate instantside kasvu. Nii sellest kui ka kogu nõukogude ühiskonnas levivatest minnalaskmismeeleoludest tingituna süvenes hariduselus sarnaselt teiste elusfääridega formaalne suhtumine ideoloogilistesse ettekirjutustesse.

Viies, stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985 tähendas venestuspoliitika tugevnemist hariduselus. Nõukogude hariduselu jõudis 1970. aastate lõpuks või 1980. aastate alguseks maldaiseu, millest taheti välja tulla ideoloogilise kasvatuse tugevdamisega (internatsionalism, ateism jm). Hariduses oli ideoloogiline surve eriti intensiivne aastail 1979–1980, mis seejärel veidi vaibus ning hoogustus taas Juri Andropovi tõusuga NLKP Keskkomitee peasekretäriks 1982. aasta novembris. Venestuspoliitika süvenemisega kerkis NSV Liidu hariduspoliitika tähelepanu keskpunkti uuesti humanitaarainete – eeskätt ajaloo, ühiskonnaõpetuse, geograafia, vene keele ja kirjanduse, emakeele ja kirjanduse, Nõukogude riigi ja õiguse aluste – roll noorte maailmavaate kujundajana. Nüüd võimendusid kõik kommunistliku kasvatusega seonduvad nõuded (ateism, internatsionalism, patriotism jms) ning kontroll nende täitmise üle. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeeriumi juhid eesotsas täitsid venestuspoliitika süvenemisel üleliidulisi ettekirjutusi väga hoolikalt, olles vahel isegi jäigemad kui mujal. Karmimad kasvatuse nõuded fikseeriti ka 1984. aasta haridusreformis.²

Ideoloogiline surve andis loodetust siiski vastupidiseid tulemusi: rahulolematuus Nõukogude süsteemiga tervikuna kasvas veelgi. Koolinoorte vastumeelsus seoses venestusmeelse hariduspoliitikaga väljendus Eestis nii komsomoliorganisatsiooni liikmeskonna vähenemises kui ka avalikes nõukogudevastastes väljaastumistes. Pärast 1984. aasta haridusreformi oli Nõukogude hariduselu jõudnud sügavasse kriisi ning NSV Liidu haridussüsteem vajas muutusi.³

Kuues, perestroika-periood 1985–1991 tähistas hariduselu radikaalset ümberkorraldamist. 1985. aastal alanud *perestroika* tähendaski muutusi kõigis Nõukogude ühiskonna sfäärides. Hariduselu uuendamine algas altpoolt, mõjuteguriteks õpetajate kriitilised arvamused üleliidulisel tasandil ajakirja Utšitel'skaja Gazeta veergudel 1986–1987⁴ ning Eestis õpetajate kongressil 1987. aasta kevadel.⁵ NLKP Keskkomitees tunnistati 1984. aasta haridusreformi läbikukkumist ja uuenduste vajalikkust alles 1988. aasta veebruaris, põhjustades üleliidulises pedagoogilises ajakirjanduses tõelise sõnavõttu.⁶

Kahtlemata oli ajalugu sel perioodil kõige olulisemaks õppeaine, mille õpetamise sisulist ümberkorraldamist nõuti ja vajati. Muutused ajalooõpetamises tulenesid nii hariduspoliitikast kui ka Nõukogude Liidu ajaloo ümberhindamisest. Ajaloo valgeid laike käsitlevaid artikleid avaldati Eestis suuresti fosforiidisõja ning muinsuskaitse liikumise mõjul aktiivselt juba 1987. aastast, üleliidulisse ajakirjandusse jõudsid seesugused kriitilised ajalookirjutised eeskätt 1988. aastast.⁷ Ka ajalooõpetamise uuendamist alustati Eestis nii ajalooõpetajate kui ka haridusjuhtide

¹ Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus, lk 41–46.

² Samas, lk 47–55.

³ Joseph Zajda. Curriculum Reforms and Education Policy in Post-communist Russian Schools. – Curriculum and Teaching 1998, 13, 1, p. 77.

⁴ Samas, lk 79.

⁵ Airi Liimets. Ajalugu kui õppeaine õpilaste teadvuses. – Nõukogude Kool 1988, 11, lk 13.

⁶ Joseph Zajda. Recent Curriculum Reforms in Soviet Schools. – Curriculum and Teaching 1990, 5, 1–2, pp. 88.

⁷ Elaine McClarnand. The Politics of History and Historical Revisionism: De-Stalinization and Search for Identity in Gorbachev's Russia, 1985–1991. – The History Teacher 1998, 31, 2, pp. 153–179.

tasemel ilmselt NSV Liidus esimeste seas. Isegi üleliidulises ajakirjanduses märgiti Eesti otsust hakata esimesena õpetama üldajaloo kursust koos NSV Liidu ajaloo kursusega ning eraldi rahvusliku (Eesti) ajaloo kursust.¹

1988. aasta detsembris toimunud üleliidulise hariduskongressi mõjul sooviti hariduselus lähtuda demokraatiast, humanismist ning diferentseerimisest. Nii oli ka 1990. aasta õppekavas kolm tasandit: üleliiduline, vabariiklik, kool. Üleliiduliselt taheti säilitada koolide ühesugust taset ja põhinõudeid enamikus õppeaineis, sh NSV Liidu ja üldajaloos. Vabariigi tasemel lubati arvestada kohalikke tegureid, eeskätt emakeele, kohaliku geograafia ja ajaloo õpetamisel. Samuti mindi 10-klassiliselt koolile üle 11-klassilisele, Eestis 12-klassilisele.²

Eesti taasiseseisvumisega 1991. aastal lõppes poole sajandi pikkune pidev käskude-keeldude vahel laveerimine ning algas uus ajajärk. Möödunust võeti kaasa nii halbu kui ka häid kogemusi, et uut hariduspoliitikat kujundada.

¹ Преподавание истории в школе 1990, 4, стр. 7.

² Joseph Zajda. Recent Curriculum Reforms in Soviet Schools, p. 91.

Vaimuelust Eesti NSVs

Aili Aarelaid

Hindamise mõõdistamisest

Eesti NSV vaimuelu kohta ei saa esitada ei positiivset ega negatiivset hinnangut, kuigi iseseisvuse taastamise tuhinas oli just viimane prevaleeriv. Sovetiaeg eestlaste vaimuelus on nähtus, mille stsenaarium on rahvuslikult eneseteadlikus Euroopas korduvalt läbi mängitud. Stsenaarium ise on lihtne: usu-, võimu- või majandussõdades osutub keegi naaberrahvastest (riikidest, kuningatest, kirikupeadest) tugevamaks ning allutab teiskeelse ja -meelse rahvusrühma oma valitsemiskorrale. Vallutaja ja vallutatu vahel jääb püsima keeleline ning kultuurilis-traditsiooniline, enamasti ka usuline lõhe, mida võimuhoidja nii jõuvõtete kui ka allutatud rahva vaimse ladviku äraostmise kaudu vähendada soovib. Vallutatud rahvale sunnitakse peale väärtuselis-normatiivne transformatsioon, mis kas suurema või väiksema eduga ka läbitakse. Üldisem tundub olevat just väiksema edu reegel ehk vallutatu ei võta uusi mängureegleid täielikult omaks ning vastupanuiha jääb varjatult miilama. Aastakümnetega revanšitahe enamasti süveneb ja viib uute ususõdadeni, rahvuskonfliktideni, riigipiiride muutmiseni, omariikluse tekkeni.

1944.-1991. aastate vahele jäänud Eesti vaimsele elule hinnangu andmiseks olekski soovitatav lähtuda avaramatest kontekstidest, ja nimelt: a) analoogidest vähemalt Kesk-Euroopa ajalooaga; b) paralleelarengutest nn vabas maailmas.

Kesk-Euroopa dimensioonist

Aastasadade vältel on Poola, Tšehhi, Ungari, Transilvaania, Austria ja Saksa aladel võimumängude tulemustena alatasa tekkinud olukordi, kus suuremad või väiksemad etnilised rühmad on lahutatud väljakujunenud rahvuslik-riiklikest moodustistest ning harjutatud elama teistsuguste reeglite järgi. Eestlastel selline ajalooline kogemus puudub, pigem on tegu sõdade tulemusel võõrast soost valitsevate kihtide vaheldumisega. Nii nagu Eesti saavutasid ka Kesk-Euroopa maad rahvusriikliku iseseisvuse Esimese maailmasõja tulemusel, sattusid seejärel Saksa-Vene sobingute võrku ning osutusid Teise maailmasõja järel Moskva võimu ripatsiteks. Sõja lõppedes toimusid nendes maades kiired migratsiooniprotsessid, mille tagajärjel muutusid nii Poola, Tšehhi, Slovakkia kui ka Ungari peaaegu monoetnilisteks riikideks. Põhirahvastiku osakaal nendes maades on praegu 95–98% vahel ning peaaegu niisama suur on ka katoliiklaste osa usklike seas. Kreml surus nendele rahvastele peale industrialiseerimise, kolhoseerimise ja marksismi-leninismi, kuid ei suutnud ahistada rahvuskeha ega -vaimu. Sametrevolutsiooniga kaasnesid pelgalt mõnede ajalooliste rahvuskonfliktide lühiajalised taaspuhkemised. Kesk-Euroopa vägagi dünaamiline arengulugu – Rezspospolita suurvõim ja Poola valusad jaotamised 18. sajandil, Austria-Ungari kaksikmonarhia ajastu, Müncheni sobing, holokaust, sõjajärgne Nõukogude vägede kohalolek ning 1956. ja 1968. aasta rahvaülestõusude verised mahasurumised – on nüüdseks kristalliseerunud üheselt mõistetavaks minevikuks.

Eestis nagu Lätiski (Leedus aset leidnud on oluline eripära) toimus areng teise mudeli alusel. Sõja lõpuks hetkeks tekkinud monoetnilisus sai kiiresti lõhutatud, industrialiseerimine tähendas siinmail venekeelse töölisklassi sissetoomist, kolhoseerimisele eelnes edukama talupoegkonna kütõidamine ning omakeelse sotsialismimeelse ladviku kujunemist pidurdas EKP VIII pleenum. Usklikkuse baasil tekkivast rahvuslikust vastupanust Eestis kõnelda ei saa (vrd katoliku kiriku, eriti aga paavst Johannes Paulus XXIII tohutut mõju sotsialismivastase identiteedi kujunemises). Meie pärusosaks jäi kultuurautonoomne vastupanu. Rahvusriikluse taaskäivitamiseks vajaliku vaimse kapitali seisukohalt on sotsialismiaeg meid rohkem muserdanud kui Kesk-Euroopat. Raudne eesriie oli nende jaoks õhulisem, Viin ja Pariis lähemal, võõra füüsilise paine nõrgem. Nõukogude võimult ei saanud nad pärandiks ligi kolmandikuni elanikkonnast ulatuvat migrantkogukonda, kellega seonduvad keele- ja kirikuprobleemid, ning suur konflikt aja-lookäsitluste asjus.

Sotsialismiperioodi liigendamisest

ENSV vaimuelu ei ole ajaliselts homogeenne ning üks võimalus on see dekaadidesse jaotada. Oma raamatus „Ikka kultuurile mõeldes“ (Tallinn: Virgela, 1998) olen tekitanud neljase ajaskaala: ellujäämise pingetest, kahepaiksuse kujunemisest, eurokommunismi tuultest ning elevandi-luust tornide ehitamise meelsusest kantud kümnendid. Nüüd lisaksin sellele peatüki „Sotsialismi lagunemine“.

A. Ühiskondlikud muutused olid **1940. aastail** tohutud ning paljud inimesed ei saanud ega suutnud neisse adekvaatselt suhtuda. Sündmuste karusell tormas täistiirudel. Veel ei jõudnudki vormuda suhe sovetlusesse, kui vahele tuli sõda, mis omakorda sundis inimesi muutma hoiakuid, sakslasteltki oodati ju esialgu mingit pääsemist. Sõda iseenesest on niisugune sotsiaalpsühholoogiline kriisiseisund, kus inimeste elukavad murenevad kildudeks, meeolud muutuvad heitlikuks, olukordadele otsitakse ekstreemseid ja sageli irraalseid lahendusi. Vallandub imetabase pääsemise lootus ning teistsuguse idealiseerimine (põgenemine Läände). See sõjast vaevatud aastakümme oli täis eskapismi ja lunastajaootust ning valesti tehtud otsuseid, mida veel aastakümneid hiljem kahetseti. 1940. aastate teist poolt läbib meeleheitlik ja ebareaalne pääsemisidee: eestlased ootasid toredat Ameerika onu, valget laeva, kes päästaks neid sellest punasest jamast. Mehed põgenesid metsadesse ning lootsid seal imelise vabanemiseni vastu panna.

B. Sõjajärgsed lapsed sündisid juba lõhestunud vaimusega ühiskonda, kuid koos nende sirgumise-ga **1950. aastail** hakkasid aegamisi paranema paljud lähiminevikus tekitatud sotsiaalsed traumad. Rahva mälus oli nii repressiivsete kui ka vabatahtlike aktsioonide tagajärjel käivitu-nud kohanemis- ja unustamismehhanismid. Nõukogude aeg troonis jõuliselt: raamatukogudes oli üle käinud puhastuslaine, kinodes näidati filme nõukogude rahva kangelaslikkusest Suures Isamaasõjas, noortele määratud ajakirjandus oli õhetavroosa, koolides õpiti üleliiduliste tõlke-õpikute alusel. Eesti aeg oli kraamitud tagakambritesse, kuid vahetevahel said noored huvilised ka silma alt ärapandu kallal sorimas käia. Uuele noorusele kangastus kõigepealt Nõukogude aeg ning alles seejärel lõimestusid sidemed nii Eesti aja kui ka rajataguse tegelikkusega. Kom-munistlik maailmavaade oli üles ehitatud aktiivsele eluhoiakule, noorte mõtteviis nakatus sel-lest loomupärase kergusega.

Võrdluseks: neljakümnendad oli kantud ellujäämise probleemist, tollal tuli aru saada, mis oli üldse ühiskonnas juhtunud, loomingu-lised kriteeriumid ja isegi rahvusmeelsus selles aasta-kümnes nii tohutult ei muutunud. Viiekümnendad aastad tuleks aga kokku võtta märksõnade-ga *kahestuv tegelikkus* ning *vaimse vabaduse kaotus*. Just selles aastakümnes püüdis vallutaja intensiivselt eesti ühiskonna ajaloolist mälu kustutada. Tegelikkuses tekkis konflikt niinimeta-tud uue ja vana mälu vahel, sõja eel ja sõja järel sündinute maailmanägemised lahkesid. Sotsia-listliku ülesehituse kohustuslikust paatosest hoolimata ei saanud inimesed siiski unustada ei iseseisvusaega ega repressioone ning selle tõttu tekkis ühiskonnas teatav skisofreeniline olu-kord. Ometi muutus just viiekümnendatel eesti ühiskonna struktuur nõukogude kultuuritüübi kasuks hoolimata sellest, et aastakümne lõpus algas teatav liberaliseerumine, mis andis võima-luse näiliselt vabamaks suhtluseks. Paradoksaalselt hakkas rahvusmeelsus laial rindel taandu-ma just nn sula tingimustes. Sula võrdus ju ikkagi stalinismist sünnitatud hirmukaanonite murdmisega, see oli süsteemisisene teisenemine, eestlus kui iseväärtus jäi nendest piiridest välja. Vaimne eliit püüdis alates 1950. aastate lõpust rahvusmeelsust taastada ning elitaarsetes ringkondades see ka õnnestus. Samal ajal kasvas nende inimeste hulk eelkõige noorsoo hulgas, kes hakkasid eestluse pühadusse indiferentsemalt suhtuma.

C. 1960. aastad olid Eestis aeg, mil elu pöördus mingil viisil tagasi rööpasse. Sõjast oli möödas rohkem kui 15 aastat ning Eestis puhusid uuendusi töötavad tuuled. Psühholoogiliselt ei saagi inimene üle elada hirmupikki kannatusaastaid. Inimene harjub kõigega ning eestlane harjus Ve-ne korraga. Kolmandal sovetikümnel omandas suurem osa eesti rahvast oskuse elada koos nõukogulike veidrustega ning tõus sotsiaalsetes meeoludes oli selgelt märgatav. Hirm repres-sioonide pärast oli oluliselt vähenenud, kommunistliku partei juhtimislaad oli küll võõras, kuid seda tunti juba üsna hästi ning osati sellega manipuleerida. Majandusjärje paranemine ja peh-memad tuuled ideoloogias lubasid oletada, et sotsialismi kui riiklikku süsteemi on siiski võima-

lik inimnäoliseks muuta. Sotsiaalselt aktiivsesse ikka oli jõudnud põlvkond, kelle kasvuaastaid olid vorminud valdavalt nõukogulikud tegurid ning kes seetõttu alustasidki „vale“ kommunismi taltsutamist „õige“ kommunismiga (Kesk- ja Lääne-Euroopast meieni jõudnud eurokommunismi ideedega). Võrrelduna eelmise kümnendiga oli kuuekümnendate vaimuelu muutunud märksa mitmekihilisemaks, julgemaks ning otsingulisemaks. Praeguse Eesti kultuuri kandvus ja polüfoonilisuse juuretis asub paljuski selles kümnendis.

D. 1970. aastateks oli Eesti muutunud oma mentaliteedilt n-ö Nõukogude Lääneks. Isegi siia tulnud muulased hakkasid mõistma, et elu Eestis pole ehtvenelik. Samal ajal oli elukorralduse pärusosaks muutunud tohutu põhimõttelagedus. Kahe ideoloogilise äärmuspunkti – dissidentluse ja marksistlik-ortodoksse – vahel laiutas suur ja vahutav soo. Soo peale ei võinud kunagi kindel olla, sest täna toetas ta pragmaatiliselt süsteemi, homme siunas seda, kuid ise midagi olulist ette ei võtnud. Kujunes kummaline ambivalents: eestlased olid punasemad kui ühelgi teisel nõukogude kümnendil ning samal ajal avameelselt natsionalistlikumad kui eales varem. Tänu eestlaste suurele osakaalule EKPs oli ka partei ise muutunud piisavalt soiseks ehk täitunud paljude tuulelippudena vehklevate inimestega. Ühelt poolt oli soo oma põhimõttelageduses muidugi taunitav, teiselt poolt aga oli just seda osa parteist alati võimalik agiteerida hääletama eestimeelsemate otsuste kasuks. Partei üritus ja eesti asi moodustasid kummalise ning aeg-ajalt isegi viljaka sümbioosi.

1970. aastatest saab kõnelda korraga kahes võtmes: nii elevandiluust tornide ehitamise ka kui vastupanukultuuri ajastust. Tundub, et need kaks hinnangut on vastuolus, et korraga ei saa avaldada sotsiaalset vastupanu ja pugeda oma urgu. Tegelikult saab küll. Need inimesed, kes sel kümnendil sulgusid rõhutatult apoliitilistesse kitsastesse sõpruskondadesse, näitasid üles ideoloogilist kodanikuallumatust. Samal ajal ei olnud noorte indolentsus või rõhutatud asotsiaalsus ühiskonna funktsioneerimise ainukene tasand. Kollektiivse vastupanu vormid avarduisid ning võtsid küllaltki kummalisi kujusid. Too periood oli ka saunakultuuri õitseage, kus sotsiaalne aktiivsus ja energia muutusid asutuste ning erasaunade pidude meluks. Nendel pidudel räägiti palju nõukogude ühiskonnast, kuid kõik see oli pilaline ja koosnes lõpututest poliitiliste anekdootide jutustamistest. Vastupanukultuur ilmutas silmanähtavaid elumärke mõne rahvusmeelse seltsi (nt Looduskaitse Seltsi, kodu-uurimisliikumise või Raamatuühingu) näol, mille ümber koondusid kesk- ja vanemaealised Eesti asjade pärast südant valutavad kodanikud. Vastupanukultuuri keskne kandja oli sel kümnendil tegutsenud demokraatlik intelligents.

E. 1980. aastaid ehk sovetivaimsuse viimast perioodi „40 kirjast“ kuni laulva revolutsioonini meelsuseni ei õnnestu mul selle mitmekesisuse ja komplitseerituse tõttu paraku kirjutise raamesse suruda.

Postmodernistlik dimensioon

Paigutades Eesti paralleelarengute konteksti, nentigem, et ajal, mil meie maadlesime **totalitarismi** kangemate ja lahjemate vormidega, tegi lääne kultuuriilm läbi nn **postmodernistliku** arengufaasi. Postmodernismi lipukirjaks on olnud mõisted *tõde*, *seaduslikkus* ja *ilu* ning põhiliselt on tegeldud kolme suure probleemiga:

- a) rahvuslike heaoluühiskondade ülesehitamisega rahvusliku intelligentsi eestvedamisel;
- b) peadpööritava materiaal-tehnilise progressi edendamise, ent ka vaoshoidmisega;
- c) egalitaarse individualismi ideaalide kultiveerimisega vaimsete väärtuste tarbimissfääris.

Küsigem, mille poolest me oma sotsialistlikes kümnendites postmodernistlikust vaimsusest erinesime ja mille poolest siiski sarnanesime?

Esiteks, hoolimata tsentraal-monopolistlikest pürgimustest jätkus eestlastes jonnri rahvuslikke struktuure (kool, seltsid, laulupidu) alal hoida. Meilegi oli oluline turvalise rahvusriigi idee, kuid erinevalt läänest pidime pingutama idee enda elushoidmise, mitte tema täiustamise nimel. Siinmail tuli võidelda rahvuse ja rahvuslikkuse elementaarse säilimise eest, mujal rahvusele kvaliteetsete elatusstandardite võimaldamise nimel. Seega tuli meie intelligentsil näidata üles

südikust ja taiplikkust võitluses rahvuse eluõiguste eest ning seega sovetliku nomenklatuuri kiuste püüda säilitada oma koht ühiskonna avangardse jõuna.

Nagu mujal oli ka meie intellektuaalide põhiülesanne tagada sotsiokultuurilist identiteeti. Kui läänes oli juba kindlustunud rahvusriik kui selle identiteedi loomulik kandja, siis Baltikumis oli omariiklus kui rahvusidentiteedi kõrgeim määr utoopiahõnguline eesmärk. Postmodernistlik arenguloogika viis järjekindlalt rahvuspiiride ületamise ja kosmopoliitsuse poole, totalitaristlik suletus seevastu kutsus esile rahvuslikku kuube rõivastatud sotsialismisüsteemi lõhkujate tekke. Postmodernism sünnitas globalismi, totalitarism väikeste kinniste rahvuskindluste loomise ideaali. Postmodernistliku kogemusega intelligent püüdis mõtestada oma rahvuse identiteeti osalusena üleilmsetes protsessides, totalitaristliku elukogemusega vaimuse kandja nägi oma missiooni olemasolevale riiklusele vastutöötamises.

Nagu postmodernismi nii ka nõukogude mentaalsust saadab odav popkultuur, mis on kõigile sotsiaalsetele kihtidele võrdselt kättesaadav. Selles mõttes on võrdlused lääne ja sovetliku egalitaarse kultuuripraktika vahel täiesti asjakohased. Postmodernismi uurijad on korduvalt rõhutanud sõjajärgsete aastakümnete olulist osa ühiskonna erinevate kihististe haridusnivoo ühtlustumises ning ka Eestis kujuneb kõiki haridusastmeid haarav tasuta emakeelne koolivõrk. Samal ajal ei saa märkimata jätta kahe kultuuritüübi põhimõttelisi erinevusi. Läänes oli egalitarismi partneriks individualism, s.o iga indiviidi võimalus ja kohustus leida oma isikupärane ja sotsiaalsele staatusele vastav kultuurinišš. Meil kujunes seevastu välja rahvusromantiline egalitarism ehk kollektivistlik vorm eesti oma kultuuritoodangu suhteliselt ühetaoline tarbimine (s.o kõik vaatasid Tallinnfilmi kõiki filme, lugesid üht ja sama proosa- ja luuleparemikku, arutlesid samade teatrilavastuste teemadel, laulsid samu kooriteoseid jms).

Kokkuvõtteks

Eesti NSV vaimuelu teoreetiliselt põhjendatud uurimine seisab alles ees. Seni on takistuseks olnud hirm kohtuda omaenda eilsega.

Eesti Moskva ikke all (1940–1986)

Rein Taagepera

Esimest korda ajaloo kestel langes **terve** Eesti Moskva võimu alla 1940. aastal. Venemaa all oli Eesti olnud juba varem, kuid toona oli pealinnaks Peterburi. Enne seda oli vaid osi Eestist olnud Moskva võimu all ja sedagi lühikest aega. Nii kaugelt eemalt polnud tervet Eesti maa-ala veel kunagi valitsetud, kui välja jätta omaaegne vormiline alluvus Saksa-Rooma keisririigile. Ja see kaugel keskus oli ida pool, rõhutatult venelaste südamaal, eemale viidud läänepoolsete mõjudega Peterburist. Uue usundi oli Moskva võim küll hankinud läänest, ent selle rakendamise viis pärines idast.

Vene ajalookäsitlus on Vene alade alluvust veelgi idapoolsemale võimule iseloomustanud ikke all olemisena, isegi kui see alluvus oli suhteliselt kaudne. Moskva võim Eestis oli niisama julm ja sellele lisaks äärmiselt otsene, ulatudes kõige kaugemassegi metsatallu ja kõige isiklikumasse tegevusse. Sellepärast iseloomustan seda ajajärku Moskva ikke all olemisena.

Vaadeldes ajalugu, peame paratamatult eristama ajajärke, et oleks mingi raamistik, millele toetuda, ehkki ajajärgude piirid on küllaltki meelevaldsed. Ajajärgude vahetusel võivad inimesed teinekord märgata sündmusi, nagu võimuri surm või sõja algus, kuid mõju nende elule ilmneb alles hiljem ja tihti vähehaaval. Romuald Misiunase ja minu raamatus „Balti sõlтеаastad“ (inglisekeelne esmaväljaanne 1983) on Moskva ikke ajajärk jagatud neljaks osaks, neile lisandus hiljem viies. See jaotus paistab mulle ikka veel kohane. Lühemad ja ühtlases vormis pealkirjad andsin neile teises, 1993 ilmunud raamatus taasiseseisvumise kohta („Estonia: Return to Independence“). Need ajajärgud on:

- 1) sõja-aastad 1940–1945;
- 2) genotsiidiaastad 1945–1953;
- 3) lootuseaastad 1954–1968;
- 4) sumbumisaastad 1969–1980;
- 5) virgumisaastad 1980–1986.

Jätan välja iseseisvuse taastamise aastad 1987–1991, mida konverentsil arutatakse eraldi. Ajalugu sada aastat hiljem vaadeldes võib 1987–1991 paista kuuenda ajajärguna Moskva all või ka juba osana uuest tegeliku iseseisvuse ajast. Ei oskaks seda praegu veel hinnata.

Meenutan, et selline jaotus kujunes meil R. Misiunasega välja kõiki kolme Balti riiki vaadeldes. Tervet Euraasiat vaadates võiksimme ehk jaotada teisiti, kuid tulemused võiksid olla eksitavad. Ülemaailmse ajalookäsitluse pronksiajal kestis ju Balti piirkonnas kiviaeg rõõmsalt edasi. Ainult Eestist lähtudes võiksimme ehk ajajärke jagada natuke teisiti. Kõiki Baltimaid hõlmaval jaotusel on see eelis, et annab tunnetuse, kuidas võinuks ka Eesti ajalugu hõlpsasti natuke teisiti kulgeda.

Kuidas läinuks, kui Nikolai Karotamm suutnuks Antanas Sniečkuse kombel aastakümneid püsida kohaliku asehaldurina? Kuidas läinuks, kui omamaised kommunistid oleksid välja puhastatud alles 1959, nagu Lätis juhtus? Oletuslike arengusuundadega arvestamine võib panna tegeliku uude valgusse. Seda ma siin otseselt tegema ei hakkaks.

Järgmisena peaksin nüüd üldistavalt iseloomustama igat eelmainitud ajajärku. Võiks loetleda nende peajooned, aga see kujuneks entsüklopeediliseks märksõnade kuhjamiseks. Esitan pigem küsimuse, kuidas võis iga ajajärk selle lõpu poole paista keskmisele Eesti elanikule. Keskmine ei väljenda kaugeltki erinevate tunnetuste ulatust, isegi kui see keskmine ise oleks selgesti määratletav. Aga vähemalt on see mingi poolsüsteemaatiline lähtepunkt arutluseks ning ka mittekeskmiste vaadete hõlmamiseks.

Kõiki neid üldistusi pärast aastat 1944 teen eemalt seirajana, millel on omad head ja vead. Ameeriklased imetlevad siiani prantslase Alexis de Tocqueville'i võimet iseloomustada USA ühiskonda poolteise sajandi eest ainult lühikese külaskäigu varal. Ta nägi metsa, mitte ainult puid. Muidugi võib öelda, et mitteosalenu ei suuda tajuda ajastu hõngu. Sel juhul peaksime

juba ette ebapädevaks kuulutama kõik need ajaloolased, kes sündisid alles hiljem. Iga lühike üldistus jätab mõndagi olulist tabamata ning seda võib arutada ja täiendada ilma isiklikuks minemata. Asugem nüüd ajajärkude juurde.

Kuidas paistis Eesti sõja-aastate lõpul 1945, kui lahingud olid Euroopas vaibunud?

Eelnevad viis aastat olid näinud meeletuid muudatusi: omariikluse jõuetu varisemine; aasta sellist terrorit, et isegi balti paruneist põlisvaenlased paistsid järsku soodsamas valguses; siis mitu aastat parunihõimlaste võimu all ja seejärel jälle Moskva ike. Olid vangistamised, hukkamised, küüditamised, mobilisatsioonid, evakueerimised ja põgenemised, mõnigi kord ilma selgete vahedeta nende liikide vahel. Oli teadlikku poolte valimist ning juhuslikku sattumist ühte, teise või kolmandasse leeri. Sõjas osales Eesti kodanikke mitmel poolel ja arvatavasti oli mehi, kes aastast 1939 olid kandnud vaheldumisi viit mundrit – Eesti, Vene, Saksa, Soome ja jälle Saksa. Oli kokkuhoidu ja reetmist, oli lootusi mitmes suunas ning nende purunemist. Balti riikide inimkaotused olid suurimate hulgas Euroopas. Eesti elanikkond langes alla 900 000.

Aastaks 1945 võisid juba paljud soovida, et vähemalt muudatused ometi kord lakkaksid, isegi kui stabiliseeruv olukord poleks see, mida soovinuks. Teiselt poolt andsid korduvad vapustusel lootust, et neid võib tulla veelgi – ja paremuse poole. Seega pidi Moskva võimu võtma tõsiselt, ent ei suudetud-tahetud seda tingimata võtta tõsiselt pikalt ette vaadates. Keskmisest erinevad olid teadagi Eestist välja paisatute nägemused, olgu küüditatud ja sõjavangid idas või pagulased läänes. Erinevad olid ka metsavendade ning kommunistliku ladviku arusaamad, kaasa arvatud lihtsad korpusemehed, kel oli raske loobuda neile jaguvaist väikestest eesõigustest.

Kuidas paistis Eesti genotsiidaastate lõpul 1953, kui hirmuvalitseja oli surnud?

Kuni 1952 oli iga aasta toonud uusi vapustusi. Moskva terror oli tabanud ühtejärke saksameelset ja rahvuslasti, talurahvast ja haritlasti, metsavendade toetajaid ja kodumaiseid kommuniste. Kuna Moskva hävitas terveid Eesti ühiskonna rühmi sülelasteni välja, võib rääkida genotsiidist. Terrorist oli saanud omamoodi norm ning lootust võis pakkuda ainult hirmuvalitseja surm. See saabus, lausterror vaibus, ent Moskva võim püsis. Selles võimuses pidi hakkama nägema rohkeimat kui ajutist okupatsiooni. Küüditamisohu tundvad inimesed võisid metsa minna ning võidelda põhimõttel „Surm siin või Siberis“, terrori vaibudes sai aga valida surma või allavandumise vahel. Harjumus alluda Moskva korraldustele oli vähem kurnav kui varem laialt levinud hoiak hakata vähemalt mõttes neile vastu.

Seega toimus ulatuslik hoiakumuutus: mõttelist võitlust võõra okupatsiooni vastu asendas tavategevus võõra korra raames. Isiklike tulevikuplaane hakati tegema nii, nagu kestaks Moskva ike. Muidugi polnud see muudatus järsk ega täielik. Oli neid, kes mõttes edasi tõrkusid, nagu neidki, kes Moskva võimu mitte ainult püsivaks, vaid ka õigustatuks pidasid. Moskva oli selleks ajaks Eestisse küüditanud, käsutanud või meelitanud märgatava hulga peamiselt venekeelseid inimesi mujalt. Nende arusaamu oma uue asupaiga kohta vormis Moskva propaganda.

Oleks mõeldavalt võinud minna veelgi hullemini: venekeelne kooliõpetus nagu eelneval sajan-divahetusel või koguni rahva täielik küüditamine nagu krimmitatarlastel. Aga niigi olid lood halvemad kui halvim, mida osati karta siis, kui Pätsi valitsus 1940 võitluseta alistus.

Kuidas paistis Eesti lootuseaastate lõpul 1968?

Väljavaade oli vägagi erinev aasta alguses ja lõpus, sest vahepeal tungisid Moskva väed sisemiselt vabanevasse Tšehhoslovakkiasse. 1950ndate teine pool oli osutunud paremaks kui 1953. aastal võis loota. Räägiti sulaajast. Isiklik heaolu paranes, eriti maal. Suurem osa ellujäänud küüditatuist naasis. Lõmastatud rahvuskultuur väljus „ajaloolisest august“ ning sidemed välismaailmaga taastusid piiratud määral. Eesti majanduslik autonoomia suurenes, ent poliitiline

autonoomia jäi saavutamata. Moskva purustas sellised taotlused Lätis ning jättis Eestis pukki Venemaalt toodud pooleldi eestikeelsed asehaldurid. Ungari vabanemiskatse 1956. aastal võttis Moskvalt veelgi rohkem isu ära riskida autonoomiaga. Moskva soosis edasi venekeelsete sisse-rändu Eestisse, kasutades nüüd rohkem präänikut kui piitsa.

Reformid aeglustusid 1960ndail, ent mingi paremuse poole liikumise tunne kestis. On tähelepanuväärne, kui kaua võivad olud paraneda ilma siiski heaks muutumata (nagu toona nentis Economist). Aktiivne vastupanu Moskva võimule oli lõppenud metsavendluse purustamisega. Põrandaalust tegevust oli vähe, kuna ühelt poolt karistas Moskva võim seda karmilt ning teiselt poolt pakkus äärepealt põrandapealne tegevus tõhusamaid võimalusi ja lootust. Tundus, et pikapeale saab Moskvaga mõistuse piires asju selgemaks rääkida. Valmidus koostööks oli ulatuslikum kui varem – kuni Moskva purustas inimnäolise kommunismi katse Tšehhoslovakkias. Tagantjärele vaadates purustas ta sellega ka iseenda arenguvõimaluse, ilma milleta on varisemine paratamatu.

Võrreldes 1950ndatega oli Eesti detsembris 1968 palju mõnusam koht peaaegu igas mõttes, ainult et lootus poolelt teelt kaugemale jõuda oli kadunud. Tagasivaates tähistasid aastad 1958–64 Eesti majandusliku autonoomia haripunkti ning uus tsentraliseerimine oli juba alanud. Rahva hulgas hakkas süvenema küüniline hoiak. Samal ajal tugevnes passiivne või aktiivne erimeelsus, sest Moskvaga koostöömeelne areng polnud paljude arvates enam valikute hulgas.

Kuidas paistis Eesti sumbumisaastate harjal 1980?

Tardumus süvenes 1970ndail valitsuses Moskvast ja tema asehaldurite hulgas. Elati vanast rasvast, investeerimata tulevikku, mis majanduses tähendas, et tarbekaupu sai toota endisest rohkem. Eestis oli see märgatav ning muude lootuste hajumine suunas paljusid tarbimiskultuuri poole. See nõrgestas nii valitsevat ideoloogiat kui ka aktiivset erimeelsust. Marksismi-leninismi võeti veelgi vähem tõsiselt kui varem. See tähendas aga mõnele, et ka vastupanu nii tühjale kestale ei saanud tõsiselt võtta.

Olukord, mis väliselt ei muutunud, võib just selle muutumatuse tõttu sügavalt muutuda. Aastaks 1980 polnud alla 40aastastel enam läbielamusid iseseisvusajast ega palju genotsiidiaastaistki. Nende kujutus neist ajast oli ähmasem. Oli raske kuulata, kui mingit juunipäeva puhtsüdamlikult vabariigi aastapäevaks nimetati. Uus põlvkond oli vabam genotsiidiaastail sisse sööbinud hirmust, kuid ta oli kohanenud Moskva poolt peale surutud ühiskondliku korruga. Selle korraga leppisid paljud seni, kuni see suutis rahuldada igapäevaseid põhivajadusi ja natuke isegi sellest kaugemale minevat tarbimiskihku. Seda ta aga aastast 1975 alates enam ei suutnud.

Kui välismaale külla pääsenud eestlastelt 1970ndate lõpu poole ja 1980ndate alguses küsida, kuidas elu on, siis nentisid nad kõik majandussurutist eelnevail aastail. Kui seejärel küsida, mitme aasta eest see oli alanud, siis koorus hämmastava korrapärasusega aasta 1975. Majandusandmeist see nii teravalt välja ei paista, aga psühholoogiliselt oli 1975 selge veelahe tarbimise avardumise ja ahenemise vahel. Mitu aastakümnet oli Moskva võim suutnud pakkuda elatustaseme tõusu neile, kes olid selle eest nõus taluma poliitilisi piiranguid. Selle nii-öelda majandusliku legitiimsuse oli Moskva aastaks 1980 minetanud. Erimeelsus tuli jõulisemalt esile. Moskva muutuvat suhtumist erimeelseisse olen iseloomustanud raamatu pealkirjas „Softening without Liberalization“ (1984) – tegelik allasurumine läks lõdvemaks, ilma et ametlikke norme oleks muudetud vabameelsemaks. Selles oli ohtlik vastuolu.

Seni energiapõhine maailm oli suundumas teabepõhisuse poole. Olles rajatud just teabe piiramisele, ei suutnud Moskva võim sinna kaasa minna. Oldi edasi uhked, et toodeti rohkem kivi-sütt. Räägiti isemajandamisest, ent tegelikult kasvas tsentralisatsioon. Ühendused läänemaailmaga tihenesid ometigi edasi, mõjutasid elustiili ja andsid võrdlusvõimalusi. Tunne, et üleskeeratav kell on maha käimas, ulatus valitsuse tasandilt eraeluni. Minu kortermaja suulises ajaloos Tartu Riia mäel oli see ajaks, mil nooremad mehed lakkasid aias korvpalli viskamast, rüüstatud lillepeenraid ei taastatud ega hekki enam ei põetud, kuna käärid olid varastatud – tegu, mida nüüd poolõigustavalt hüüti pihtapanemiseks.

Kella mahakäimise tundele terves Moskva impeeriumis lisandus uus venestamissurve koolides. Peale sõjalise seikluse Afganistanis oli venestamine Moskva juhtkonna ainus suurem algatus. Samal ajal tõmbas tarbekaupade suhteline rohkus Eestisse sisserändajaid ning lühiajalisi ostlejaid. Võistlus nendega muutus teravamaks, kui tarbekaubad ise kokku kuivasid. Nii hakkas rahvuslik ja majanduslik protest koonduma ühte.

Kuidas paistis Eesti virgumise künnisel 1986?

Sumbumisaega 1968–1980 võiks vabalt pikendada 1986. aastani, sest majanduse ja ühiskonna lagunemine jätkus, samuti venestamiskatsed. Uus oli siiski see, et keskväimu sumbumine ning lõtvumine võttis juba sellise ulatuse, et Moskva ei suutnud enam päriselt summutada algatusi altpoolt.

Eespoolset ülevaatest on märgata, kuidas muutusid eestlaste endi algatuskatsed ja ootused iga uue ajajärguga tagasihoidlikumaks. Sõja lõpuni sihiti iseseisvuse taastamisele, mis paaril septembripäeval 1944. aastal ka õnnestus. Selline ootus aitas metsavendlusel kesta ka genotsiidi-aastail. Lootuseaastate konkreetsed sihid püsisid seevastu autonoomia tasandil, mis saavutati kultuuris, majanduses ainult vähe ning poliitikas üldse mitte. Sumbumisaastate kohta oli juttu peamiselt Moskvast lähtuvast tegevusest ja lagunemisest. Keskmine eestlane ei katsunudki millegi enama poole püüelda peale isikliku äraelamise ning kultuurist kinnihoidmise üha vahavama vene keele haardes. Kui ta väheseid erimeelseid üldse märkas, siis pidas ta neid 1970ndail veidrikeks – vägagi erinev suhtumine metsavendadega võrreldes. Tagasihoidlike sihtidega ühiskonnast oli saanud üsna passiivne. See hakkas 1980. aastal muutuma.

Seniilsete tippjuhtide matuseparaade Moskvast saatsid nihked asehaldurite hulgas Tallinnas – Venemaal üles kasvanuid hakkasid asendama kodumaal kasvanud. Nad laulsid Moskva laulu, ent tundsid ka muid viise, nagu hiljem on ilmnunud. Niinimetatud lepinguline ja kollektiivne töövõtt jäi maha Ungari guljašikommunistid, kuid murendas Moskva käsumajandust enneolematult ning hakkas väljuma ametliku kontrolli alt. Esimest korda 40 aasta kestel ilmusid 1986. aastal Tallinna tänavail erataksod. Erimeelsete mahasurumine küll hoogustus ja saavutas välist edu, kuid ühiskonna suhtumine neisse hakkas muutuma. Mured keskkonna ja venestamise pärast ühendasid paljusid. Passiivne ühiskond hakkas taas algatust näitama. Moskva ike näitas kõdunemise märke.

Augustis 1985 teatas Moskva asehaldur Karl Vaino, et „Eriti tähtis on saavutada põlisrahvastiku hulgas arusaamine, et eesti rahva ajalooline saatus on lahutamatult seotud Nõukogude riigiga .. ja suure vene rahva arengu ja tugevnemisega“ (Rahva Hää 25.08.1985). Jah, see arusaam põlisrahva paratamatust alluvusest oli ikka veel midagi, mida tuli 1985. aastal alles „saavutada“, mitte lihtsalt säilitada. Laulva revolutsiooni esilepurskeni oli jäänud kaks aastat ning iseseisvuse taastamiseni kuus aastat.

Kokkuvõte

Kas saab üldistada veel üldisemalt, kogu 46 aasta ulatuses? Omamaise rahvastiku kaotused Moskva ikke all olid suurimad Põhjasõjast saadik. Eesti rahvastik muutus kirjumaks, kui ta oli vist kunagi pärast venekirveste kultuuri saabumist olnud. See annab veel kaua tunda. Riik taastus kiiresti. Moskva käsumajanduse mõju on 20 aastaga ulatuslikult lahtunud. Eestikeelne kultuur pidas vastu ning pikendas märgatavalt oma ajalist sügavust modernse kultuurina. Püsinud on ikke-eelsest ajast suurem usaldamatus, hoolimatus ja kiuslikkus kaasinimeste vastu. Seda on süvendanud mitmel viisil nii Moskva ikke tulek, selle kestmine kui paraku ka ikkest vabanemise kaasnähted. Usaldava ja hooliva ühiskonna arendamine on meie järgmine heitlus.

Eesti areng 1991–2007

Mart Laar

Esimesed sammud iseseisvuse ehitamise teel 1991–1992

Kuigi 1991.aasta sügisel valitses Eestis veel vaimustus iseseisvuse taastamise üle, hakkas peagi selgeks saama, et raskem seisis alles ees. Pool sajandit valitsenud okupatsioonirežiimi asendamine vaba turumajanduse ja demokraatliku riigikorraga ei saanud toimuda üleöö. Taasiseseisvuse esimene aastakümme kujunes üleminekuajaks, mil riigielu kõigis selle valdkondades viidi kvalitatiivselt uutele alustele. Valmis eeskujud polnud selles korraldustöös kuskilt võtta. Teatud piires oli küll võimalik toetuda eelmise iseseisvusaja kogemustele, mingil määral võidi järgida arenenud maades või Kesk- ja Ida-Euroopa üleminekuriikides tehtut, konkreetsed vastused üksteise järel kerkivatele keerukatele probleemidele tuli aga ikkagi anda uutena endil.

Lihtne polnud ka Eesti rahvusvaheline olukord. Nagu 1920. aastatelgi, oli maailm Eesti ja teiste Balti riikide väljavaadete suhtes pessimistlikul arvamisel. Balti riike loeti liig sõltuvaks Venemaast, et nad reaalselt oma iseseisvust realiseerida suudaksid. Nii tundus paljudele kommentaatoritele läänes, et peagi naasevad Balti riigid ühel või teisel kujul tagasi Venemaa rüppe. Selles oli kindel ka Venemaa, kes oli veendunud, et Balti riigid ei suuda iseseisvalt hakkama saada, surutakse energiahindade vabastamise teel põlvili ning tuuakse Vene mõjusääri tagasi. Isegi Eestisse üldiselt väga hästi suhtuvad analüütikud lugesid 1990. aastate alguses välistatuks Balti riikide liitumist Euroopa Liiduga isegi nähtavas tulevikus. Võimalust Euroopaga liituda omasid Poola, Tšehhoslovakkia ja Ungari, seejärel Bulgaaria ja Rumeenia ning isegi endine Jugoslaavia. Alles seejärel võinuks rääkima hakata Balti riikide võimalikust liitumisest. NATO-sse astumine oli tollal Balti riikide jaoks sedavõrd utopiline eesmärk, et seda ei vaevutud isegi tõsiselt arutama.

Eestil tuli end kiirelt tõestada, ning mida kiiremini, seda parem. Esimesed aastad taasiseseisvumise järel kujunesid seejuures omalaadseks vaheetapiks, kus Eesti ees olid avatud erinevad arenguvariandid. Ülemineku edu polnud garanteeritud. Võimalik oleks olnud vajumine kaosesse, teatava autoritaarse süsteemi teke, liitumine Venemaa ümber tekkinud Sõltumatute Riikide Ühendusega (SRÜ) või kõik need variandid korraga. Väga ebaühtlane on olnud ka Eestist paremas olukorras alustanud Kesk- ja Ida-Euroopa riikide areng. Kõik sõltus seetõttu otsustest, mida Eesti tegi või tegemata jättis.

Taasiseseisvunud Eesti ees seisvad väljakutsed olid seejuures küllalt sarnased neile, millele pidi vastama Eesti Vabariik oma iseseisvuse esimestel aastatel. Eesti pidi kiirelt vastu võtma riigi elu korraldava põhiseaduse, panema paika omandisuhted ning teostama põllumajandusreformi, määratlema kodanikkonna, ehitama üles iseseisvale riigile vajalikud institutsioonid, suruma maha õonestustegevuse ning segastel aegadel hoogustunud kuritegevuse, ning mis eriti oluline – haakima Eesti lahti teda varem domineerinud Venemaast.

Nende ülesannete kallale Eesti ka asus. Tegevust alustas Põhiseaduse Assamblee, mis langetas Jüri Adamsi põhiseaduse kava eelistades suunas Eesti ühemõtteliselt parlamentaarse demokraatia teele. 1992. aasta suvel võeti uus põhiseadus rahvahääletusel vastu. Selleks ajaks oli paraku aga selgeks saanud, et kommunismi kokkuvarisemine osutus valulisemaks protsessiks kui esialgu arvatud. Aastakümneid kunstlikult peidetud probleemid tulid korraga nähtavale. Käsumajanduse kokkuvarisemine tõi esile totalitaarse riigi uhke fassaadi taga valitseva kaose. Doteeritud odavale toorainele tuginev majandusmudel polnud kaasaja maailmas enam jätku-suutlik. Käsumehhanismide nõrgenedes muutusid probleemid peagi nähtavaks. Tootmine vähenes, kasvas inflatsioon, kokku varises sotsiaalne võrgustik, langes inimeste elatustase.

Samad protsessid toimusid tegelikult ka teistes kommunismi ikkest vabanevates Kesk- ja Ida-Euroopa riikides. Nõukogude Liidu koosseisu kuulunud Eesti olukord oli Ida- ja Kesk-Euroopa riikide omast raskemgi. Esiteks puudusid siin needki väikesed vabadused, mis olid olnud lubatud nn satelliitriikidele, teiseks said siin majandusreformid alata mitu aastat hiljem. See vahe

läks Eestile kalliks maksma. Kui Kesk- ja Ida-Euroopas jäi majanduse langus 10–15% piirimaile, siis Eestis langes see erinevatel hinnangutel 25–30%. Tööstustoodangu vähenemisega kaasnes põllumajandusliku tootmise järsk langus, mis oli eriti kiire aastatel 1990–1992. Ainuüksi liha- toodang langes neil aastatel 182,5 tuhandelt tonnilt 107,9 tuhandele tonnile. Probleemiks oli kiirenev inflatsioon, langes inimeste elatustase, mis tegi läbi suurima kukkumise 1991. aastal ning 1992. aasta esimesel poolel. See mõjus omakorda katastroofiliselt sündivusele, mis tegi läbi eriti järsu languse aastatel 1990–1991. Eriti raskeks muutus olukord 1992. aasta alguses, mil seoses hindade liberaliseerimisega Venemaal ja Eestile kütuse eest kehtestatud maailmaturu hindadega kasvas inflatsioon saja protsendini kuus.

On raske öelda, kas 1990–1992 võimul olnud Edgar Savisaare üleminekuvalitsuse tõhusam poliitika oleks siin võinud midagi muuta. Vaevalt. Samas tegi Savisaare valitsuse katse üles ehitada mingit käsumajandusele tuginevat turumajandust kriisist väljumise raskemaks. Turujõududele toetumise asemel üritas Savisaar kriisi ületada erakorralisi meetmeid kasutades ning kogu võimu enda kätte koondades. Erilise selguse saavutas valitsuse ebakindlus 1992. aasta alguses Eestit tabanud majanduskriisi tingimustes. Selle asemel, et asuda majandust liberaliseerima, tegi Edgar Savisaar ettepaneku kehtestada Eestis erakorraline olukord, koondades kogu võimu valitsuse või täpsemalt valitsusjuhi kätte. Sellise lahenduse läbimine oleks paisanud Eesti arengus tagasi ning viinud ta hilisemale Slovakkia või hullemal juhul Valgevene arenguteele. Õnneks kukkus Savisaare plaan läbi: Savisaar kaotas toetuse parlamendis ning sunniti ametist lahkuma. Eesti oludes hämmastava kiirusega moodustati uus valitsus, mille juhiks sai Savisaare valitsuse majandusminister Tiit Vähi. Valitsus lubas teda võimule viinud erakondadele teostada kiiresti rahareformi, võtta vastu uue põhiseaduse ning korraldada 1992. aasta sügisel valimised Riigikogusse. Vähi valitsus tühistas erakorralise olukorra, vabastas kontrolli alt hinnad ja liberaliseeris kaubanduse. Kriis majanduses leevenes. Kaardisüsteem tühistati, kaupluselettidele hakkasid pikkamööda tagasi ilmuma esmatarbekaubad.

Paraku ei suutnud see olukorda otsustavalt muuta. Inflatsioon püsis kõrgel ning tootmine langes. Rahva elatustase muutus järjest madalamaks. Isiklikus tarbimises tõusid eluasemekulud 1992. aastaks pere eelarvetes kohati 50 protsendini. Samal ajal süvenes sotsiaalne ebavõrdsus. Ühiskonnas tekkis uus privilegeeritud klass – valuutaomanikud, kes said kaupu osta arvukatest valuutapoodidest. Olukord oli seda raskem, et Eesti valitsuse käsutuses polnud piisavalt võimalusi oma majandust ise juhtida. Venemaal järjest hoogsamalt sahisevad rahapressid paiskasid ringlusse miljardeid katteta rublasid. Inflatsioon muutus väljakannatamatuks. Katsed piirata raha sissevoolu Venemaalt tõid kaasa sularaha puuduse. Palgapäevade hilinemine päevade ja isegi nädalate kaupa oli 1992. aasta esimesel poolaastal tavaline. Pensionärid seisis terveid päevi pensionisabades.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et 1992. aasta suveks oli Eesti majanduslikult ja sotsiaalselt kokku varisenud. Elatustaseme järsk langus ning elanike vaesestumine, põllumajanduse kokkuvarisemine, sündide arvu järsk vähenemine ja teised negatiivsed tendentsid ei tulenenud seega veel mitte alanud reformidest vaid nõukogude süsteemi ning kommunistliku majandusmudeli täielikust pankrotist. 1992. aastal võimutüüride juurde jõudnud uuendusmeelsete poliitikute ülesandeks jäi maa tekkinud kaosest välja viia. Selleks polnud muud võimalust, kui asuda otsustavate uuenduste teele. Ning nagu sõjajärgsel Lääne-Saksamaal, sai ka Eestis reformide pikast reast esimeseks rahareform, mille teostamisel etendas juhtivat osa Eesti Pank eesotsas Siim Kallasega.

1992. aasta 20. juuni hommikul kella 4-st sai ainsaks seaduslikuks maksevahendiks riigis Eesti kroon. Igal kodanikul oli õigus 1500 rubla vahetada 150 krooniks. Samasuguses vahekorras vahetati ümber ka hoiused. Eesti kroon seoti Saksa margaga kursiga 8 EE = 1 DEM. Krooni tuleku järel täitusid kauplused kiiresti kaubaga, kuid järsult tõusid ka hinnad. Rahareformi tulemusel hakkas inflatsioon kiiresti langema, tugev kroon lõi majandusliku olukorra paranemisele hea aluse. Eesti krooni hoidmiseks kasutatud valuutakomitee süsteem tagas kroonile stabiilsuse, sundides teda ühtlasi teostama teisi vajalikke majandusreforme ning hoidma eelarvet tasakaalus. Samas oli selge, et rahareformist ükski Eesti kriisist väljaviimiseks ei piisa. Vastuse sellele, mis teed pidi Eesti hakkab liikuma, pidid andma esimesed sõjajärgsed demokraatlikud valimised 1992. aasta sügisel.

Eesti asub radikaalsete reformide teele 1992–1995

20. septembril **1992** saavutas Riigikogu valimistel üllatuslikult võidu valimisliit Isamaa. Presidendi valimistel sai kõige rohkem hääli Arnold Rützel, tema järel pääses Riigikogus peetud teise ringi Isamaa kandidaat Lennart Meri, kes valiti presidendiks. Võimule tõusid seega kõige radikaalsemat programmi esindavad rahvuslik-parempoolsed poliitilised jõud, kes lubasid lõigata Eesti lahti kommunistlikust minevikust ning pöörata otsustavalt Läände.

1992. aasta oktoobris ametisse astunud valitsus alustas tegevust väga raskes olukorras. Riigi majandus oli kaoses. 1992. aasta inflatsioon ulatus üle 100%, tööstustoodang langes, alla käis põllumajandus, vähenesid külvipinnad ja kariloomade arv. Kriisi sattus pangandus, arvukad väikehoiustajad ja erafirmad jäid sel ja paaril järgmisel aastal osaliselt või täielikult ilma oma hoiustest hingusele läinud kommertsbankades. Riigieelarve oli tasakaalust väljas, mis tekitas tõsise ohu krooni stabiilsusele. Eesti majandus oli tugevalt seotud Venemaaga. Veel 1992. aasta alguses suundus sinna 92,5% Eesti kaubandusest.

Valitsus ei lasknud aga end keerulisest olukorrast kohutada. Konservatiivse rahanduspoliitika tasakaalustati riigieelarve, mis oli eelduseks krooni püsimisele. Selleks tuli valitsusel kärpida seniseid dotatsioone ja toetusi, mis tõi ühiskonnas kaasa ägedaid proteste. Kuigi Riigikogus omas valitsus ülimalt nappi enamust, ei lastud end valitud teelt kallutada. Läbi viidi radikaalne valitsusreform, mille käigus vähendati ministeeriumite arvu ning asendati nõukogulikkude töökultuuri kandvad töötajad noorema põlvkonna esindajatega. Valitsus vähendas otsustavalt sekkumist majandusse, kutsudes inimesi üles ise oma probleemidele lahendust otsima. Peaministri üleskutse: "Valitsus saab aidata vaid neid, kes end ise aidata soovivad", tekitas negatiivset vastukaja, kuid pani aluse ühiskonnas algavale põhimõttelisele muutusele. Valitsus pööras Eesti otsustavalt Läände ning suutis sõlmida usalduslikud suhted Lääne liidritega, mis andis toetust uuenduste jätkamiseks.

1993. aasta esimestel kuudel hakkas olukord majanduselus paranema. Inflatsioon vähenes, tootmise langus aeglustus, välisinvesteeringute huvi kasvas. Suveks jõudis riik majanduslikus mõttes suhteliselt rahulikumas seisus. Majandusliku olukorra stabiliseerimine võimaldas valitsusel üle minna uuenduste järgmise etappi, mille eesmärgiks oli majanduse suunamine kiire kasvu teele. Selleks tuli majanduse arengule seadustega luua kindel baas, reformida õigussüsteem, panna kehtima seaduslikkus ning suruda selle abil maha korruptsioon. 1993. aasta suvel korraldati ümber riigivara erastamise juhtimine. Senise Riigivaraameti ja Erastamisettevõtte baasil loodi Eesti Erastamisagentuur, mille abil käivitati Eestis erastamine. Erastamise tippaeg oli 1993. aasta lõpust kuni 1995. aasta alguseni, mil (1,5 aasta jooksul) müüdi üle 50% riigi suur-ettevõtetest. Oluliseks teguriks majanduskasvu kiirendamiseks sai maksureform. 8. detsembril 1993 võttis Riigikogu vastu uue tulumaksuseaduse, mis kehtestas nii eraisikutele kui ettevõtetele alates 1994. aasta algusest tulumaksu määraks 26%. Kõik need sammud elavdasid majandust ning tõid Eestisse arvukalt välisinvesteeringuid. Majandus pöördus kasvule. Eesti reforme hakati järjest rohkem jälgima ning neist õppust võtma. Eesti sai näiteks edukast üleminekuriigist, see suurendas omakorda Eesti rahvusvahelist autoriteeti.

Seda oli Eestil vaja rahvusvahelise toetuse tagamiseks Vene vägede väljaviimisele. Venemaa ei tahtnud sellest midagi kuulda ning esitas Eestile täiendavaid nõudmisi. Eesti nõudmisi vägede väljaviimiseks toetasid lääneriigid. Ühine surve sundis Venemaa järeleandmistele. 26. juulil 1994 allkirjastasid Eesti president Lennart Meri ja Venemaa president Boriss Jeltsin Moskvast kokkulepped Vene vägede väljaviimiseks Eestist. 31. augustiks **1994.** Venemaa üritas vägede lõplikku väljaviimist viimase võimaluseni edasi lükata, kuid Eesti oli järeleandmatu ning 1994. a 31. augusti õhtuks lahkusid Eesti pinnalt viimased Vene üksused. Pärast 55 aastat oli Eesti jällegi võõrvägedest vaba. Eesti majandus oli selleks ajaks pöördunud Läände, nüüd rebis Eesti end Venemaast lõplikult ka poliitiliselt lahti.

Eesti majandusreformid oli selleks ajaks andmas esimesi tulemusi. Eesti majandus pöördus kasvule, paranes inimeste elujärg. Maa kattus uute ettevõtetega, Eesti väljanägemine hakkas kiiresti muutuma. Eesti võttis suuna kiireks integreerumiseks Euroopaga, sõlmides erinevalt teistest Balti riikidest vabakaubanduslepingu Euroopa Liiduga üleminekuperioodita. See võimaldas Eestil teistest kiiremini liikuda Euroopa Liidu liikmestaatusse poole.

Eesti liitub Euroopa Liidu ja NATO-ga 1995–2004

Saavutatud edule vaatamata jäi Eesti sisepoliitiline olukord ebastabiilseks. Kuigi valitsused püsisid ametis kauem kui 1920. aastatel, kippusid nad ometi kiirelt vahetuma. 1995. aasta valimistel saavutasid võidu vasakpoolsema programmiga poliitilised jõud, kes end senistele reformidele vastandasid. Kardetud vasakpöörde jäi siiski toimumata. Kuigi valitsused ja valitsuskoalitsioonid vahetusid jätkuvalt kiiresti, jäid Eesti majandus- ja välispoliitika stabiilseks, lähtudes 1992. aastal paika pandud suunast. Stabiilsuse püsimisele aitas kaasa Lennart Meri teistkordne valimine presidendiks 1996. aastal.

1992. aastal algatatud reformid olid selleks ajaks hakanud tulemusi andma. Eesti majanduskasv muutus kiireimaks Euroopas, tõustes mõnel aastal koguni üle kümne protsendi. Edukas oli ka Eesti välispoliitika. 12. juunil 1995 kirjutati alla Eesti assotsiatsioonilepingule Euroopa Liiduga. 28. novembril 1995 esitas Eesti taotluse liituda Euroopa Liiduga. 1997. aasta detsembris sai Eesti koos Ungari, Tsehhi, Poola, Sloveenia ja Küprosega kutse liitumisläbirääkimistele Euroopa Liiduga. Kutse saamine Euroopa Liitu suurendas Eesti rahvusvahelist autoriteeti ning elavdas majandust, tuues siia arvukalt välisinvesteeringuid. Ühe elaniku kohta tehtud välisinvesteeringute hulga poolest tõusis Eesti edukaimate üleminekuriikide hulka.

Kiire arengu lõikas läbi Venemaal puhkenud majanduskriis, mis tõi kaasa tagasilöögi kogu Kesk- ja Ida-Euroopa majandusel. Maailmamajanduse konjunktuuri ja Venemaa majanduskollapsi mõjul vähenesid Eesti tööstus- ja põllumajandussaaduste ekspordivõimalused ja 1998. aasta oli majanduses langusajaks. Paljud Eesti ettevõtted sattusid majanduslikesse raskustesse, minnes välismaa suurettevõtete omandisse. Valimiste lähenduses loobusid langenud populaarsusega valitsuserakonnad senisest konservatiivsest eelarvepoliitikast ning hakkasid riiklikke kulutusi kiirelt tõstma, pööramata tähelepanu hoiatavatele märkidele veelgi tõsisemast kriisist. 1999. aasta esimesed kuud osutusid Eestile väga raskeks. Majandus paiskus senisest veelgi kiiremasse langusse, eelarvedefitsiit ähvardas aasta lõpuks kasvada 10%-le. Läbirääkimistel Euroopa Liiduga oli Eesti jäänud "punase laterna" rolli, keda ähvardas langemine liitujate järgmisse gruppi. Paigal tammus ka integreerumine NATO-ga, kus Eesti polnud suutnud täita endale võetud kohustusi, millest olulisem oli kaitsekulutuste viimine 2 %-le eelarvest. Eesti majandusime maine oli ohtlikult nõrgenemas, järjest rohkem hakati rääkima "sulavast imest". 1999. aasta kevadel valitav Riigikogu pidi andma vastuse, kuidas tekkinud olukorrast välja pääseda.

Rasketel aegadel otsustasid valijad taas anda võimuohjad 1992. aastal otsustavaid reforme teostanud poliitikute kätte. Aprillis ametisse astunud valitsus lubas viia Eesti välja majanduskriisist ning tagada liitumise Euroopa Liidu ja NATO-ga. Majandusliku olukorra stabiliseerimiseks võttis Eesti 1999. aasta keskel vastu negatiivse lisaelarve, ettevõtluskeskkonna parandamiseks vabastati 15. novembril 1999 ettevõtete arengusse suunatud tulu tulumaksust. Pärast viis aastat kestnud ühinemisprotsessi sai Eesti 13. novembril 1999 Maailma Kaubandusorganisatsiooni liikmeks. Kuigi paljud valitsuse otsused olid ebapopulaarsed ning tõid kaasa protestiaktsioone, suudeti eelarvetasakaal aasta lõpuks siiski taastada. Lõpule viidi erastamine. 2000. aastal hakkas Eesti majandus taas kiirelt kasvama. Majanduse kasvutempolt tõusis Eesti edukaimate riikide hulka Euroopas. Eesti elatustase lähenes Euroopa keskmisele kiiremini, kui seda õnnestus teha ühelgi teisel üleminekuriigil.

2002. aastal viidi läbirääkimised astumiseks Euroopa Liitu lõpule ning 2004. aastast sai Eestist koos teiste Kesk- ja Ida-Euroopa üleminekuriikidega Euroopa Liidu liige. See aitas kaasa lähenemisele NATO-ga. Kui 1999. aastal tundus lähiajal kutse saamine NATO-sse ebarealistlikuna, siis Eesti poolt astunud sammud oma kaitsejõudude ülesehitamisel tõid olukorda muutuse. Majanduskriisile ning eelarve külmutamisele vaatamata suutis Eestis viia oma kaitsekulutuste eelarve nõutud 2%-le rahvuslikust koguproduktist. Selle tulemusel sai Eesti 2002. aastal teiste Kesk- ja Ida-Euroopa riikide kõrval kutse liituda NATOga, mis sai ametlikult teoks 2004. aastal. Sellega on üks etapp taasiseseisvunud Eesti ajaloos läbi saanud. Eesti pöördus selle käigus idast läände ning muutis seejärel selle pöörde pöördumatuks. Üleminekuperioodi lõpp on aga uue arenguperioodi algus. Kui üleminekuperioodil kuulus Eesti edukaimate riikide hulka Kesk- ja Ida-Euroopas, siis uue sajandi algus esitab Eestile uusi väljakutseid. Eesti peab kohanema oma uue rolliga NATO ja Euroopa Liidu liikmena, avanema senisest rohkem maailmale ning õppi-seal tegutsema. Võimalused eduks ka uues olukorras on Eestil olemas, seda enam, et sel korral on Eesti saatuse otsustamine Eesti rahva enda käes.

Eesti välispoliitika | 1987–2008

Marko Mihkelson

Sissejuhatus

Eesti taasiseseisvumisele eelnenud ja järgnenud välispoliitikat võib pidada õnnestunuks. Oma kõrgema eesmärgi, rahvusliku julgeoleku ning iseseisvuse säilitamise täitmisel on viimase kahekümne aastaga saavutatud märkimisväärset edu.

Paljude mõõdupuude kohaselt õnnestus Eestil enneolematu kiirusega luua Nõukogude impeeriumi varemetel efektiivselt toimiv väikeriik ning pikkade okupatsiooniaastate järel taastada kiiresti oma koht rahvusvaheliste suhete subjektina.

Taasiseseisvumisprotsessi käigus sisuliselt nullist taastatud välisestatus suutis kohe alguses rajada Eestile head rahvusvahelised positsioonid, millega kindlustati riigi taasteke, kiire rahvusvaheline tunnustus ning eeldused oma rahvuslike huvide kaitsmiseks ja eesmärkide elluviimiseks.

Eesti põhiseadusliku korra taastamisele järgnenud välispoliitilistele väljakutsele on suudetud hästi vastata. Selle üheks põhjuseks on olnud Eesti sisepoliitiline konsensus riigi rahvusvaheliste eesmärkide püstitamisel ning nende saavutamisel. Puudutagu see siis näiteks Vene vägede väljaviimist Eestist 1994. aasta augusti lõpuks või ühinemisprotsessi Euroopa Liidu ja NATO-ga.

Sisepoliitiline konsensus ja välispoliitika üldine järjekindlus ei tähenda kindlasti mitte sisemise debati puudumist ning taktikalistes küsimustes erinevate seisukohtade esitamist. See on ühele demokraatlikule riigile täiesti arusaadav ja vältimatu. Eriti ilmekalt on see väljendunud viimaste aastate debattides, kui Eesti välispoliitiline päevakord on Euroopa Liidu ja NATO liikmena oluliselt täienenud.

Eesti rahvuslikule julgeolekule ja välispoliitikale on läbi kogu selle kaasaegse perioodi olnud suurimaks väljakutseks suhted Venemaaga. See on väljendunud nii vaevaliselt arenevates kahepoolsetes suhetes kui ka rahvusvahelises kontekstis. Viimane on eeskätt seotud Eesti liikmelisusega Euroopa Liidus ja eriti NATO-s.

Arvestades Venemaa tänaseid sisearenguid, Venemaa ja lääneriikide suhete jahenemist ning Eesti-Vene suhetes nappivat usaldust, siis tõenäoliselt jääb see meie välispoliitika suurimaks väljakutseks ka lähemas tulevikus.

Samas on oluline rõhutada, et Eestil pole kunagi varem oma iseseisvuse jooksul olnud nii palju sõpru, kaasamõtlejaid ja toetajaid kui täna. See ongi Eesti senise välispoliitika suurim võit.

Periodiseerimine

Eesti kaasaegse välispoliitika tekke ning kujunemislöö paremaks mõistmiseks on paslik püüda kahekümne aasta sündmusi periodiseerida. Iseenesest lühike ajalõik sisaldab oma dünaamilises arengus mitmeid väga erinevaid perioode, kus meie välispoliitika tõuketeguriteks olid erinevad eesmärgid ning ülesanded.

Kõigepealt vääriks kindlasti eraldi käsitlemist kõik see, mis puudutab nõndanimetatud taasiseseisvumisprotsessi. Välispoliitilise mõõtme algusdaatumiks võiks tinglikult pidada 1987. aastat, mil Gorbatšovi perestroika ja avalikustamise tingimustes tekkisid esimest korda reaalsed eeldused Eesti taasiseseisvumiseks.

Sellesse perioodi kuulub Eesti välisestatus taastamine eesotsas välisminister Lennart Meriga, Eesti olukorra rahvusvaheline teadvustamine ning riigile rahvusvahelise tunnustuse tagamine taasiseseisvumise järel. Perioodi lõpuks võiks pidada Eesti vastuvõtmist Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni 1991. aasta 17. septembril.

Teiseks suuremaks perioodiks Eesti kaasaegses välispoliitikas tuleb pidada Vene vägede väljaviimisega seondunud rahvusvahelist tegevust. See aeg on mõõdetav alates Eesti riigi taastamisest 1991. aasta teisel poolel kuni Vene vägede lahkumiseni 31. augustil 1994.

Kolmandaks ja vaieldamatult tähtsamaks perioodiks Eesti kaasaegses välispoliitikas oli eelduste loomine ning vajalike sammude astumine ühinemiseks Euroopa Liidu ja NATO-ga. Selle pika ja keerulise protsessi alguseks võib pidada koheselt Vene vägede lahkumisele järgnenud aega, kuigi konkreetsemate sammudeni jõuti pisut hiljem. Samas tuleb silmas pidada, et mõlemad ühinemised eeldasid lisaks välispoliitilisele tegevusele ka siseriiklike reformide elluviimist.

Neljas periood, mis kestab ka praegu, sai alguse Eesti ühinemisega Euroopa Liidu ja NATO-ga 2004. aasta kevadel. Seda iseloomustab märgatavalt laiemaks ja kirevamaks muutunud välispoliitiline päevakord, mis motiveerib Eestit olema aktiivne ning väga erinevates küsimustes panustav väikeriik.

Taasiseseisvumine 1987–1991

Eesti välispoliitika taassünd algas palju varem, kui suudeti taastada Eesti iseseisvus. Tegelikult võime öelda, et alates 1980ndate aastate teisest poolest õnnestus paljude ennatsalgavate inimeste ja julgete noorte tööga luua vajalikud eeldused nii välisteestuse tekkeks kui riigi välispoliitika kujundamiseks.

Seetõttu polnud üldse imeks pandav, et juba vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aasta augustis avati esindused 7 riigis, ÜRO juures ning peakonsulaat New Yorgis. 1992. aastal lisandusid esindused veel 5 riigis ning peakonsulaat Peterburis.

1989. aastal rajati Lennart Meri initsiatiivil Eesti Instituut, mille väliseks eesmärgiks oli otsida võimalusi üliõpilaste ja teadlaste koolitamiseks välismaal. Meri ise meenutab, et sisuliselt kujunes sellest põhiseaduslik välisministeerium, kes suutis ellu kutsuda Eesti esinduse Soomes, Rootsis, Taanis, Saksamaal ja Prantsusmaal.

Eesti uue välisteestuse sünni juures oli kõige olulisem noorte usk iseseisvasse Eestisse ja valmisolek õppida oma kodumaad teenima kui tahes karmil ja nõudlikul ajal, on rõhutanud Lennart Meri, kellest sai 1990. aasta aprillis Eesti taasiseseisvumisele viinud valitsuse välisminister.

Nende keeruliste aegade üheks eesmärgiks, lisaks välisministeeriumi taasrajamisele, oli Eesti taasiseseisvumise tegelik ettevalmistamine ning sellele rahvusvahelise toetuse leidmine.

Selles töös tuli ette palju takistusi ja umbusku nii kodus kui kaugemal, kuid just kannatlikkus ning pühendumus Eesti huvide kaitsmisele aitasid kaasa lõpliku eesmärgi saavutamisele. 20. augustil 1991 taastas Eesti oma riikliku iseseisvuse. Sellele järgnes kiire diplomaatiliste suhete taastamine või uute rahvusvaheliste tunnustuste pälvimine.

Eriti märkimisväärset rolli mängis väike Island, kes juba 22. augustil tunnustas esimesena Eesti riiki. Just selle sündmuse auks kannab Eesti välisministeeriumi esine väljak Islandi nime. Islandile järgnesid Vene Föderatsioon 24. augustil ja Euroopa Ühenduse 12 liikmesmaat 27. augustil. Ameerika Ühendriigid tunnustasid Eestit 2. septembril ning 6. septembril tegi sama Nõukogude Liidu Riiginõukogu.

10. septembril 1991 sai Eestist Euroopa Julgeoleku- ja Koostööõupidamise liige, mis oli tühtlasi esimene rahvusvaheline organisatsioon, kus Eesti kas taastas oma osaluse või võeti vastu uueks liikmeks.

Käsitletava perioodi lõpuks võiks tinglikult pidada 17. septembrit 1991, mil Eestist sai Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liige. Riigi iseseisvus oli selleks hetkeks kindlalt taastatud ning Eesti asus võrdsena teiste vabade rahvaste peres.

Vene vägede väljaviimine 1991–1994

Iseseisvuse taastanud Eesti esimeseks tõsiseks rahvusvaheliseks väljakutseks kujunes Vene vägede väljaviimise saavutamine. Oli selge, et kuni Eestis viibivad võõrväed, on julgeolekuot riigi iseseisvusele väga suur.

Sisuliselt algasid sellekohased kõnelused juba 1992. aasta kevadel. Need kätkesid endasse mitte üksnes kahepoolsete kokkulepete saavutamist, vaid eeldasid ka järjekindlat rahvusvahelist survet Venemaale.

Venemaa esialgse positsiooni kohaselt pidid väed lahkuma Balti riikidest alles pärast seda, kui oli lõpule viidud vägede väljatõmbamine Ida-Euroopast. Räägiti aastatest 1998 või 1999. 6. augustil 1992 kohtus Venemaa välisminister Andrei Kozõrev oma Balti kolleegidega, kus esitas vastvõetamatud tingimused. Nende seas olid näiteks nõuded – loobumine kahjutasunõudest Venemaale või teatud baaside säilitamine.

Ometi ei suutnud Venemaa kuigi järjekindlalt oma karmi liini hoida. Juba 8. septembril 1992 leppisid Venemaa ja Leedu kokku vägede väljaviimises 31. augustiks 1993. Leedu võttis endale sellega piiratud kohustuse ehitada repatrieeruvatele ohvitseridele korterid.

29. oktoobril 1992 teatas Venemaa president Jeltsin, et vägede väljaviimine peatatakse, kuni eeskätt Eesti ja Läti teevad oma panuse väljaviidavate sõjaväelaste sotsiaalseks kindlustamiseks ja Baltikumis elava vene vähemuse õiguste tagamiseks.

Just sellest hetkest tõusis nn vene vähemuse ehk Nõukogude okupatsiooni ajal Eestisse toodud võõrtöölise teema kahepoolsete suhete päevakorda. Venemaa on hiljem korduvalt sidunud selle küsimuse lahendamise nõude Eesti kodakondsuspoliitika põhimõtete muutmise kaudu mitmete välispoliitiliste teemadega ning seda kuni viimase ajani.

Eesti polnud aga toona kaugeltki üksi. Eduka välispoliitilise tegevuse tulemusel toetasid meie huvisid Ameerika Ühendriigid, aga ka mitmed Euroopa riigid eesotsas Saksamaa ja Rootsi. Ameerika Ühendriikide endine asevälisminister Strobe Talbott kirjutab oma mälestustes, et Vene vägede Balti riikidest väljaviimise üheks rahvusvaheliseks hinnaks olevat olnud Venemaa kutsumine 1994. aastal juhtivate tööstusriikide ühenduse G7 liikmeks.

Viinaseks otsustavaks pöördetähiseks vägede väljaviimisel kujunes 26. juuli 1994, mil Moskvas toimus Eesti presidendi Lennart Meri ja Venemaa presidendi Boriss Jeltsini kohtumine. Selle tulemusel sõlmiti niinimetatud juulilepingud, mis tegid võimalikuks Vene vägede lahkumise 31. augustiks 1994.

Juulilepinguid, millega määratleti ühtlasi ka endiste Nõukogude sõjaveteranide staatus Eestis, tekitasid toona tõsist kriitikat. Samas aitasid need aga saavutada Eesti tegeliku vabanemise okupatsioonivägedest. Paldiski tuumakeskus anti Eesti võimudele üle 25. septembril 1995.

Venemaa vägede lahkumine Eestist sillutas tee meie järgmiseks oluliseks välispoliitiliseks eesmärgiks, milleks oli ettevalmistuste tegemine ning reaalse kõnelusteprotsessi alustamine ühinemiseks Euroopa Liidu ja NATOga.

Ühinemine Euroopa Liidu ja NATOga 1995–2004

Eesti taasühinemine Euroopa ning läänemaailma tähtsamate organisatsioonidega sai sisuliselt alguse kohe pärast riigi taasiseseisvumist. Esimeseks sammuks sellel teel oli ühinemine Euroopa Julgeoleku- ja Koostööõupidamisega 1991. aasta septembris.

Tegelikult kujunes meie Euroopasse naasmise teel väga oluliseks eeltähiseks ühinemine Euroopa Nõukoguga. Eesti võeti selle Euroopa demokraatiat, õigusriiklust ja inimõigusi kaitsva vanima organisatsiooni liikmeks 14. mail 1993.

Standardid ning ettekirjutused, millega tuli Eestil nendel aastatel seoses ühinemisega Euroopa Nõukoguga kokku puutuda, aitasid omakorda kergemini kohanduda Euroopa Liidu laienukriteeriumitega.

28. novembril 1995 esitas Eesti Euroopa Liidule ühinemistaotluse, tuginedes Riigikogus sama aasta augustis ühehäälselt heaks kiidetud Eesti ja Euroopa Liidu liikmesriikide vahelisele Euroopa lepingule.

Euroopa Liiduga ning samaaegselt NATOga toimunud ühinemisprotsessid oli sisepoliitiliselt konsensuslikud. See tagas Eesti edukuse, millega kaasnes kahtlemata ka siseriiklike reformide järjekindel elluviimine.

Euroopa Liidu 1997. aasta Luksemburgi tippkohtumisel otsustati Euroopa Komisjoni eduaruannete alusel alustada liitumisläbirääkimisi Eesti, Poola, Sloveenia, Tšehhi, Ungari ja Küprosega. 31. märtsil 1998 algasid Eesti liitumisläbirääkimised Euroopa Liiduga.

Läbirääkimiste aluseks oli Eesti valmisolek võtta omaks Euroopa Liidu põhimõtted ja kehtiv seadustik (pr.k. *acquis communautaire*) ning rakendada seda alates liitumishetkest. Läbirääkimiste lihtsustamise mõttes oli Euroopa Liidu seadustik (milles on umbes 12 000 õigusakti) jagatud 31 peatükiks.

Hinnanguliselt tegeles Eestis igapäevaselt Euroopa Liiduga liitumise küsimustega kokku umbes 700 inimest. Viie aasta jooksul peeti kokku 37 liitumiskonverentsi kohtumist, neist 13 välisministrite ja 24 asejuhtide tasemel.

14. septembril 2003 leidis Eestis aset rahvahääletus Euroopa Liidu liikmeks saamiseks. Referendumil osales 64 protsenti hääleõiguslikest kodanikest, kellest 66,8 protsenti toetasid Eesti ühinemist Euroopa Liiduga. Eesti ühines Euroopa Liiduga ametlikult 1. mail 2004.

Kui Euroopa Liiduga ühinemine oli suuresti kinni vaid siseriiklikus võimekuses ning läbirääkimiste edukuses, siis NATOga liitumine põhjustas väga tõsise geopoliitilise vaidluse Venemaaga.

Kuigi Eesti väljendas juba 1990ndate aastate keskpaigast (Eesti ühines NATO rahupartnerlusprogrammiga 3. veebruaril 1994) järjekindlat soovi liituda Põhja-Atlandi Alliansiga, muutus Balti riikide liikmelisuse tahe teravaks rahvusvaheliseks debatiks. Venemaa püüdis kõigiti hoida Balti riike oma mõjusfääris, pakkudes Läänele omamoodi julgeolekupakti.

Viimase sellekohase katse tegi president Jeltsin 1997. aasta märtsis Helsingis, kohtumisel USA presidendi Bill Clintoniga. Clinton keeldus ning juba 1997. aasta suvisel tippkohtumisel Madridis tegi NATO esimese vihje võimalikust laienemisest Balti riikidesse. Paar aastat hiljem tunnustas NATO Washingtoni tippkohtumisel Eestit kui võimalikku liikmekandidaati.

Novembris 2002 toimunud NATO tippkohtumisel Prahas kutsuti Eesti koos kuue Balti ja Ida-Euroopa riigiga NATOga liituma. Eesti alustas konkreetseid läbirääkimisi NATOga liitumiseks 7. jaanuaril 2003 ning juba paari kuu pärast olid kõnelused lõppenud. Eestist sai 29. märtsil 2004 NATO täieõiguslik liikmesriik.

Uute sihtide seadmine 2004–

Eesti ühinemine Euroopa Liidu ja NATOga on kahtlemata meie kaasaegse välispoliitika suurim saavutus. Selle tähendust on raske üle hinnata. Üksi teadmine, et Eestil pole kunagi olnud nii palju sõpru ja toetajaid, on väärt väga palju.

Samas ei tähenda Euroopa Liidu ja NATO liikmestaatus Eesti välispoliitika lõppu. Paljuski on see täiesti uue ajastu algus. Nii laia välispoliitilist päevakorda kui praegu, pole Eestil mitte kunagi varem olnud. Selline olukord sunnib palju täpsemalt mõtlema oma ressursidele ja prioriteetidele, et teemade paljususes mitte lahustuda. Esimesed neli aastat Euroopa Liidu ja NATO liikmena on andnud väga hea kogemustepagasi, mida tuleb juba täna põhjalikult analüüsida.

Eesti kui demokraatliku väikeriigi välispoliitika üheks tuumaks on kahtlemata väärtuspõhisus, mis määrab ära ka meie hoiakud ja suhtumise paljudesse rahvusvahelise elu sündmustesse.

Viimastel aastatel on Euroopa Liidu naabuspoliitika raames ning NATO laienemisplaanide valguses Eesti välispoliitika üheks prioriteediks kujunenud reformitoetuse pakkumine Gruusiale, Ukrainale ja Moldovale. See tegevus lähtub selgest põhimõttest: mida vabam ning demokraatlikum on meie lähinaabus, seda turvalisem on ka Eesti enda julgeolek.

Globaalses maailmas lisandub sellele kahtlemata valmisolek tegutseda püsiva rahu ning julgeoleku tagamise nimel ka kodust kaugemal. Eestil on siin aastatepikkune kogemus osalemisest rahvusvahelistel rahutagamissioonidel Balkanil, Afganistanis, Iraagis ja mujal.

Eesti välispoliitika suurimaks väljakutseks on aga endiselt suhted suurima naaberriigi Venemaaga. Kahjuks on Venemaa selge eemaldumine demokraatlikest reformidest ning Teises maa-

ilmasõjas saavutatud võidu ühekülgne glorifitseerimine teinud märgatavalt raskemaks normaalse õhkkonna loomise kahepoolsetes poliitilistes suhetes.

Nimetatud perioodi märksõnadeks on kahtlemata piirilepingud ning ajalootemaatika. 18. mail 2005 kirjutasid välisministrid Urmas Paet ja Sergei Lavrov Moskvas alla Eesti-Vene piirilepingutele. Riigikogu ratifitseeris need juba 20. juunil 2005, lisades ratifitseerimisseadusesse Eesti õiguslikku järjepidevust rõhutava preambula.

Venemaa hindas ekslikult Riigikogu sammu kui katsset põlistada territoriaalsete nõuete võimalikkuse ning kutsus ühepoolse pretsedenditu sammuna oma allkirja piirilepingutelt tagasi.

Teisalt on Venemaa rakendanud jõuliselt oma välispoliitika arsenalis võitlust „ajaloo võltsijate“ vastu, mille üks sihte on suunatud just Eesti õigusliku järjepidevuse õnestamiseks ning kommunistlike kuritegude rahvusvahelise hukkamõistu nurjamiseks.

See kinnitab paraku, et meie välispoliitika ees seisavad lähiaastatel väga tõsised ülesanded. Samas annab just Eesti liikmelisus Euroopa Liidus ja NATOs meie tulevastele sammudele selgema raamistuse ning võimaldab ka kõige keerulisematele probleemidele lahendusi leida.

Tähtsamad sündmused

1987	-	Hirvepargi sündmused
1989	-	Eesti Instituudi asutamine
Aprill 1990	-	Lennart Merist saab välisminister
20. august 1991	-	Eesti iseseisvuse taastamine
22. august 1991	-	Island tunnustas iseseisvat Eestit
29. august 1991	-	Rootsi avab esimesena saatkonna Tallinnas
6. september 1991	-	Nõukogude Liidu Riiginõukogu tunnustab Eesti iseseisvust
10. september 1991	-	Eesti võetakse Euroopa Julgeoleku- ja Koostööühenduse (tänapäevane OSCE) liikmeks
17. september 1991	-	Eestist saab ÜRO liige
14. mai 1993	-	Eestist saab Euroopa Nõukogu liige
3. veebruar 1994	-	Eesti ühineb NATO rahupartnerlusprogrammiga
26. juuli 1994	-	Vene vägede väljaviimise taganud juulilepete sõlmimine
31. august 1994	-	Vene vägede lahkumine Eestist
28. november 1995	-	Eesti esitab Euroopa Liidule liitumistaotluse
31. märts 1998	-	Eesti alustab liitumiskõnelusi Euroopa Liiduga
13. november 1999	-	Eestist saab Maailma Kaubandusorganisatsiooni liige
21. november 2002	-	Eesti kutsutakse liituma NATOga
7. jaanuar 2003	-	Eesti alustab liitumiskõnelusi NATOga
29. märts 2004	-	Eestist saab NATO liige
1. mai 2004	-	Eestist saab Euroopa Liidu liige
18. mai 2005	-	Moskvas allkirjastatakse Eesti-Vene piirilepingud
20. juuni 2005	-	Riigikogu ratifitseerib Eesti-Vene piirilepingud

Eesti majanduse tulevikuvõimalused

Jüri Sepp

Majandusteoreetiline sissejuhatus

Majandusteooria on alati otsinud vastust küsimusele, mis määrab iga riigi arengupotentsiaali. Tänapäeval võib eristada kaht käsitlusviisi:

- 1) tootmisfunktsioonist ja -teguritest lähtuv „puhtmajanduslik“ kasvuteooria (Solow 1956 jt);
- 2) huve ja stiimuleid tähtsustav „inim- ja institutsioonikeskne“ vaatenurk (North 1990 jt).

Esimene neist on taandanud majanduskasvu toomistegurite (töö ja kapitali) lisandumisele. Seejuures eeldati esialgu kapitali kahanevat piirtootlikkust, mistõttu toimuvat riikide tulutasemete lähenemine ehk konvergents. Uuem suund on loobunud kahaneva piirtootlikkuse eeldusest ning on majanduskasvu püüdnud selgitada tootlikkust suurendavate investeeringute kaudu. Kui R. Lucas (1988) on tootlikkuse ja majanduskasvu mootoriks pidanud investeeringuid inimkapitali, siis P. Romer (1986) üldisemalt teadus-arendustegevusse (innovatsiooni). Mõlemal juhul on tuletatud nende kasvuefekt vastavate investeeringutega kaasnevatest positiivsetest välismõjudest. Ühiseks jooneks on siin mõneti mehaaniline lähenemine majandusele. Tähelepanuta jäävad majandussubjektide tegelikud huvid ja stiimulid ning sellega seostuvad transaktsioonikulud. Tootmistegurite kasutamise efektiivsus võib aga olla erinevates ühiskondlikes tingimustes vägagi erinev. Piisab, kui viidata senise arenguabi suhteliselt tagasihoidlikele tulemustele, et veenduda tõsiasjas, et ka suured investeeringud võivad osutuda raiskamiseks, kui puuduvad ühiskondlikud arengueeldused otstarbekate ja toimivate institutsioonide näol. Kujutavad ju institutsioonid endast D. Northi palju tsiteeritud väite kohaselt ühiskondlikke stimuleerimissüsteeme ning võivad inimekäitumise mõjutajana nii majanduskasvu soodustada kui ka pidurdada. Seetõttu jääb igasugune tootmisteguritest lähtuv kasvuteooria nii-öelda õhku rippuma, kui seda ei täienda huvide ja stiimulite institutsiooniökonoomiline analüüs (vt nt Voigt 2002).

Vaadeldud käsitlusviise siduvaks teooriaks võib pidada riikidevahelise süsteemikonkurentsi teooriat (Sinn 2003), mille järgi riigid (üldisemalt jurisdiktsioonid) võistlevad omavahel mobiilsete tootmistegurite (kapital ja osa tööjõust) ligitõmbamises, pakkudes tootmistegurite omanikele võimalikult soodsat tegevuskeskkonda – nii institutsioonilist kui ka füüsilist infrastruktuuri. Mõnikord räägitakse selles kontekstis ka asukohakonkurentsis. Niisiis ei mõjuta institutsioonid mitte üksnes tootmistegurite kasutamise efektiivsust, vaid ka nende kvantiteeti riikidevahelise mobiilsuse kaudu.

Allpool on eesmärk täpsustada Eesti tugevusi ja nõrkusi riikide süsteemikonkurentsis, püüdes seejuures eristada arengutaseme momendisituatsiooni näitajaid arengupotentsiaali teguritest. Metoodiliselt on tuginetud rahvusvaheliste organisatsioonide koostatud edetabelitele ja pingeriidadele, mis on üritanud teha mõõdetavaks mitmesuguseid ühiskonnaelu kvalitatiivseid külgi. Neist enim tuntud on järgmised kolm analüüsiobjekti:

- 1) inimarengu tase, mida mõõdab ÜRO koostatava inimarengu indeks (HDI);
- 2) majandusvabadus, mida on empiiriliselt uurinud Heritage Foundation (HF) USA-s ja Fraser Institute (FI) Kanadas. Ettevõtlusvabadust detailsemalt on uurinud Maailmapank oma seerias „Doing Business“;
- 3) majanduslik konkurentsivõime, mis leiab väljenduse nii maailma majandusfoorumi (WEF) kui ka rahvusvahelise juhtimisinstituudi IMD (International Management Development) vastavates indeksites.

Need kriteeriumid erinevad oma seoselt majandusarenguga. Inimarengu üldindeks näitab eelkõige juba saavutatud **arengutaset** kõige avaramas mõttes. Majandusvabadus on seevastu puhtinstitutsiooniline tunnus ning sellisena suunatud riigi **arengupotentsiaali** avamisele. Konkurentsivõime on aga konstruktsioon, kus saavutatud tase ja tulevikku kujundavad tegurid kokku saavad. Seetõttu on konkurentsivõime üldnäitajad iseenesest suhteliselt vähe informatiivsed. Küll annavad aga konkurentsivõime alamnäitajad (komponendid) väärtuslikku toetust tulevi-

kutrendide prognoosimiseks. Sama võib öelda ka inimarengu kohta, mille dekomponeerimisel saame inimressursi kvaliteeti (haridust, tervist) vaadelda majandusarengu (tulutaseme) mõjuri-
na ning ka vastupidi.

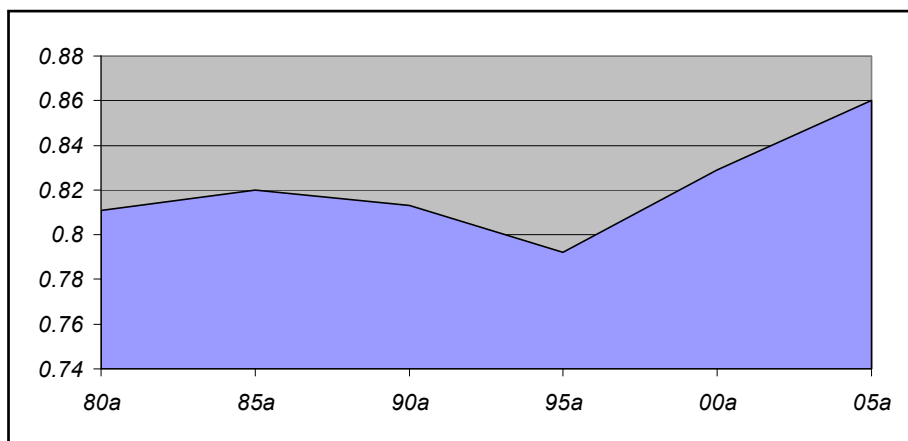
Eelöeldut kinnitab Eesti üldine positsioon mainitud edetabeleis. Kui majandus- ja inimarengu tulemusnäitaja annab Eestile maailmas koha viiendas kümnes, majandusvabaduse osas oleme esitosina piirimail, siis konkurentsivõime paigutab meid sinna vahele ehk 25. positsiooni kanti.

Inimareng

ÜRO igal aastal koostatav inimarengu aruanne – *Human Development Report* (HDR) – sisaldab ka inimarengu indekseid (HDI) maailma riikide kohta. HDI koosneb kolmest komponendist, millest kaks kajastavad inimkapitali kaht põhiaspekti: tervist ja haridust. Tervist iseloomustab keskmine oodatav eluiga sünnimomendil. Haridust mõõdetakse omakorda kahe mõõdikuga: kirjaoskajate osatähtsuse ning koolikohustuse järgimise alusel. Kolmas inimarengu komponent on majanduslik heaolu, mille indikaator on SKT elaniku kohta ostujõudu arvestades. Ehkki kolm aspekti integreeritakse lõpuks ühte indeksisse, on selle taustal võimalik kontrollida ka endogeense kasvuteooria paikapidavust inimkapitali ja majandusarengu seose uurimise kaudu.

Eesti on 2005. aastal hõivanud 86%ga maksimaalsest tasemest 44. koha, olles oma Balti naabrite vahel, kuid jäädes tunduvalt maha näiteks parimast siirderiigist Sloveeniast.¹ Seejuures on inimarengu indeks viimastel aastatel Eestis küll suurenenud, kuid koht edetabelis langenud (2004. aastal oli see 40.).

Tuleviku seisukohalt pakub aga huvi inim- ja majandusarengu vahetõrge. Ehkki nende vahel on nii endogeense majandusteooria (Lucas 1988) kui ka empiirilise analüüsi alusel selge positiivne seos, ei ole see mingil juhul rangelt funktsionaalne (determineeritud). Inimkapitali positiivset mõju majandusarengule ei saa kuidagi pidada nii-öelda automaatseks. Seda kinnitab ka ÜRO poolt eraldi esile toodav vahe riikide kohtades inimarengu ja majandusarengu edetabelites.² Tulutase inimkapitali kvaliteedist jääb oluliselt maha enamikus siirderiikides, seejuures enim just reformipeetusega maades, kus siirdeprotsess on jäänud venima või pole alanudki. Kuubas, mis on inimarengult 51. ja tulutasemelt 94., on erinevus tervelt 43 kohta, Albaanias 30. Neile vastanduvad näiteks Lõuna-Aafrika Vabariik ja Saudi Araabia, kus tulutase ületab märgatavalt inimarengut (vastavalt 65 ja 19 kohta). Viimaste puhul on põhjused ilmselt eelkõige loodusva-
rades.

Joonis 1. Inimarengu indeksi dünaamika Eestis 1980–2005

Allikas: Autori arvutused inimarengu aruande 2007 alusel

Eelöeldut kinnitab ka siirderiikide käänupunkt inimarengu dünaamikas 1990. aastate keskel, mida arenenud riikides ei ilmnenu. Tegemist on selgelt institutsioonilistest ümberkorraldus-
test tekkinud nähtusega. Eesti dünaamikat näitab joonis 1. Eelkõige vähenes oluliselt tulutase.

¹ Pärilised liidrid on viimastel aastatel olnud siiski Norra, Island ja Austraalia.

² <http://hdrstats.undp.org/indicators/9.html>.

Inimkapitali kvaliteet on seevastu püsivam suurus ega olnud sedavõrd mõjutatud siirdeprotsessidest. Sestap oli majandussüsteemi ümberkorraldamise järel võimalik ka sellele kui teatud reservile (potentsiaalile) tugineda ning saavutada teiste riikidega võrreldes suhteliselt kiirem majandus-, ent ka inimarengu üldkasv. Eesti mahajäämus vanadest Euroopa Liidu liikmetest on vähenenud, sest HDI juurdekasv on olnud 2–3 korda kiirem. Veel 2002. aastal ületas inimarengu hinnang Eestis majandusarengu näitajat koguni 10 koha võrra. Nüüdseks on see reserv realiseeritud – mõlema näitaja edetabelikohad langesid 2005. aastal kokku. Seega tuleb Eesti edasises arengus püüda majandus- ja inimarengu tasakaalustatud arengu poole, mis omakorda sõltub eelkõige sobivast institutsioonilisest keskkonnast.

Majandusvabadus

Institutsiooniliste arengueelduste parimaks indikaatoriks on majanduskirjanduses peetud majandusvabadust, mis tuleneb individuaalsete omandiõiguste tagamise kesksest rollist efektiivse turumajanduse mudelis. Ilma selleta ei ole loota ettevõtlusaktiivsust. Schumpeteri järgi pole aga ilma ettevõtlikkuse ega ettevõtluseta uuendusi. Arenguks ei piisa üksnes inimeste võimekusest, vaja on ka nende motiveeritust.

Majandusvabaduse mõiste sisuks pole mitte niivõrd võimalus teha, mis pähe tuleb, vaid pigem **tegevuskeskkonna selgus ja õiguskindlus**. Reaalsest vabadusest saab rääkida üksnes siis, kui majandusagendid ei pea kartma rünnakuid oma isiku ja vara vastu (Gwartney, Lawson 2004: 5). Tegemist on kompleksnähtusega, kus ühe komponendi liigne areng võib kahjustada teisi. Eriti ei saa olla eesmärgiks minimeerida riigi suurust (kulutust), mille all võivad kannatada majandusvabaduse teised aspektid (nt õiguskord).

Majandusvabaduse otsene mõõtmine ei ole pika traditsiooniga. Fraser Institute alustas seda alles 1980. aastail ning jõudis esimese kokkuvõtva võrdlevanalüüsini alles 1996. aastal. (Gwartney, Lawson, Block 1996). Selles oli majandusvabadust retrospektiivselt hinnatud 1975. aastani. Heritage Foundation on majandusvabadusest kokkuvõtteid teinud alates 1995. aastast.¹ Enne seda üritasid majandusteadlased majanduse institutsiooniliste raamide mõju uurida kaudsemalt, kasutades indikaatorina demokraatia levikut. Paraku näitasid empiirilised uurinud, et demokraatia mõju majandusarengule polnud kaugeltki ühetähenduslik (vt Voigt 2002: 148).

Heritage Foundationi majandusvabaduse indeks hõlmab kümme valdkonda.² Alates 2006. aastast on kasutusel 100palliskaala. Arvukad uuringud on kinnitanud, et majandusvabadusel on

¹ <http://www.heritage.org/Index/>.

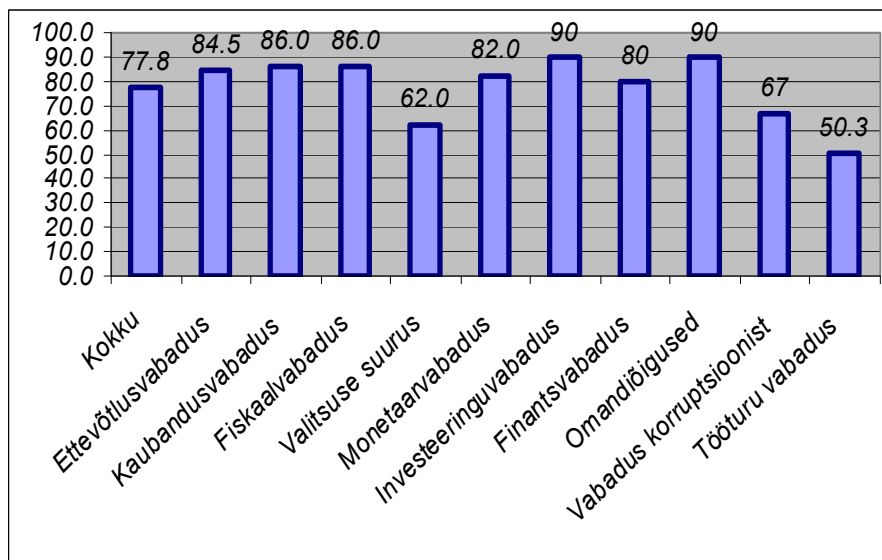
² HF on vabadusvaldkondi defineerinud järgmiselt:

- Business freedom is the ability to create, operate, and close an enterprise quickly and easily. Burden-some, redundant regulatory rules are the most harmful barriers to business freedom.
- Trade freedom is a composite measure of the absence of tariff and non-tariff barriers that affect imports and exports of goods and services.
- Monetary freedom combines a measure of price stability with an assessment of price controls. Both inflation and price controls distort market activity. Price stability without microeconomic intervention is the ideal state for the free market.
- Freedom from government is defined to include all government expenditures – including consumption and transfers – and state-owned enterprises. Ideally, the state will provide only true public goods, with an absolute minimum of expenditure.
- Fiscal freedom is a measure of the burden of government from the revenue side. It includes both the tax burden in terms of the top tax rate on income (individual and corporate separately) and the overall amount of tax revenue as portion of GDP.
- Property rights is an assessment of the ability of individuals to accumulate private property, secured by clear laws that are fully enforced by the state.
- Investment freedom is an assessment of the free flow of capital, especially foreign capital.
- Financial freedom is a measure of banking security as well as independence from government control. State ownership of banks and other financial institutions such as insurer and capital markets is an inefficient burden, and political favoritism has no place in a free capital market.

statistiliselt ja sisuliselt oluline seos majandusarenguga – nii taseme kui ka kasvuga (vt nt Erlei, Leschke, Sauerland 1999). HF on ise uurinud majandusvabaduse kasvu mõju majanduskasvule ning jõudnud järeldusele, et majandusvabaduse erinevused määravad majanduskasvu kõikumise umbes 2% ulatuses aastas. Samale tulemusele on jõudnud ka siinkirjutaja (Sepp 2007).

Eesti positsioon on HF hinnangul suurepärane. 2008. aastal oldi maailmas 12. kohal; juhivad Singapur ja Hongkong, Euroopas Iirimaa ja Šveits. Eesti jaoks on olnud ja jäänud mõnevõrra probleemseks valdkonnaks varimajanduse levik, mis näitab ametliku majanduskeskkonna nõrkusi (joonis 2). 2007. aastal lisati analüüsi tööturuvabadus, mis on Eestis samuti kriitiline. Sestap uurime viimast veidi lähemalt Maailmapanga ettevõtlusvabaduse edetabeli „Doing Business“ alusel.¹

2008. aasta andmetel on Eesti ettevõtlusvabaduse poolest maailmas 17. kohal. Komponentide kaupa annab olukorrast ülevaate joonis 3. Oodatult saabki Eestis kehvimat hinnangu tööturu regulatsioon. Eesti reeglid on rahvusvahelises võrdluses ettevõtjavenulikul kõigis töösuhete põhiaspektides: nii värbamise, töötaja määramise kui ka vallandamise korral. Ka tööjõu lisakulud sotsiaalmaksu näol (33% brutopalgast) on Eestis ühed suuremad. Jääb vaid loota, et alanud tööturu reform kõrvaldab peagi selle ettevõtluse ja kogu majanduse piduri.

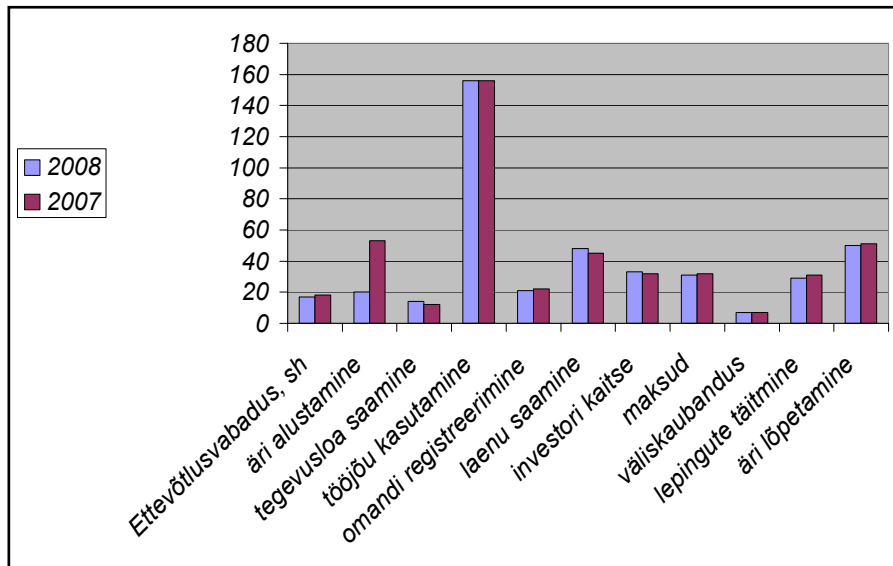

Joonis 2. Majandusvabaduse komponendid Eestis (punktid 100palliskaalal)

Allikas: Heritage Foundation 2008

- Freedom from corruption is based on quantitative data that assess the perception of corruption in the business environment, including levels of governmental legal, judicial, and administrative corruption.
- Labor freedom is a composite measure of the ability of workers and businesses to interact without restriction by the state.

¹ <http://www.doingbusiness.org/>.

Joonis 3. Ettevõtlusvabaduse komponendid Eestis (edetabelikohad)
Allikas: Doing Business 2008

Konkurentsivõime

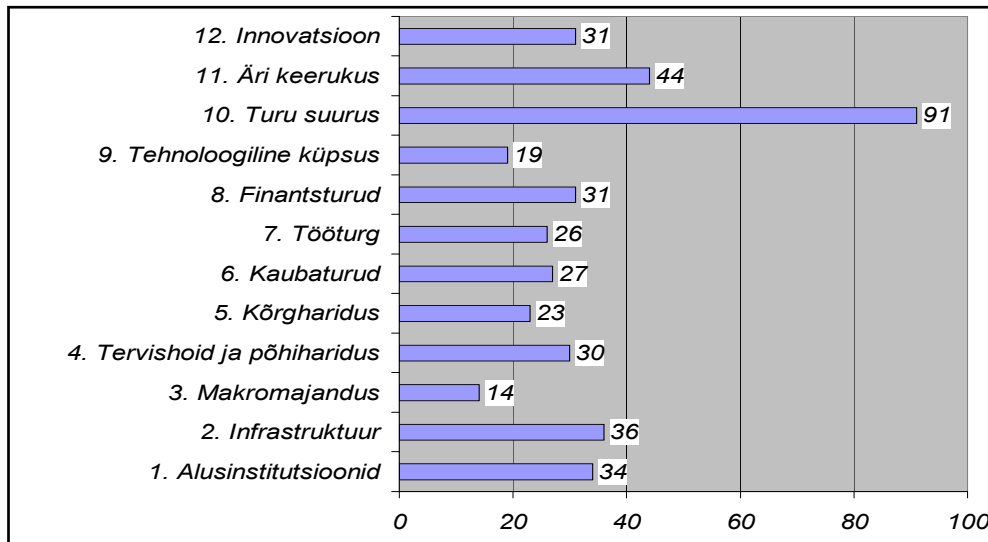
Konkurentsivõime mõõtmisel võib liidriks pidada Maailma Majandusfoorumit (WEF), kes avaldab igal aastal globaalse konkurentsivõime aruande – *Global Competitiveness Report* (GCR).¹ Viimane sisaldab kaks erinevat koondindeksit. Esimene on M. Porteri konstrueeritud äriindeks (*Business Competitiveness Index*), mis hindab nii ettevõtete juhtimise (*sophistication of company operations and strategy*) kui ka ettevõtluskeskkonna kvaliteeti. Ettevõtluse arengult oli Eesti 2007.–2008. aastal 131 riigi hulgas 35., ettevõtluskeskkonna alusel 26. Seega on siin esialgu (institutsiooniline) potentsiaal suurem, kui seni on ettevõtluses õnnestunud realiseerida. Kui ettevõtluskeskkond on siirderiikide parim, siis ärijuhtimise kvaliteet jääb alla Tšehhile.

Teist koondindeksit nimetati 2005. aastani kasvuindeksiks (*Growth Competitiveness Index*). Alates 2006. aastast on seda asendanud Xavier Sala-i-Martini konstrueeritud globaalindeks – *Global Competitiveness Index* (lühend endiselt GCI), mis diferentseerib arengutegureid kolmel arenguastmel (vt ka joonis 4):

- 1) ressursipõhisel (baastegurid) (indikaatorid 1–4);
- 2) efektiivsuspõhisel (5–10);
- 3) innovatsioonipõhisel (11–12).

Iga riigi puhul saavad üldnäitajas suurema kaalu just need tegurid, mis vastavad selle riigi arenguastmele. Tõsi küll, arengu aste ise määratakse kindlaks üsna primitiivselt – saavutatud tulutaseme põhjal. Eesti on selle alusel paigutatud teise ja kolmanda arenguastme vahele.

¹ <http://www.gcr.weforum.org/>.

Joonis 2. Eesti konkurentsivõime tegurid (edetabelikohad)

Allikas: GCR 2007–2008

Globaalindeksi alusel on Eestil siirderiikidest suurim arengupotentsiaal.¹ Eesti positsioon on viimastel aastatel olnud suhteliselt stabiilne (2007.–2008. aastal 27.), kusjuures nihked on tingitud eelkõige uute riikide lisandumisest tabelisse. Arengu baastegurite poolest on Eesti 29., makromajandusliku keskkonna poolest koguni 14. kohal. Soodsaim on efektiivsustegurite hinnang (kokkuvõttes 27.), eriti tehnoloogiline küpsus (19.). Turu suuruse kohta saadud viletsa hinnangu (91. koht) tuleb ilmselt leppida. Murelikuks peaks seevastu tegema ettevõtluse arengule (keerukusele) antud vägagi kriitiline hinnang (44.). Silmas on peetud eelkõige ettevõtlusvõrgustike, koostöösidemete ja klastrite madalat arengutaset Eestis. Kokku võttes on innovatsioonipõhise arengu tegurid saanud 35. koha, mis praegusel juhul olulist arengupotentsiaali ei kujuta, pigem vastupidi. Viimaste aastate majandusbuumiga kaduma läinud kulueeliste tingimustes võib siin näha tõsist arengupidurit. TÜ majandusteaduskonna tehtud uurimuses Eesti Arengufondile (Varblane jt 2008) on rõhutatud, et maailma riikide eliidi hulka ehk postindustriaalsesse teenindusmajandusse jõudmiseks tuleb saavutada tõsised struktuurinihked just töötlevas tööstuses kõrgema lisandväärtuse taseme suunas (vt lähemalt Kaldaru, Sepp 2008). Selleks ei paista aga esialgu suuri eeldusi olevat.

Kokkuvõte

Eesti majanduse reaalne arengutase on hoolimata 15 aastat kestnud siirdele ning ühinemisele ELiga üks Euroopa madalamaid. SKT elaniku kohta jääb isegi ostujõu pariteeti arvestades viimastel andmetel maailmas alles 44. kohale. Siiski viitavad ülejäänud rahvusvahelised arengupotentsiaali näitajad Eesti konvergentsivõimalustele arenenud riikidega. Konkurentsivõime koondnäitajad, mis sünteesivad kõiki arengueeldusi, annavad Eestile koha kolmandas kümnes. Veelgi parem on olukord institutsioonilisi tegureid rõhutavate majandusvabaduse indeksite aspektist, kus Eesti paikneb esikümne piirimail. Erandiks on siin tööturu regulatsioon. Üldiselt võib Eesti majanduse institutsioonilist keskkonda pidada esialgu nii konkurentsivõimet kui ka majanduskasvu soodustavaks. Siiski piirdub praeguste arengutegurite mõjuulatus ressursi- ja efektiivsuspõhise arenguastmega. Innovatsioonipõhise staadiumi eeldused pole veel praeguks välja kujunenud.

¹ Juhivad USA, Šveits ja Taani.

Kirjandus

- Erlei, M., Leschke, M., Sauerland, D. 1999. Neue Institutionenökonomik. Stuttgart: Schäffer-Poeschel.
- Gwartney, J., Lawson, R. 2004. Economic Freedom of The World: 2004 Annual Report. Vancouver et al.: Fraser Institut et al.
- Gwartney, J., Lawson, R., Block, W. 1996. Economic Freedom of The World: 1975–1995. Vancouver et al.: Fraser Institut et al.
- Heritage Foundation. Index of Economic Freedom 2008.
- Kaldaru, H., Sepp, J. 2008. Tööhõive harustruktuur ja Eesti positsioon Euroopas. Eesti Majandusteaduse Seltsi aastakonverents 2008. Pärnu, 22.-23. jaanuar 2008. CD-ROM. Tartu Ülikool.
- Lucas, R. 1988. On the Mechanics of Economic Development. – Journal of Monetary Economics 11, pp. 3–41.
- North, D. 1990. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press. (Eesti keeles: Institutsioonid, institutsiooniline muutus ja majandusedu. Tartu: Fontes, 2004.)
- Romer, P. 1986. Increasing Returns and Long Run Growth. – Journal of Political Economy 94, pp. 1002–1037.
- Sepp, J. 2007. Riikide tulutaseme ja majanduskasvu institutsionaalsetest teguritest empiirilise analüüsi alusel. Eesti Majandusteaduse Seltsi II aastakonverents. Pärnu, 12.-13. jaanuar 2007. CD-ROM.
- Sinn, H-W. 2003. The New Systems Competition. Basil Blackwell, Oxford.
- Solow, R. M. 1956. A Contribution to the Theory of Economic Growth. – Quarterly Journal of Economics 70, pp. 65–94.
- UNO. Human Development Report 2008.
- Varblane, U. jt. 2008. Eesti majanduse konkurentsivõime hetkeseis ja tulevikuväljavaated. Eesti Arengufond.
- Voigt, S. 2002. Institutionenökonomik. Neue Ökonomische Bibliothek. München: Wilhelm Fink Verlag.
- World Bank. Doing Business 2008.
- World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2008.

Eesti siirdeaeg tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid

Marju Lauristin, Peeter Vihalemm

Eesti siirdeaaja alguseks võib pidada 1988. aasta aprilli, mil Loomeliitude pleenum, rahvusvärvide all toimunud Tartu muinsuskaitsepäevade massiline meelevaldus ja Rahvarinde liikumise algatamine tähistasid läbimurret poliitilise avalikkuse vabanemisele tsensuurist ning laulva revolutsioonina tuntuks saanud rahvuslike massiliikumiste sünnile.

Oleme nendele sündmustele järgnenud siirdeaaja jaganud viieks perioodiks. Esimestel perioodidel on olulisi sündmusi rohkem, perioodide piirid selgemini määratletavad ning kindlasti vajalik esile tuua ka alaperioode. Viimase 10–15 aasta puhul on arenguperioodid ebamäärasemad, üleminekud ühtlasemad ja eristused väga tinglikud. Eristame järgmisi siirdeaaja põhiperioode:

- I. Poliitiline läbimurre ja taasiseseisvumine (laulev revolutsioon) 1988–1991
- II. Erakorralise poliitika, radikaalsete reformide aeg 1992–1995
- III. Majanduslik stabiliseerumine ja tehnoloogiline moderniseerumine 1995–1999
- IV. Eurointegratsioon ja arengukriis 1999–2004
- V. Siirdeaaja lõppemine: uuel teelahkmel 2005–2008

Eesti riigi arengu vaatevinklist hõlmavad need perioodid kolme suuremat ajajärku: iseseisvuse taastamise ettevalmistamine (1988–91), iseseisvuse kindlustamine (1992–2004) ning Euroopa Liidu liikmelisusest tuleneva uue riikliku arengu väljakujunemine (2005–). Selline käsitlus on üldjoontes vastav Eesti ajaloolaste (vrd Adamson & Karjahärm 2004) poolt pakutud perioodidele. Lähtudes turumajanduse arendamisele orienteeritud institutsionaalsetest reformidest, on majandusteadlane Ülo Ennuste esitanud mõnevõrra teistsuguse periodiseeringu, mille peamine erinevus seisneb kogu siirdeaaja jagamises kaheks põhiliseks perioodiks – eraldumisperioodiks 1987–1997 ja ühinemisperioodiks 1997–2006, mis omakorda jagunevad kaheks alaperioodiks: 1987–1992 ja 1992–1997 ning 1997–2004 ja 2004–2006 (Ennuste 2007).

Olulist sisulist võrdlusvõimalust siirdeprotsesside periodiseerimisel pakuvad Poola sotsioloogid Andrzej Rychard ja Edmund Wnuk-Lipinski (2002), kes lähtuvad postkommunistliku transformatsiooni analüüsil eeldusest, et iga eelnev etapp moodustab sisendi järgmisele etapile. Selles lähtudes pakuvad nad viieastmelist siirdeprotsessi mudelit: 1) eelduste kujunemise periood ehk n-ö siirde inkubatsiooniaeg, kus kujunevad muutuste sihid, eeldused ja vajalikud ressursid; 2) uue ja vana süsteemi vaheline üleminekuage, mil juba kujunevad uue elukorralduse, uute institutsioonide alused ja eristuvad uute poliitiliste jõudude piirjooned, kuid pole veel toimunud täielikku muutust; 3) uue süsteemi väljaarenemise periood, mil uued poliitilised jõud võtavad lõplikult võimust ja viivad ellu põhilised muutused, mis muudavad võimatuks tagasipöördumise vana juurde; 4) postrevolutsiooniline periood, mida iseloomustab saavutatud arengusuuna kinnistumine, uute majanduslike ja poliitiliste suhete stabiliseerumine, samas aga rahva osaluse ja aktiivsuse järsk langus, eliidi eemaldumine rahvast ja võimu võõrandumine; 5) konsolideerumise periood, kus ühiskond on arenguraskustest üle saanud, on saavutatud majanduslik jõukus ja demokraatlik poliitiline kultuur ning ühiskonna heaolu on jõudnud tasemeni, mis tagab rahva valdava enamuse rahulolu ja loob kindla aluse ühiskondlikule stabiilsusele (Rychard & Wnuk-Lipinski 2002: 206–214).

Võrreldes meie poolt pakutavat periodiseeringut ülaltoodud Poola sotsioloogide viiefaasilise siirdeprotsessi mudeliga, võib siirdeaaja eelse eelduste kujunemise perioodina meil Eestis käsitleda arenguid 1987. aasta veebruarist kuni 1988. aasta märtsini. On oluline mäletada, et 1980ndate aastate lõpu sündmusi valmistasid ette mitmed varasemad protsessid, millest olulisematena võib nimetada põrandaalust poliitilist vabadusvõitlust (vt Niitsoo 1997, 2002; Pihlau 2004–2005; Karjahärm & Sirk 2007: 805–808), kultuurilist vastupanu (Lõhmus 2004; Vihalemm & Lauristin 2004: 2–8; Lauristin 2005), majanduslike ja juhtimisalaste uuenduste katsetusi (Van Arkadie & Karlson 1992; Mereste 2003) ja kodanikualgatuse kogemuse säilimist (kodu-uurimine, laulupeo ja koori-

laulu traditsioon, looduskaitseliikumine, liikumine Kodulinn, raamatusõprade klubid jms – Aarelaid 1996b, Kuutma 1996, Bennich-Björkman 2007). Mitmed uurijad on viidanud ka 1980ndate aastate demokraatlike massiliikumiste seosele kuuekümnendate lõpu Praha kevade kogemustega (Bideleux & Jeffries 1998: 548; Clemens 1991: 83, 93, 254; Ruutsoo 2002: 134–139), mis Eesti puhul seondub nn komsomoliopositsiooniga 1966–1969 (Aarelaid 1998: 182–191; Lauristin & Vihalemm 1998c; Karjahärm & Sirk 2007: 142–151, 264–274; Vako 2008).

Rychardi ja Wnuk-Lipinski poolt siirdeprotsessi teise perioodina välja toodud üleminekuvaeg vanalt institutsionaalselt korralduselt uuele on Eestis selgesti eristatav Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi poolt märtsis 1990 välja kuulutatud üleminekuvaerajoonina Eesti Vabariigi põhiseadusliku korra taastamisele, mille lõppu tähistab Eesti krooni tulek ja põhiseaduse vastuvõtmine referendumil juunis 1992. Uuele majandus- ja poliitilisele korrale vastava institutsionaalse süsteemi väljaarendamine langeb suure osas teise perioodi (1992–1995), mida ilmestab nõukogude süsteemi lagunemine ja uue institutsionaalse struktuuri kujundamine, huvirühmade esilekerkimine ja erakondade muutumine poliitika teostajateks seniste liikumiste asemel ning erakorralise reformipoliitika teostamine. Sellel perioodil sai teoks Eesti arengu järgneva aastakümne rööpaseadmine: uuele põhiseadusele tugineva valitsemiskorralduse loomine, uue seadusandluse aluste paikapanek, majanduse üleviimine avatud turumajanduse põhimõtetele, omandireformi käivitamine ning Eesti kroonil põhineva raha-, maksu- ja pangandussüsteemi kujundamine. Nagu ka nendes Kesk-Euroopa maades, kus esialgsed poliitilised ja majandusreformid viidi läbi kiirendatud tempos nn šokiteraapia (Poola, Tšehhoslovakkia), oli ka Eestis selle intensiivsete muutuste perioodi lõpp seotud reformi läbi viinud jõudude lüüasaamisega valimistel ja järgmise koalitsiooni rahulikuma kursi võiduga.

Poola sotsioloogid rõhutavad esimese kolme faasi tempo ja tulemuslikkuse otsustavat tähtsust stabiilsuse ja heaolu saavutamiseks neljandas ja viiendas faasis:

“Võib püstitada hüpoteesi, et niipea kui ühiskond on astunud süsteemse muutuse algfaasi, saab otsustava tähtsuse ülemineku kiirus ühest faasist teise. Näiteks võib algfaasi, eriti aga süsteemidevahelise üleminekuaja pikenemine, mistahes põhjusel see ka ei toimuks, tähendada selliste protsesside käivitumist, mis on tüüpilised hilisemate faaside puhul: revolutsioonilise eufooria vaibumine; grupihuvide kaitsmine, mis olid kujunenud kahes esimeses faasis suurel määral veel vana süsteemi mõju all; stabiliseerumise vajaduse domineerimine ühiskondlikus teadvuses, mis järgneb muutuste taotlustele. Sellisel juhul on tegemist nähtusega, mida võiks nimetada enneaegseks konsolideerumiseks, hübriidse süsteemi tekkimiseks, mis ei vasta küll täiesti demokraatliku ühiskonnakorralduse kriteeriumidele, kuid ei ole ka täiesti identne vana süsteemiga” (Rychard & Wnuk-Lipinski 2002: 207).

Eestile oli iseloomulik kolme esimese faasi väga kiire läbimine, mistõttu võiks isegi loobuda eristamast eelduste kujunemise ning uue ja vana süsteemi vahelise ülemineku faase, koondades need ühte läbimurde perioodi, mis hõlmab aega fosforiidisõjast kuni iseseisvuse taastamiseni 1987–1991. Ajaliselt väga kokkusurutud oli Eestis ka kolmas, uue majandusliku ja institutsionaalse korralduse loomise faas, mis põhiosas langeb Laari esimese valitsuse tegevusaega aastatel 1992–1994 (meie skeemis on see teine, erakorralise poliitika ja radikaalsete reformide periood), mil sai teoks uue valitsemiskorralduse loomine, kõigi eluvaldkondade uue seadusandluse aluste paikapanek, omandireformi käivitamine ning Eesti kroonil põhineva raha-, maksu- ja pangandussüsteemi kujundamine. Poola reformipoliitika üks põhiideolooge Leszek Balcerowicz nimetas seda majanduskaose ja suurte, kuid ebamääraste poliitiliste ootuste olukorras valitsusele antavat vabadust, viia kiiresti ellu terve pakett fundamentaalseid majanduslikke ja ühiskondlikke muutusi, erakorralise poliitika perioodiks (Balzerowicz 1994). Seda, kui viljakalt see periood ära kasutatakse riigivalitsemise ja majanduse uutele alustele seadmiseks, on peetud kogu järgneva arengu tulemuslikkuse võtmeks. Nagu Poola nii ka Eesti siirdeaega iseloomustas kiire start, mistõttu stabiliseerimise ja majanduskasvu perioodi, mida Poola sotsioloogid nimetavad postrevolutsiooniliseks stabiliseerumise ja heaolu ülesehitamise faasiks, jõudis Eesti ühiskond 90ndate keskpaigas veel reformidest tüdinemata, olles valmis hoogsat arengut samas tempos jätkama.

Poola sotsioloogide neljanda, postrevolutsioonilise faasi oleme oma periodiseeringus jaganud kaheks. Esiteks kuulub sinna meie kolmas periood – aastad 1995–1999, mis seostub 1995. aasta Riigikogu valimiste järel tekkinud pragmaatilise poliitikaga. 1995. aasta kevadest 1998. aasta sügiseni oli Eesti majandus stabiilse tõusu staadiumis, samas kui poliitikas tugevnes majanduslike huvirühmade surve ning süvenes kodanike võõrdumus riigist. Sel perioodil on järgneva arengu seisukohalt olulisim infotehnoloogilise läbimurde käivitamine e nn Tiigrihüpe. Perspektiiv saada esimeses laienemislaines Euroopa Liidu liikmeks ning samuti NATO liikmelisuse väljavaade aitas kaasa poliitilisele konsolideerumisele, mis väljendus ka erineva koosseisuga valitsuste poolt teostatud poliitilise ja majandusliku reformipoliitika järjepidevuses. Sisuliselt jätkasid 1999. a valimistel võidule tulnud reformimeelsed jõud 1995. aastal katki jäänud uuenduste elluviimist, kuid nii nagu Poolagi puhul, kus esimese reformilaine juhi Balzerowiczi *teist tulemist* 1997. aasta valimiste järel iseloomustas hoopis mõõdukam ja sotsiaalselt suunatum poliitika (Orenstein 2001: 58), oli ka Laari *teise tulemise* järel valdavaks ootus sotsiaalsete probleemide lahendamiseks. Oodatud pööret reformipoliitikast tekitatud sotsiaalsete vastuolude leevendamisele siiski ei toimunud.

Alates 1999. aasta valimistest peame õigeks eristada uut, eurointegratsiooni ja arengukriisi perioodi Eesti postrevolutsioonilise faasi arengus. Ühelt poolt oli tegemist intensiivsete ettevalmistustega liitumiseks Euroopa Liiduga, teiselt poolt siseepingete kasvuga. Esile tõusid seni avalikus debatis marginaalseks peetud vaesuse ja sotsiaalse tõrjutuse probleemid. Süvenevad pettumuse meeoleolud kulmineerusid populistliku “uue poliitika” võiduga 2003. aasta valimistel. Sisuline poliitiline uuendus jäi aga tulemata. Kriisi süvenemine lõppes uue pragmaatilise valitsuskooalitsiooni võimuletulekuga 2005. aasta kevadel.

Eesti saamisega Euroopa Liidu liikmeks algas uus alaperiood, mida võib ühelt poolt pidada siirdeaja lõpule jõudmiseks, Eesti kui Euroopa Liidu liikme formaalseks tunnustamiseks normaalse kapitalistliku ühiskonnana, teisalt aga iseloomustada kui uuel teelahkmel olekut, uute põhimõtete valikute aega. Perioodi algust iseloomustab tugev majanduskasv, 10 protsendini ja sellest ülegi ulatuv SKT suurenemine 2005. aasta kevadest 2007. aasta sügiseni. Seda alaperioodi võib nimetada heaolu kasvu ja ühiskondliku rikkuse rahuliku kogumise ajaks, mil põhimõttelisi muutusi ei kavandatud. Adamski ja Wnuk-Lipinski iseloomustavad konsolideerumise ajajärku eeskätt ühiskonna stabiilsust tagava rahva heaolu ja rahulolu kasvu kaudu. Ka Eestis tähistab siirdeaja lõppu rahva rahulolu tõus ning materiaalse heaolu kasv. Eesti majanduslik ja infotehnoloogiline edu, selle rahvuvahelise tunnustamine ning Eesti vastuvõtmine NATOsse ja Euroopa Liitu aastal 2004 koos sellest tulenevate suurte rahvusvaheliste boonustega riigi julgeoleku ja majanduskasvu turgutamiseks löid uuele valitsusele väga soodsa stardipositsiooni. On tunnuslik, et 2007. aasta Riigikogu valimise kampaanias domineerisid märksõnadena jõukus ja õnn. Eesti elanike toetus Euroopa Liidule ning rahulolu eluga kasvas enneolematu määrani. Samas ilmestavad Eesti ühiskonda pärast Euroopa Liiduga liitumist küllalt teravad vaidlused nii rahvusliku identiteedi kui ka Eesti tuleviku üle. Uued väljakutsed said selgelt nähtavaks 2007. a kevadsuvel koos nn pronkssõduri kriisiga ja selle järel alanud konservatiivse konsolideerumisega, eriti aga majanduskasvu aeglustumisega 2007. aasta sügisel ja kiire langusega 2008. aastal.

Pärast seda, kui Euroopa Liitu ja NATO-sse vastuvõtmisega oli Eesti teekond Idast Läände näiliselt lõppenud ning Eesti oli Lääne sümbolsetest väravatest läbi saanud, lõdvenesid Eesti poliitikat seni väliselt kammitsenud raamid, mis olid 1990ndate jooksul talitsenud rahvuslike ja sotsiaalsete vastuolude väljendumist eduka riigi positiivse välise kuvandi hoidmise nimel. On märgata pütüdu liikuda seniselt majandusedu absoluutse väärtusena järginud arengurajalt inimarengut väärtustavale mudelile. Avalikkuses on küpsenud veendumus, et pilt teistele postkommunistlikele riikidele eeskujuga pakkuvast Eesti ühiskonnast on pinnapealne ja formaalne, varjates tõsisid ohte Eesti sotsiaalsele jätkusuutlikkusele ja eesti rahva püsimisvõimele. Tuleb nõustuda Mati Heidmetsa tõdemusega: “Eesti on olnud tubli edasirühkija ja uutmoodi tegija, kes pole paraku hoolinud ei edu hinnast ega lähedalolijatest, pole osanud mõelda laiemalt ega ettevaatavalt. Meie majanduse areng on olnud oluliselt tublim ülejäänud ühiskonna edenemisest, ei Eesti inimareng ega ühiskonna tugevnemine pole suutnud majanduseduga kaasas käia.” (Heidmets, 2007)

Küsimusele, miks on Eesti arengus domineerinud majandusedu keskne poliitika ja miks pole seda suutnud tasakaalustada sotsiaalselt tundlikum suundumus, saame vastuse, kui vaatleme erineva-

tel siirdeperioodidel Eesti arengut mõjutanud sisemiste ja väliste tegurite koosmõju. Võime väita, et majandusliku liberalismi hegemooniat on kindlustanud kogu Ida- ja Kesk-Euroopa siirdeaja valikuid raamistanud rahvusvahelised mängureeglid (vt Raik 2003). Neoliberaalse siirdemudeli teadusliku kriitika keskmeks ongi ühelt poolt selle unifitseeritus, iga maa ajalooliste, geopoliitiliste, kultuuriliste ja demograafiliste erisuste teisejärguliseks pidamine (Kennedy 2002), teisalt on aga selle puudusena esile tõstetud tehnokraatlikkust, reformide sotsiaalse kontekstiga mitteametamist ja demokraatia formaalset käsitlust (Bönker, Müller & Pickel 2002). Nagu märgivad Berglund, Ekman ja Aarebrot (2004: 43), oli kõigis Euroopa postkommunistlikes riikides 1990ndatel aastatel ja uue aastatuhande algul tegemist välisteguritest tingitud poliitilise konsensusse kujunemisega, mida hoidsid tugevates raamides EL ja NATO konkreetset nõuded ning teiste rahvusvaheliste järelvalvemehhanismide (OSCE, IMF, Maailmapank) pidev mõju. Oli küll ka neid rahvusvahelisi mõjukeskusi, kes püüdsid esile tõsta Eesti mahajäämist sotsiaalvallas (ÜRO süsteemi kuuluvad organisatsioonid nagu WHO, ILO, UNDP, aga ka Euroopa Nõukogu oma nõudmistega vähemuste olukorra parandamiseks), kuid nende kasutada polnud kaugeltki nii mõjusaid survevahendeid kui IMF-il või Euroopa Komisjonil. Oma osa oli ka sellel, et sotsialistliku süsteemi lagunemine Ida- ja Kesk-Euroopas langes ajale, mil Lääne-Euroopa elas läbi sõjajärgse heaoluühiskonna kriisi. Samas on radikaalseid turumajanduslikke reforme soodustanud ka Eesti ühiskonnas 90ndatel valitsenud sisemised jõuvahekorrad ning siirdeühiskonnale iseloomulik kultuuriline nihe edukuse ja individualistlike püüdluste väärtustamisele (vt Kennedy 2002). Eestile oli iseloomulik väga kiiresti toimunud põlvkondade vahetus, nii poliitilise kui ka majandusliku eliidi noorenemine. Radikaalseid reforme toetas rahva ajaloolise õigluse tunne, mis ootas 90ndate alguses otsustavaid samme, mis viiksid vabanemisele nõukogude korra ajal toimunud institutsioonidest, arusaamadest ja väärtustest, samuti ka rahvuslik uhkus, mis nõudis võimalikult kiiret järelejätkumist jõukatele naabritele Põhjas ja Läänes. Samas takistas üleminekuaja rahvusliku tõus paradoksaalsel kombel sotsiaalse solidaarsuse arengut, seostades vaesuse, tööpuuduse, HIV nakkuse ja muud sotsiaalsed riskid avalikus arvamuses *teistega* – mitte-eestlaste, mittekodanike, luuseritega, kelle allajäämist ühiskonnas toimuvatele muutustele peeti kui mitte just õiglaseks, siis igal juhul ajalooliselt ja sotsiaalpsühholoogiliselt paratamatuks. Kuna siirdeprotsessis kaotajate huve kaitsvad erakonnad rajasid oma valimisedu reformide populistlikule lauskriitikale, süvenes vastandumine reformimeelsete ja reformivastaste jõudude vahel, mis muutis väga raskeks konstruktiivse koostöö ja strateegilised poliitilised kokkulepped pikemate arengueesmärkide saavutamiseks. Eestis ongi meie arvates probleemiks olnud mitte niivõrd rahva vastumeelusus, käia läbi kogu raske reformitee, kui poliitiliste jõudude võimetus üksteiselt ratsionaalselt õppida ning populistlike loosungite asemel läbimõeldud alternatiivseid poliitikaid välja pakkuda. Seepärast sarnaneb Eesti oma arengus enam Tšehhi kui Poolaga – ühesuunalisele liberaalse poliitika domineerimisele hakati tõsiselt alternatiivi otsima liiga hilja, seetõttu tugevnes populistlike pseudolahenduste pakkujate positsioon ja süvenes rahva võõrdumine poliitikast, mis omakorda on võimendanud ebademokraatlikke ja tehnokraatlikke tendentse riigivalitsemises. Selle tagajärjeks on, et vastuolu majandusedu ja demokraatia vahel ei ole vähenenud, vaid järjest nähtavamaks muutunud.

Kokkuvõtteks võime tõdeda, et küpse demokraatia aluseks oleva kriitilise refleksiooni võime kujuneb Eesti poliitilises kultuuris suurte raskustega. Sellest sõltub aga Eesti muutumine järelmoderniseeruvast siirderiigist hilismodernseks teadmusühiskonnaks. Nn pronksõuduri kriisi 2007. aasta aprillis-mais (vt Petersoo & Tamm; 2008) näitas, et ühiskonna tegelikust konsolideerumisest ollakse alles üsna kaugel, tervendava refleksivsuse asemel valitsevad nii poliitikute kui ka rahva meeli endiselt pigem emotsionaalsed müüdid. Majanduslanguse märgid kõnelevad senise majandusarengu mudeli ammendumisest ja vajadusest, panustada senisest rohkem inimkapitali (vt Varblane & Terk 2008). Ometigi ei ole sotsiaalse ja kultuurilise arengu edukus pikaajalise majandusedu tingimuseks veel Eesti ühiskonnas piisavalt teadvustatud.

On väidetud, et Eesti elanikkond pole kunagi olnud nii jõukas ja Eesti riigi julgeolek nii kindlate rahvusvaheliste kaitsemüüride taga kui praegu. Eesti edu iseseisvuse taastamisel ning siirdeaja raskuste kiuste omale rahvusvahelise tunnustuse ning majandusedu kindlustamisel on leidnud piisavalt rahvusvahelist tunnustust. Võib loota, et kasvanud heaolu ja turvalisem rahvusvaheline ümbrus loovad keskkonna, milles saab aega ja jõudu kosumiseks ka rahva vaimne küpsus ja ettenägelik koosmeel. Siirdeaja põlvpükstest välja kasvanud ühiskonnana ja Euroopa Liidu

täieõigusliku liikmena ootavad meie riiki ja rahvast veelgi keerukamad, arenenud demokraatlikku Euroopa riiki väärivad globaalsed väljakutsed.

Viitekirjandus

- Aarelaid, A. (1996). Kodanikualgatus, seltsid ja tsiviilühiskond. Rmt Aarelaid, A. (koost), *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut.
- Aarelaid, A. (1998). *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- Adamson, A. & Karjahärm, T. (2004). *Eesti ajalugu gümnaasiumile*. Tallinn: Argo.
- Bennich-Björkman, L. (2007). The Cultural Roots of Estonia's Successful Transition: How Historical Legacies Shaped the 1990s. *East European Politics and Societies*, 21, 2, 316–347.
- Berglund, S., Ekman, J. & Aarebrot, F. (2004b). The Challenge of History in Central and Eastern Europe. In S. Berglund, J. Ekman & F. Aarebrot (eds), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe. Second Edition*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar.
- Bideleux, R. & Jeffries, I. (1998). *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London and New York: Routledge.
- Bönker, F., Müller, K. & Pickel, A. (2002b). Transition, Transformation, and the Social Sciences: Towards a New Paradigm. In Adamski, W., Machonin, P. & Zapf, W. (eds), *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*. Hamburg: Krämer.
- Clemens, W. C. Jr. (1991). *Baltic Independence and Russian Empire*. New York: Saint Martin's Press.
- Ennuste, Ü. (2007). Dual Market-Transition in Estonia 1987–2006: Institutional Mechanism Analysis Approach. In Raig, I. (ed), *Europe – after Historical Enlargement*. The Proceedings of the 5th Audentes Spring Conference 2006 and other papers on Europe's current political, legal, economic and social affairs. Tallinn: International University Audentes.
- Heidmets, M. (2007b). Eesti enesepilt – kitsas ja roosa. *Postimees*, 10.02.
- Karjahärm, T. & Sirk, V. (2007). *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Argo.
- Kennedy, M. (2002). *Cultural Formations of Post-Communism: Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Kuutma, K. (1996). Laulupidu kui kodanikualgatuse erivorm. Rmt: Aarelaid, A. (koost), *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut.
- Lauristin, M. (2005). Eesti kultuuriajakirjanduse rollist ühiskondlike muutuste taustal. *Vikerkaar*, 4–5, 115–124.
- Lauristin, M. & Vihalemm, P. (1998b). Postkommunistlik siirdeaeg Eestis. *Akadeemia*, 1998, 4 ja 5, 675–701, 899–916.
- Lõhmus, M. (2004). "Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid ..." Avalike tekstide kontrolli muudelist totalitaarses süsteemis. *Akadeemia*, 4, 699–717.
- Mereste, U. (2003). *Toimunust ja kaasaelatust. 2. osa: Meenutusi aastaist 1964–1992*. Tallinn: SE & JS.
- Niitsoo, V. (1997). *Vastupanu, 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Niitsoo, V. (2002). *Müürimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu*. Tallinn: Ortweil.
- Orenstein, M. (2001). *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Petersoo, P. ja Tamm, M. (koostajad) (2008). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallin: Varrak.
- Pihlau, J. (2004–2005). Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. *Tuna*, nr 2/2004–3/2005.
- Raik, K. (2003). *Democratic Politics or the Implementation of Inevitables? Estonia's Democracy and Integration into the European Union*. Tartu: Tartu University Press.
- Ruutsoo, R. (2002a). *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States: Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986–2000 – Historical and Sociological Study*. Acta Universitatis Lapponensis 49. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Rychard, A. & Wnuk-Lipinski, E. (2002). Legitimation, Obedience and Beyond: Sources of Political Stability and Instability in Poland. In Adamski, W., Machonin, P. & Zapf, W. (eds). *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*. Hamburg: Krämer.
- Vako, E. (2008). "Meie aeg lööb auku müüri": 1968. a üliõpilaspäevad Tartus ja Tallinnas. *Akadeemia*, 2, 411–461.
- Van Arkadie, B. & Karlsson M. (1992). *Economic Survey of the Baltic States*. London: Printer Publishers.
- Varblane, U. & Terk, E. (2008). Tulevikustsenaariumid. Rmt: Heidmets, M. (peatoim), *Eesti inimarengu aruanne 2007*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Vetik, R. (toim) (2002a). *Kaks Eestit. Artiklite, ettekannete ja analüüside kogumik*. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Vihalemm, P. & Lauristin, M. (2004). Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. Rmt: Vihalemm, P. (toim), *Meediastüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Artikli autorite tutvustus

Dr. AILI AARELAID, Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi Nüüdiskultuuri uurimiskeskuse juhataja ja juhtivteadur. Uurimisteema: kultuuriteooria, -ajalugu ja -sotsioloogia. Monograafiad: Rahva mälumustrid, Tallinn: Olion, 1990; Ikka kultuurile mõeldes, Tallinn: Virgela, 1998, Cultural Trauma and Life Stories, Helsinki: Kikumora, 2006

LIDIA DANILOVA, Tallinna Humanitaargümnaasiumi õpilane.

TOOMAS JÜRGENSTEIN, Tartu Hugo Treffneri Gümnaasiumi religiooniloo ja filosoofia õpetaja ning õppejõud mitmes Eesti kõrgkoolis. Pedagoogika kõrval on põhiliseks huvialaks religiooni ja loodusteaduste suhted.

VALERIJA KAINELAINEN, Tallinna Humanitaargümnaasiumi õpilane.

TUNNE KELAM, diplomeeritud ajaloolane, Europarlamendi saadik

Dr. KALEV KUKK, Eesti Vabariigi peaministri majandusnõunik. Avaldanud umbes 500 teadus- ja muud trükist Saksamaal, Austrias, Soomes, Rootsis, Ungaris, USA-s, Kanadas, Hiinas jm. Ka põhikooli geograafiaõpiku (Eesti ja Euroopa. Rahvastik ja majandus. Euroopa riigid, Tallinn: Avita, 2004) autor. Siin avaldatud ettekande teemal vt. Muutustest Eesti geökonoomilises asendis 20. sajandil (empiiriline käsitlus välismajandussidemete geograafilise jaotumuse alusel). – Rmt: Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 33. kd., Tallinn 2001, lk 159-176; Majanduskahjud. – Rmt: Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940-1991, Tallinn 2005, lk 125-154; Eesti majandus 1991-2007: taassünd ja edulugu. – Tuna 2008, nr 1, lk 38-51.

VELLO KULDNA, diplomeeritud ajaloolane. Töötanud Meremuuseumis ja pikemat aega Ajaloomuuseumis teadusdirektorina. Samal ajal tegutsenud pedagoogina erinevates koolides. Pikemat aega lugenud eesti ajaloo kursust Tallinna Pedagoogika Ülikoolis (Tallinna Ülikoolis), ka Kunstiakadeemias. Tallinna 32. Keskkoolis õpetanud kultuurilugu. Muuseumis uurinud baltisaksa kultuurielu, mille tulemusena ilmus artikkel "EKÜ Provintsiaalmuuseum "Ajaloomuuseumi kogumikus

Dr. MART LAAR, Eesti Vabariigi Riigikogu liige.

Dr. MARJU LAURISTIN, Tartu Ülikooli sotsiaalse kommunikatsiooni erakorraline professor. Uurimisteema Eesti siirdeühiskond.

Mag. TÖNIS LUKAS, Eesti Vabariigi haridusminister.

Dr. EERO MEDIJAINEN, Tartu Ülikooli Ajaloo- ja arheoloogia instituudi uusima aja korraline professor. Uurimisvaldkond: rahvusvahelised suhted.

Mag. MARKO MIHKELSON, Eesti Vabariigi Riigikogu liige (IRL) alates 2003, Euroopa Liidu asjade komisjoni esimees, Väliskomisjoni liige. Magistritöö (1999) teema „Venemaa poliitiline areng 1990-1996“. Postimehe ajakirjanik ja peatoimetaja 1993-2000. Balti Venemaa Uurimise Keskuse looja ja juht 2000-2003. Avaldanud Eesti välispoliitikat ja rahvusvahelisi suhteid puudutavaid artikleid nii Eesti kui rahvusvahelises ajakirjanduses alates 1992.

Dr. AGO PAJUR, Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi dotsent. Uurimisvaldkond: Eesti poliitiline ja sõjaajalugu 20. sajandi esimesel poolel.

KAAREL RAIK, Tallinna Reaalkooli (.?)

Dr. ANU RAUDSEPP, Tartu Ülikooli Ajaloo- ja arheoloogia instituudi ajaloodidaktika lektor.
Uurimisvaldkond: hariduse ajalugu Eestis. Ajaloodidaktilise raamatusarja "Ajalu-
gu koolitunnis" koostaja ja väljaandja.

Mag. DMITRI RÕBAKOV, Tallinna Ranniku Gümnaasiumi ajaloo-, kultuuriloo- ja ühiskonnaõpe-
tuse õpetaja, Tallinna Huvikeskuse Kullo kooristuudio Raduga kultuuritöö organi-
saator.

Mag. HELENA SEPP, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi üldajaloo lektor. Uurimisvaldkond:
Soome-Eesti suhted 20. sajandil.

Dr. JÜRI SEPP, Tartu Ülikooli majanduspoliitika korraline professor.

Dr. VÄINO SIRK, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi vanemteadur. Uurimisvaldkond: kultuuri ja
hariduse ajalugu.

Dr. SEPPO ZETTERBERG, Jyväskylä Ülikooli Ajaloo- ja etnoloogia osakonna korraline professor.
Uurimisteemad: Baltikumi, Soome ja Saksa ajalugu.

Dr. REIN TAAGEPERA, Tartu Ülikooli politoloogia emeriitprofessor. University of California,
Irvine Ži ?

Dr. TÕNU TANNBERG, Tartu Ülikooli Ajaloo- ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo dotsent, Eesti
Vabariigi riigiarhivaari nõunik.

Dr. JAAK VALGE, Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur, Tartu Ülikooli Ajaloo- ja arheolo-
ogia instituudi dotsent. Uurimisteemad: Eesti ja Euroopa majanduse ajalugu 20. sa-
jandil, demokraatiate kokkuvarisemise põhjused, Eesti 1934. aasta riigipöörde kü-
simused. Lõpetamisel raamat üleilmastumise ja globaalprobleemide ajaloost.

Dr. DAVID VSEVIOV, Eesti Kunstiakadeemia korraline professor.

Konverents EESTI VABARIIK 90

Demonstreeritavate filmide nimekiri

I Eesti Vabariik 1918-1939

EFA 242 Eesti kultuurfilmi rv. nr. 109, 1937	9`22``
I Nurgakivi asetamine uuele valitsushoonele	
II Eesti allveelaeva „Lembitu“ saabumine	
III Riigihoidja annetab lipu Riiklikule kolledžile	
IV Pilte Eesti X näitusemessilt	
V Abituriendid riigivanema külalisteks	
VI Teedeminister avab eeskujuliku tee	
VII Nõmme sai ujumisbasseini 0.00:53	
VIII Õngitsemisvõistlused Kadrioru tiigil	

II Eest 1940-1987/1988

EFA 641 RV „NE“ nr. 35,1949	6`42``
I Meie suur juht (eluloo tundmaõppimine poliitringis)	
II Eesti rahva tervitus	
III Kingituseks suurele juhile	
IV Stahhaanovlikul valvel	
V Pidulik koondus	
EFA 2735 RV „NE“ nr. 12,1986	9`35``
I Tšernobõli avariipiirkonnast evakueeritud lapsed Valkla pioneerilaagris	
II V Tallinn Vanalinna päevad	
III ENSV teeneline kirjanik E. Vetemaa 50 aastane	
IV XIX ülel. Filmifestivali auhind L. Laiuse ja A. Iho filmile „Naerata ometi“	

III Eesti Vabariik taasiseseisvumisest tänaseni 1987/1988-2008

EFA 4332 RV „EK“ nr. 11,1991	9`56``
I Vene dessantväed Tallinnas	
II Eesti riikliku iseseisvuse väljakuulutamine Ülemnõukogus	

Kokku 35 min 35 sek